

NYELV ÉS TÁRSADALOM • AZ
ALANYI FILOZÓFIA ÉS A NYEL-
VÉSZET ÖSSZEBÉKÍTÉSE • A
TESTBE ÁGYAZOTT BESZÉD •
NYELV ÉS JOG • A GENERATÍV
NYELVELMÉLETRŐL • GONDOL-
KODÁS ÉS BESZÉD • VERGILIUS
ZENEI-FESTŐI NYELVÉRŐL •
IDEGÉLETTANI LÉLEKTAN ÉS
NYELVÉSZET • LÍRAI ÉGTÁJAK
VALLOMÁSOK A TUDOMÁNY-
RÓL • ANGLIA EGY EMBERÖLTŐ
TÁVOLÁBÓL • VITA • • •

1970 | 9

E SZÁM MUNKATÁRSAI

Bukarest

Beke György
Graur, Alexandru
Herseni, Traian
Kovács János

Kolozsvár

Ábrahám János
Ádám Zsigmond
Balogh Edgár
Bodor András
Farkas Magda
Kelemen Béla
Kozma Dezső
Márton Gyula
Máthé Jakab
Mikó Imre
Murádin Jenő
Porțeanu, Alexandru
Salamon László
Saszet Géza
Szilágyi Júlia
Teiszler Pál
Zörgő Benjámín

Marosvásárhely

Bedő Károly

Mezőbánd

Barabás László

Nagykároly

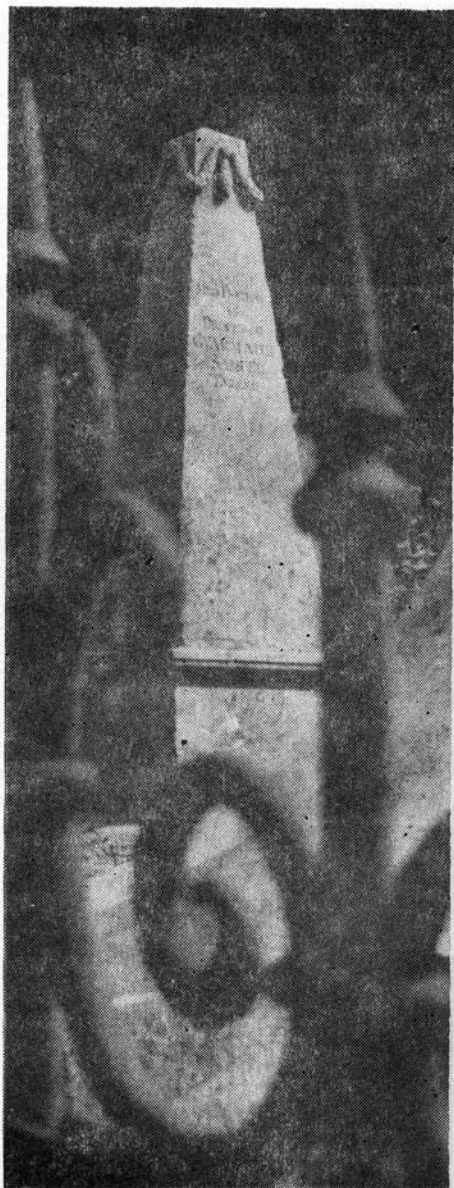
Benedek Zoltán

Temesvár

Szekernyés János

Külföldi szerzők

Doubrovsky, Serge
Germanus Gyula
Kerényi Károly
Lapouge, Gilles
Litkin, Vaszilij
Szende Tamás

*Gyarmathi Sámuel síremléke
a kolozsvári Házsongárdban*

KORUNK

havi szemle

BALOGH EDGÁR	Nyelvkultúra	1291
SERGE DOUBROVSKY	A testbe ágyazott beszéd	1293
GILLES LAPOUGE	Az alanyi filozófia és a nyelvészet összebékítése	1295
MÁRTON GYULA	Nyelv és társadalom	1297
* * * *	Lírai égtájak (Bácsi György, Bán Péter, Boldog Balázs, Franyó Zoltán, Gréda József, Jancsik Pál, Jánosházy György, Ritoók János, Tóth István fordításai)	1307
KELEMEN BÉLA	Alexandru Graur akadémikus köszöntése	1316
ALEXANDRU GRAUR	A román nyelv fejlődésének tendenciái	1318
MIKÓ IMRE	Nyelv és jog	1323
ZÖRGŐ BENJÁMIN	Gondolkodás és beszéd	1328
SASZET GÉZA	A ház, amelyben szerettem volna megszületni, Rejtőzés	1338
MÁTHÉ JAKAB	A generatív nyelvelméletről	1342
GERMANUS GYULA	Az arab irodalmi nyelv kialakulása	1350
TEISZLER PÁL	A világ nyelvei	1357
FARKAS MAGDA	Idegélettani lélektan és nyelvészet	1362
VASZILIJ LITKIN	Az uráli népek irodalmi nyelvének fejlődése	1368
KERÉNYI KÁROLY	Vergilius nyelvéről	1372
* * * *	Vallomások a tudományról (Beszélgetés Robert Gravesszel és Alfred Kastlerrel)	1380

HAZAI TÜKÖR

TRAIAN HERSENI	Vezetéstudományi kutatások a Fogarasi Vegyipari Kombinátban	1391
BARABÁS LÁSZLÓ	Szüreti bál a Sóvidéken	1396

JEGYZETEK

* * * *	Romul Ladea	1402

SALAMON LÁSZLÓ	Az ember tragédiája héber fordítójának halálára	1403
ABRAHÁM JÁNOS	Mit tudnak Misztótfalusi Kis Miklósról Misztótfaluban?	1405

NEMZETKÖZI ÉLET

BODOR ANDRÁS	Anglia egy emberöltő távolából	1409

FÓRUM

KOVÁCS JÁNOS	Kényszerű napló	1419

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

BEKE GYÖRGY	A magyar művelődés bukaresti úttörője	
ALEXANDRU PORȚEANU	Szabó Ervin kapcsolata a romániai szocialistákkal	

IFJÚSÁG — NEVELÉS

ADÁM ZSIGMOND	A román nyelvtanulás időszerű kérdései	

SZEMLE

SZILÁGYI JÚLIA	Eliot világa (Mű és világ)	1441
SZEKERNYÉS JÁNOS	A magyar irodalom Don Quijotéja	1441
SZENDE TAMÁS	Líra és matematika?	1448
KOZMA DEZSŐ	Műfajok határán	1452

LEVELEK

A SZERKESZTŐSÉGHEZ

MURÁDIN JENŐ	Feljegyzések Ferenczy Béniről	1461
BENEDEK ZOLTÁN	Vizgáldalkodás és természetszeretet	1462
BEDŐ KÁROLY	Vasárnapi gépkocsivezető	1462

KRÓNIKA, TÉKA, TALLÓZÁS

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929–1940)

Postacím: Cluj, Căsuța poștală 65, Republica Socialistă România.

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Tel.: 1 14 68, 1 38 05

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (főszerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtktár), Lázár József, Szabó Sándor, Weismann Endre. Bukaresti szerkesztő: Aszódy János. Str. C. A. Rosetti 43/
Telefon: 167 465.

NYELVKULTÚRA

A viharszerűen kirobbant tudományos megújulás, a mikrovilág és a makrovilág végtelenségébe fűrődő, egyre bonyolultabb emberi ismeret és az agyszerkezetünkben mindeme gazdagodásoknak megfelelően kilombosodó tudástöbblet merőben új értelmezést követel meg a nyelv számára.

A valóság újonnan felfedezett tényanyagát szinte már csak műszakilag érhetjük el és számítógéppel fejezhetjük ki, gondolkodásunkban azonban mindez csak agysejtjeink soha nem volt megterhelésével, a pszicho-fiziológiai kapcsolások hatványozása útján rögzíthető, ami természetszerűleg az eredendő anyanyelv s a rátapadó ikernyelvek jelentőségének megnövekedését, a nyelvkultúra minőségi forradalmát hozza magával. Ezzel meg is cáfolódik minden olyan előítélet, mely a nyelvben csak formaiságot, ösztönös szokványt, a társadalom mozgásaihoz képest jelentéktelen járulékos elemet lát. A nyelv a forradalmi érdeklődés, a tudományos kutatások, a szociológiai elemzés, a filozófiai mérlegelések központjába került, s ami a legjellemzőbb: a modern technika egyik kulcskérdésévé vált mint a dokumentáció és távközlés elsőrangú közügye.

Érthető is: minél inkább beszélünk tudomány és termelés időszerű kapcsolatáról, annál fontosabb a fogalomképzés és tájékozódás meneteinek fokozott biztosítása. A művelődés alapjául szolgáló fogalomvilág a maga sokszorosan bonyolult összefüggésrendszereivel — a tudományos-műszaki forradalom tükröképeként — elengedhetetlenül szükségessé teszi az anyanyelv minden szinten való kifejlesztését, vagyis átvitelét a gyermeki fokról és családi állagról a teljes skálájú irodalmi nyelvezetig és a szakterminológiáig, míg a világszintű tájékozódás elengedhetetlenül előírja az országbeli összekötő nyelv s tágabban a világnyelvek ismeretét. A nyelvi spontaneitást szükségképpen a nyelvművelés és nyelvtanulás váltja fel, a százados küzdelmek eredményeként elért nyelvjogokat hovatovább a művelődés nyelvi szükségessége támasztja alá.

Szerencsénkre magyar anyanyelvünkben olyan kifejezéstechnikát kaptunk örökül, mely a világnyelvekkel egyenrangúan teszi lehetővé gondolkodásunk fogalmi tökéletesítését, s ugyancsak szerencsénk, hogy hazánk legfőbb érintkezési nyelve, a román nyelv is világrangú mind szókincsét, mind modern képlékenységét illetően, nem is szólva arról, hogy mindkettő fejlett írásbeliségével is tökéletesen fedi egymást. A két nyelvnek közigazgatásunkban, iskolarendszerünkben és közművelődésünkben alkotmányjogilag is fenntartott egyenértékűsége olyan termékeny magyar—román és román—magyar kölcsönhatásokat eredményezhet, mely már sajátos finnugor—neolatin szembesítések öntörvényével is serkenti és gazdagítja a gondolkozástechnika láncreakcióit.

Öregeink azt mondták: ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy! S gyakorlatunkból győződhetünk meg arról, hogy két nyelv teljes ismeretében bárki felér akár két olyannal, aki csak egy nyelvben rekedt. Tegyük még hozzá, hogy anyanyelvünk fogalomhálózatának teljes kibontása s a hozzá szerzett tökéletes román nyelvtudás valójában szocialista hazafiságunk fontos alkotó tényezője.

Nyelv és társadalom kölcsönösségéről szólnak e számban, mindkettő fejlődésmenetére gondolva a tudományos-műszaki forradalom szakaszában. Teljességre távolról sem törekedhetünk, de igyekszünk felvillantani a nyelvtudomány fokozott szerepét s magának a nyelvnek megnőtt jelentőségét. Teszünk mindezt azért, hogy felhívjuk a figyelmet mindarra, ami a magyar anyanyelv korszerű művelését s a román nyelv, valamint a világnyelvek megtanulását előmozdítja. E kettős feladat megmaradásunk és előbbrejutásunk, világszínvonalon való jelentkezésünk előfeltétele. Úgy gondoljuk, hogy művelődéstörténetünk mindig is nyert az ilyen kettőzésekből: anyanyelvűség és ikernyelvűség egymást támogatja. Az Apor-kódexbeli magyar bibliafordítástól vagy a Besztercei Szójegyzéktől a szombatos énekirodalomig és Kazinczyék nyelvújításáig, Meltzl és Brassai dekaglottista irodalomtörténelmi lapjától Illyés Gyula francia—magyar párosításaiig csak erősödött a magyar nyelv más nyelvek ismeretéből, s viszont: az egyre teljesebb és kitünőbb anyanyelv elősegítette a behatolást más gondolati szerkezetekbe.

Erre is a mindennapok tanítanak: minél felsőbb fokon, minél gazdagabb irodalmisággal, s ami ma ezzel egyértelmű, minél árnyaltabb szakmaisággal sajátítjuk el anyanyelvünket, annál jobban tehetjük magunkévá a román nyelvet is, melynek ismerete számunkra létkérdés, vagy akár az orosz, angol, franciát; míg az anyanyelvi félműveltség eleve csonkulttá tesz más nyelvek befogadásában is.

A nyelvkérdés kapcsán kitekintünk a nagyvilágba. Műfordítóink a világlíra legyezőjét nyitják szemünk elé, s közvetítő szerepükben a soknyelvűség művességét köszöntjük. Francia forrásból filozófiai értékelést kapunk a nyelvtudomány soros kérdéseiről. Babits szép latinitás-nosztalgijával ízelejük a svájci Kerényi Károly Vergilius-elemzéseit. Moszkvából érkezett a komi Litkin Vaszilij beszámolója a rokon kisépek nyelvproblémáiról. Jeles kolozsvári magyar nyelvészeink a nyelv és társadalom, a világnyelvek, a generatív grammatika kérdéseit elemzik, s Germanus Gyula, a nemzetközileg ismert orientalista, tanulságos irodalmi nyelvalakulásra figyelmeztet az arabság nemzetváltásának történelmi folyamatában, élő például arra a szerepre, melyet a nyelvi fejlődés ma Afrika, Ázsia, Dél-Amerika ébredő népeinél betölt.

A nyelvügy világmozgásainak ebbe a pezsgő életerébe illeszkedik be a magunk hazai magyar és román nyelvkérdése, alkalmat nyújtva a régi Korunkban is már nevével és írásaival szerepelt Alexandru Graur akadémikus ünneplésére születésének 70. évfordulóján.

BALOGH EDGÁR

A testbe ágyazott beszéd

Miközben a Claude Lefort kegyeletes buzgalma jóvoltából szószerint a túlvilágról visszaérkezett Kivonatos előadásokat* és A világ prózáját olvassuk, mindezekelőtt egy pótolhatatlan veszteség keserves élményét éljük újra át. Nemcsak egy nagy filozófus halt meg Franciaországban, de — legalábbis egy időre — a filozófia is. „Tudomány“ vagy „ideológia“ (az utóbbihoz lebecsülő árnyalatot társítva) — ebbe az alternatívába akarta belegyömöszölni a gondolkodást a jelenkori neopozitivizmus. És éppen a megismerés eme korlátozása ellen lázad egész életművével Merleau-Ponty.

Nem mintha Merleau-Ponty a legkevésbé is figyelmen kívül akarta volna hagyni a jelenkori tudomány adatait. Matematika, biológia, embertudományok: mindig is a különféle tudományágak érintkezési, jobban mondva metszéspontján születtek meg és alakultak Merleau-Ponty eszméi, már első műve, A viselkedés struktúrája (*La structure du comportement*) óta. Merleau-Ponty az a gondolkodó, pontosabban az egyetlen gondolkodó, aki mindig hidat akart — és tudott — verni a pozitív tudás és a közé, amit ő maga valahol „teljes tapasztalatnak“ nevezett, s aminek a pozitív tudás része csupán. Tanulmányozta Saussure-t, felismerte Lévi-Strauss és Lacan jelentőségét, még mielőtt divatba jöttek volna.

De egyetlen — lényeges — pontban, mégpedig a filozófiai gondolkodás folytonossága és érvényessége tekintetében álláspontja eltér a mai strukturalizmusétól, hiszen „a filozófia nem meghatározott faja a tudásnak, hanem maga az éberség, amely megóv bennünket, nehogy megfeledekezünk a tudás egészének forrásáról“. A filozófus feladata semmiképpen sem ellentétes a tudóséval; előbbi egyszerűen emlékezetébe idézi utóbbinak saját körülményeit, létbeli helyzetét vagy — Merleau-Ponty egyik kedvelt kifejezésével élve — mindenféle megismerés megtestesült feltételét.

Sehol másutt nincs oly nagy szükség erre az elővigyázatosságra, mint a nyelvről való elmélkedés — napjainkban központi jelentőségű — területén, azon a területen, amely A világ prózája tanúsága szerint mindig is Merleau-Ponty érdeklődésének előterében állott. A dolog úgy áll, mintha a nyelvtudomány a „nyelv“ (*langue*) és a „beszéd“ (*parole*) nevezetes, Saussure-féle megkülönböztetésével a nyelvműködés rendszerének kidolgozását tűzte volna ki céljául. Merleau-Ponty filozófiai reflexiója ellenben a beszéd státusának kimerítő meghatározására irányul.

* *Résumé de cours, Collège de France, 1952—1960. Gallimard, 1968.*

Az egyszerűség kedvéért azt mondhatnók, hogy a filozófiai reflexió megpróbálja kijelölni a „beszélek“ kifejezés helyét az értelem rendjében, amiként sokáig arra törekedett, hogy a „gondolkodom“ kifejezéssel tegye ugyanezt. Szó sincs itt visszaesésről az idealizmusba — ezt azoknál kell keresnünk, akik a nyelvet, materializmus örvén, magától beszélő nagy gépezetté teszik meg, amely legszívesebben nem mondana semmit. Ellenkezőleg, a két szélső láncszem összekapcsolásának, a nyelvelmélet és a nyelvi gyakorlat újraegyesítésének a szándéka figyelhető meg: „A nyelvelméletnek utat kell találnia a beszélő alany gyakorlatához.“ A bensőség itt távolról sem a tiszta öntudat vagy a jelentés belső áttetszősége. „A beszélő »én« a testben lakozik.“ És: „Amikor beszélek, nem gondolom el, mit kell tennem: egész szervezetem összefog, hogy egybeillessze és kimondja a szavakat, amiként kezem is magától mozdul, hogy megfogjon valamit, ami hozzám ért.“

Csakis ez a testbe-ágyazottság teszi lehetővé, hogy az elvont nyelvi rendszertől eljussunk a kifejezés egyedi tényéig, a „működő vagy létrejövő nyelvig“. („Beszélő beszéd“ szemben a „beszélt beszéddel“ — olvashattuk már Az érzékelés fenomenológiájában.) Ama pillanat megragadásáról van szó, amikor a nyelvi műveletben és e művelet által megszületik a jelölő szándék, amikor „a hirtelenül szétagolódó, egyensúlyát veszítő nyelvi képződmény újraszerveződik, hogy tudomására hozza az olvasónak — és magának a szerzőnek is — azt, amit sem elgondolni, sem kimondani nem tudott azelőtt“. Érintkezési közeg a nyelv, mert az én és a másik túllépésének közege a testiségben („a testiség általánosa“, ahogy Merleau-Ponty csodálatosan kifejezi): de „a beszéd az énben beszél magát“, mert a beszéd egyben „az a felcseveztetés és visszavétel, amely újraegyesít önmagammal és a másikkal“. A jelölés eredendő hangtani szintjétől egészen az irodalmi kifejezésformáig mindenütt föllelhető a folytonos léttani alap, a világbanvaló-létel azonossága a nyelvben és az érzékelésben.

CHOMSKY JÖVENDŐBELI ÚTJA

Az embertudományok fejlődése — például a szimbolikus rendszerek kidolgozása — nem helyettesíti, hanem feltételezi a „megfelelő testi alap“ Merleau-Ponty-féle összefoglaló elméletét. A gondolkodás jelenlegi állásánál semmi sincs, ami hatálytalaníthatná a már Az érzékelés fenomenológiájában elért eredményeket (noha bárki megpróbálhat úgy tenni, mintha megfelelt volna róluk). Nem képzelhető olyan irodalomelméleti s még kevésbé metafora-elmélet, amely ne az érzéki világról nyert alapvető tapasztalatban gyökereztetné a nyelvet, távol attól, hogy pusztá jelzések játékát lássa benne. Amikor pedig Merleau-Ponty azt írja a tudományról, hogy „maga az, ami legbiztosabban vezet vissza bennünket a beszélő alanyhoz“ — akkor ezzel már 1952-ben felvázolja Chomsky jövődöbeli útvonalát. És milyen fényesen igazolja őt az a Greimas is, aki Strukturális jelentéstana (Sémanlique structurale) bevezetőjében ily módon alapozza meg saját formalizálási törekvéseit: „Mi az érzékelésben kívánjuk megjelölni azt a nyelvészeten kívül eső területet, ahol a jelviszonyok értelme föllelhető.“ Merleau-Ponty eszméi napjainkban szenvedélyes érdeklődést ébresztenek azokban az amerikai filozófusokban, akik megcsömörlöttek évtizedek logikai pozitívizmusától és különféle szcientizmusaitól. Elegendő odafigyelni a tudomány fejlődésére ahhoz, hogy az átmenetileg feledésbe merült Merleau-Ponty újra prófétává váljék saját hazájában.

SERGE DOUBROVSKY

Az alanyi filozófia és a nyelvészet összebékítése

Könyvkiadói szeszély az oka, hogy csak most kezdjük felfedezni Merleau-Ponty-nak egy 1952-ből származó művét, *A világ prózáját*.^{*} Ez az eltolódás nincs minden következmény nélkül olvasmányélményünkre. A szóban forgó 18 év alatt azok a problémák, amelyek *A világ prózáját* kitöltik — a jel, a nyelv és a beszéd, a stílus, a közlés —, közelebb kerültek hozzánk, és kidolgozottabbá váltak. Ha az is a szándékunk, hogy visszaadjuk a műnek eredeti jelentését és frissességét, akkor sem szemlélhetjük másként, mint a legújabb nyelvelméletek rácsozatán át.

Merleau-Ponty az öntudat filozófiájának volt kiváló képviselője. Minden erőfeszítése ellenére is hű maradt az alany hagyományos fogalmához. Márpedig ez az a filozófia, amelyet a tíz év óta kidolgozott vagy tökéletesített rendszerek kérdésessé tettek. Azt is mondhatnók, hogy egyfajta szakadás következett be a jelenkori tudományban: az öntudat filozófiáját egy új szakasz váltotta föl, amely arra törekszik, hogy a filozófiai vizsgálódásban bevezesse a tudományos szigort. Ebben az új szakaszban pedig a nyelvészeti modell az uralkodó. A jelentés ettől fogva felszíni jelenséggé válik, a lényeges a rendszer, a kód, amely szerint a nyelv működik.

Ezen az érintkezési ponton tűnik fel Merleau-Ponty könyve. Tudásunk volt arról, hogy Merleau-Ponty 1945 óta ismerte Saussure-t. Azt is tudtuk, hogy élete utolsó éveiben — 1952 után — felülvizsgálta az öntudat filozófiájának alapjait, mert észrevette fogyatékoságukat; igen, mindezt tudtuk, de ha most elolvassuk *A világ prózáját*, akkor rábukkanunk a kései Merleau-Ponty fejlődésmenetének egyik lényeges — bár a mű befejezetlensége miatt csonka — láncszemére.

Husserl híú kísérlete

Van ebben a könyvben valami megindító: felsőrendű, anyagán és eszközein tökéletesen uralkodó szellemet látunk itt viaskodni egy kettős és gyakran ellentmondásos problémával. Merleau-Ponty tisztában volt a nyelvtudományok forradalmi jelentőségével. Mivel azonban ugyanakkor hű maradt az öntudat filozófiájához, kénytelen volt átalakítani — mondhatnók átgyúrni — a nyelvészet fogalmait és kódjait, hogy egy tőlük idegen és számukra kedvezőtlen területre alkalmazhassa őket. A saussure-i nyelvelmélet csak annyiban működőképes, amennyiben kizárja az alany fogalmát. Merleau-Ponty nem tudott, nem akart ilyen messzire menni. Az ő gondolkodásának középpontjában az alany áll s azok a kapcsolatok, amelyek ezt — mint érzéki lényt — a világhoz fűzik. Számára a nyelv csakis arra való vonatkozásában volt elképzelhető, aki használja.

Merleau-Ponty már a kezdet kezdetén kijelenti, hogy tiszta nyelv nincsen. Husserl kísérlete, hogy kidolgozzon egy „tiszta grammatikát“, vagyis hogy a ténylegesen beszélt nyelv alól mintegy kiásson egy érvényesülésében megzavart lényegi nyelvet — hiábavaló kísérlet. Merleau-Ponty szerint „az öntudatot kell gondolni a nyelv esetlegességei mögött“, és a szó meg a jelentés közötti folytonos oda-visszaáramlás az, amiben feltárul az igazság és beteljesedik a létrejövés, az emberé is, meg a történelemé is.

^{*} *Maurice Merleau-Ponty: La prose du monde. Gallimard, 1969.*

Merleau-Ponty tudatában volt annak, hogy szavai őt magát is meglepik, és hogy „a nyelv sohasem pusztá köntöse egy önmagát teljes világossággal átható értelemnek“, de azt is tudta, hogy a nyelv „jelölő intencionalitás“, mert a szöveg értelme kívül esik a szövegen magán. A szót megelőzi a jelentések világmindensége. A nyelv lehetővé teszi a választást a jelek között, ezek pedig lehetővé teszik, hogy kifejtsük és elrendezzük a jelentések világát. A gyakorlat ki van téve az elmosódó jelentések kísértésének, megfigyelhető ez a festő gesztusában. Ezzel szemben a beszélő ember gesztusa arra irányul, hogy rabul ejtse a jelentést, ésszerű világmindenséggé változtassa át az érzékileg felfogott világot, és hogy egyszersmind határozott egyéniséggé változtassa át az alaktalan, szétfolyó embert. Ily módon a nyelvre irányuló reflexiójában Merleau-Pontyt mindvégig a beszélő és érzékelő alany szempontja vezérli.

— 100 —

A történelem-bálványozás elutasítása

Ezek után föltehetjük a kérdést: hogyan alkalmazza hát Merleau-Ponty a saussure-i nyelvelméletet. Nagy vonalakban elfogadja Saussure felfogását: bizonyos különbözőségeik egymáratevődése és szétágazása határozza meg adott pillanatban a nyelvi rendszert. De Merleau-Ponty hajlik arra, hogy alárendelje ezt a rendszert az alanynak és a történelemnek.

Érdekes az a mód, ahogyan Merleau-Ponty látja a nyelv összefüggését a történelemmel. Ismeretes, hogy Saussure elszakította a nyelvet a történelemtől. Keresztmetszetet készített a nyelvről, és valamiféle időtlen pillanatban való működését vizsgálta. Ezt nevezik szinkronikus szemléletnek, szemben a diakronikussal, amely létrejövésében ragadja meg a nyelvet. Merleau-Ponty azon volt, hogy összekapcsolja a két szemléletmódot. Egyfelől elismerte, hogy a nyelv keresztmetszetben nézve rendszerré szerveződik, másfelől ki akarta mutatni, hogy a nyelv egy másik rendszert alakít ki fejlődése során, annak a változásnak a során, amely lehetővé teszi az átmenetet az egyidejűség egyik állapotából az egyidejűség másik állapotába. A nyelv mozgásban lévő egyensúly a múlt között, ahonnan jön, és a jövő között, amellyel titokzatos módon terhes. Új jelentés annyiban bontakozik ki, amennyiben új szó, mint ahogy szó is olyan mértékben jön létre, amilyen mértékben jelentés.

Ez pedig arra készítette Merleau-Pontyt, hogy nyelvfelfogását történelemfelfogással szembesítse. Visszautasította a történelemnek — és dialektikájának — olyan felfogását, amely szerint ez külsőleges erőként, „történelem-bálványként“ érvényesülne. Ilyen nézőpontról kétségkívül újra föllelhető „a történelem fogalma a maga valóságos jelentésében, amennyiben úgy alkotják meg ezt a fogalmat, ahogyan mi javasoljuk, tudniillik a művészetek és a nyelv fogalmának mintájára“

Helyszűke miatt nem hatolhatunk mélyebbre e nehéz olvasmány útvesztőjében, e könyvben, amely annál is inkább rejtélyes, hogy Claude Lefort dicséretes helyreállítói buzgalma ellenére is befejezetlenül maradt. Annyit kell még megemlítenünk, hogy a nyelvre irányuló kérdezést Merleau-Ponty több területen vitte véghez, nevezetesen a festészetben és az irodalomban. Elmélyült, finom, helyenként csodálatra méltó elemzéseivel *A világ prózája* ragyogó és szenvedélyes erőfeszítés a rendszer és a történetiség összeegyeztetésére, az alanyi filozófia összekapcsolására egy olyan rendszerrel, amely kétségkívül kizárja az alanyt.

GILLES LAPOUGE

Serge Doubrovsky és Gilles Lapouge cikke a Le Monde 1970. április 18-i számában jelent meg.

NYELV ÉS TÁRSADALOM

1. A nyelv és társadalom sokoldalú, bonyolult kapcsolatának kérdése nem újkeletű a tudományos gondolkodás történetében. Grimm Jakab, a nyelvtörténet megalapozója, a ma is gyakran idézett *Deutsche Grammatik* (1819) szerzője már a múlt század húszas éveiben hangsúlyozta, hogy a nyelv történetét elszakíthatatlan szálak fűzik a nép történetéhez. Felfogásának alapgondolata: „Nyelvünk egyben történetünk is.“

A Grimmtől megalapozott nyelvtörténeti koncepció e lényeges eleme a század közepe táján kibontakozó természettudományi felfogás, majd a hetvenes években jelentkező és a nyelvtörténetet egyéni lélektani alapokra helyező újgrammatikus iskola tevékenysége és hatása következtében háttérbe szorult. Nem kedvezett neki a Wundt Vilmostól kifejtett társaslélektani (néplelektani) felfogás sem, ez azonban korántsem jelenti, hogy folytonossága megszakadt. Müller Maximilián, a természettudományi felfogás lelkes híve és propagálója, magyar nyelvre is lefordított, nagy hatást kiváltott felolvasásaiban a nyelvtudományról többek közt nyelvtipológiai kérdésekkel is foglalkozott, s a különböző szerkezeti típusok (ízéláló, agglutináló és flektáló szerkezet) kialakulását társadalmi tényezőkkel igyekezett magyarázni. Az amerikai Whitney Vilmos, a természettudományi felfogás egyik bírálója, Müller legszenvedélyesebb ellenfele, a nyelv mibenlétéről azt vallotta, hogy nem sorolható a természet világhoz, hanem társadalmi produktum.

Ma már mindenki egyöntetűen elismeri, hogy a XX. század nyelvtudományának történetében Saussure Ferdinándnak a genfi egyetemen tartott általános nyelvészeti előadásai fontos szerepet játszottak. Saussure — mint ismeretes — elsősorban a leíró nyelvtudomány elméleti megalapozásával, valamint több elméleti és módszertani kérdés fölvetésével és újszerű megvilágításával írta be nevét a nyelvtudomány történetébe. Ilyen például a nyelv és a beszéd megkülönböztetése, a nyelvi elemek rendszer-jellegének hangsúlyozása, a nyelvi jel mibenlétének kérdése, a szinkronia és diakronia mibenléte és szerepe a nyelvi rendszer tanulmányozásában. A nyelvet azonban a nagy genfi nyelvész zárt rendszerként fogta föl, s ennek megfelelően a külső, köztük társadalmi tényezők szerepét nem tartotta jelentősnek a nyelv fejlődésében. A Saussure-tól megfogalmazott nyelvelméleti tételeket magukévé tevő strukturalista iskolák jelentősége elvitathatatlan századunk nyelvtudományi életében. Azonban azáltal, hogy a nyelvet ők is zárt rendszernek tekintették s minden nyelvi változást a rendszeren belüli összefüggésekből igyekeztek megmagyarázni, a nyelv és a társadalom kapcsolatának kérdését kirekesztették a nyelvtudomány érdeklődési köréből.

A strukturalista iskolák e túlzását azonban szerencsésen ellensúlyozta a Saussure egyik tanítványától, Meillet Antoine-tól megalapozott és évtizedeken át nagy tekintélynek örvendő francia szociológiai iskola, vala-

mint a századunkban kibontakozó és a nyelvet következetesen társadalmi jelenségként kezelő marxista nyelvtudomány. Meillet, a XX. század egyik legnagyobb összehasonlító nyelvésze, egész tevékenysége során igyekezett bizonyítani a nyelv és a társadalom szoros kapcsolatát. A tőle megalapított iskola (képviselői közül Vendryes Joseph és Cohen Marcel nevét kell megemlítenünk) felfogásában vannak vitatható tételek, mégis nagy érdeme a nyelv és társadalom fejlődése gondolatának továbbfejlesztése, a nyelvek életéből vett számos példával való igazolása. A marxista nyelvtudomány mellett kétségtelenül a francia szociológiai iskola játszott a legfontosabb szerepet abban, hogy a leíró strukturalizmus egymagában elégtelennek bizonyult, létrejött a nyelvtörténeti strukturalizmus, s hogy ennek elméleti megalapozásában éppen a francia Martinet André, az egykori prágai nyelvész kör tagja, Meillet iskolájának és felfogásának alapos ismerője tevékenykedett a legtöbb sikerrel. Felfogására — mint ismeretes — az jellemző, hogy a nyelv fejlődésében a belső tényezőknek tulajdonít ugyan döntő szerepet, ugyanakkor — legalább áttételesen — a külső, köztük társadalmi tényezők szerepét is elismeri.

A nyelv és társadalom kapcsolatának kérdése természetesen nemcsak elméleti szinten merült föl, hanem módszertani téren is. Az első olyan módszer, mely jelentős mértékben támaszkodott a nyelv és társadalom kapcsolatára, az ún. *nyelvészeti paleontológia*. Segítségével, a rokonnyelvek közös szókincselemeire támaszkodva, az egykori őshaza helyének megállapításában, az együttlélés korabeli gazdasági-társadalmi viszonyok körvonalazásában, az alapnyelv és más nyelvek kapcsolatának megvilágításában ért el a nyelvtudomány és az őstörténet figyelemre méltó eredményeket. (A finnugor őshaza helyének megállapítására irányuló kutatásokban a nyelvészeti paleontológiát először a híres orosz természettudós, Köppen Frigyes Tódor alkalmazta 1886-ban megjelent munkájában.) Saussure idézett művében kétségbe vonta ugyan a módszer megbízhatóságát — ez érthető, hisz külső tényezőket von be a vizsgálódás körébe —, a nyelvtudomány gyakorlata azonban nem igazolta a genfi nyelvész kétegyeit. Jelleghénél fogva itt kell megemlítenünk a *szavak és dolgok* (Wörter und Sachen) *módszerét*, mely a nyelv szókincse, valamint a nyelvet beszélő nép anyagi műveltsége közti kapcsolatok feltárásával a szókincskutatásokban bizonyult nagyon hasznosnak, mind ami a szavak eredeztetését, tehát a szószármaztatást, mind pedig ami a jelentésváltozások bonnyult kérdését illeti.

A XX. század utóbbi évtizedeinek nyelvtudományi élete heves vitáknak volt a színtere. Tanulságokban rendkívül gazdag vita folyt egyrészt a hagyományos nyelvtudomány és a strukturalizmus, másrészt a polgári nyelvtudomány és a marxista nyelvtudomány képviselői között, sőt magán a marxista nyelvtudományon belül is. Becsületére válik a vitatkozó feleknek, hogy nem tévesztették szem elől a nyelvtudomány alapvető elméleti és módszertani kérdéseit, mint amilyen például a nyelv mibenlétének, szerkezetének, funkciójának, fejlődésének, vizsgálata módszereinek kérdése. A vita során nyilvánvalóan sok szó esett a nyelv fejlődését befolyásoló belső (nyelvi rendszeren belüli), valamint külső, s ezek sorában a társadalmi tényezőkről is. A vita valamennyi nyelvtudományi irányzatot és felfogást érintette, s azzal a megnyugtató konklúzióval zárult, hogy **mivel a nyelvi rendszer és a vele szoros kapcsolatban**

álló beszédműködés bonyolult és sokoldalú jelenség, egyoldalú megközelítése nem vezethet eredményhez. Így bebizonyosodott, hogy magából a nyelvből csak bizonyos jelenségek magyarázhatók meg, valamennyi jelenség megmagyarázása csakis abban az esetben lehetséges, ha figyelembe vesszük mindazokat a tényezőket, amelyek a nyelv funkcionálásában és fejlődésében szerepet játszanak. Nem hanyagolhatók el ezek szerint a lélektani tényezők (gondoljunk a modern *pszicholingvisztikára*),* a nyelv logikai vonatkozásai, a nyelv kapcsolata a gondolkodással s nem utolsósorban a társadalmi tényezők, amelyeknek a nyelv kialakulásában, fejlődésében és funkcionálásában egyaránt fontos szerepük volt, illetőleg van.

2. A nyelvtudomány egyik legrégebb s egyben legnehezebb kérdése az emberi beszéd és nyelv kialakulása. Már az ókori gondolkodókat foglalkoztatta. Később a felvilágosodás korában tettek nagy erőfeszítéseket megvilágítása érdekében, azonban a XIX. században, éppen abban az időszakban, amikor hosszas előzmények után kialakult és gyors fejlődésnek indult a szorosabb értelemben vett nyelvtudomány, a kérdés iránti érdeklődés lanyhult. Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány legnagyobb képviselői érdeklődésének középpontjában az egykori alapnyelv kikövetkeztetése, a rokonnyelvek kialakulása és története állott, az említett kérdéssel alig foglalkoztak. Nem is tartották szorosabb értelemben vett nyelvtudományi kérdésnek. Az 1866-ban alapított Société Linguistique de Paris alapszabályzata például egyenesen megtiltotta, hogy a társulat ülésein a nyelv eredetének kérdésével foglalkozzanak. A már említett Vendryes Joseph 1921-ben kiadott, tanulságokban ma is gazdag *Le langage* című kézikönyvében szintén azt a nézetet vallja, hogy a nyelv eredetének kérdése nem tartozik a nyelvtudomány tárgyköréhez, vizsgálata a lélektan és a szociológia feladata. Ugyanígy vélekedett egyik, 1948-ban megjelent cikkében is. Egy másik szakember, Tovar Antonio, 1954-ben megjelent tanulmányában (*Word*, X, 2—3.) a lélektan és a filozófia hatáskörébe utalja a kérdést. Az érdeklődés a beszéd és nyelv eredete iránt ennek ellenére nem szűnt meg, sőt a XX. században újra meglehetősen élénk lett. Persze nemcsak nyelvészek foglalkoznak vele, hanem filozófusok, pszichológusok, antropológusok, az állattan szakemberei, őstörténészek, hogy csak a legfontosabb tudományágakat említsük.

A kérdéssel való foglalkozás mintegy 2500 évet felölelő időszakában — mint ismeretes — több magyarázási kísérlet keletkezett. Az egyik a Platónig visszavezethető, majd Herdertől továbbfejlesztett hangutánzó elmélet, melyről még ma sem állítható, hogy nem lehetett valamelyes szerepe a beszéd kialakulásában. Több neves nyelvész (így Humboldt és Grimm) volt híve az Epikurosztól megfogalmazott indulatszavak elméletének. A század első évtizedeiben különösen népszerű Wundt Vilmos kifejező-mozgás elmélete. Közismert az is, hogy egyesek a gyermeknyelv és a primitív törzsek nyelvének tanulmányozásától vártak, illetőleg várnak még ma is sokat, ismét mások a beszédhibákkal rendelkező egyének megfigyelésével bővítették a kutatás körét. Napjainkban többen nagy

* *Egyik legjobb ilyen jellegű szakkönyvünk Tatiana Slama-Cazacu* *Introducere în psiholingvistică (București, 1968) című munkája.*

jelentőséget tulajdonítanak az állatok adta hangok megfigyelésének (kutatás, amelyet még Darwin alapozott meg), valamint a kérdés lélektani és szociológiai megközelítésének.

Mindezek a törekvések és eredmények gazdagították a nyelv eredetére vonatkozó ismereteket, mégis a kérdés megvilágítása szempontjából az a felfogás bizonyult a leghatékonyabbnak, mely az emberi beszéd és nyelv kialakulását természetes környezetébe ágyazva vizsgálta, azaz társadalmi jelenségként fogta föl, és kialakulását is a társadalom életével szoros kapcsolatban próbálta megvilágítani.

A nyelv társadalmi jelenségként való szemléletének nagy múltja van a tudományos gondolkodás történetében. Démokritosz után Lucretius és mások próbálták a beszéd eredetét materialista alapon magyarázni. Főleg azt igyekeztek bizonyítani, hogy a beszéd az emberek közös alkotása, azaz társadalomban jött létre az érintkezés eszközeként. Sok tekintetben hasonló módon közelítette meg a kérdést a nagy felvilágosult gondolkodó, Rousseau is. A beszéd eredete kérdésének dialektikus materialista megvilágítása Marx és Engels érdeme. Ők hangsúlyozták először, hogy a nyelv társadalmi jelenség, s mint ilyen társadalomban jött létre, szoros kapcsolatban a munkával és a gondolkodással, az érintkezés és közlés eszközeként. Malmberg Bertold sem véletlenül hangsúlyozza 1968-ban megjelent, *Les nouvelles tendances de la linguistique* című munkájában a nyelvészociológiai kutatások jelentőségét. Szerinte is döntő fontosságú tényező annak a figyelembevételé, hogy a nyelv az érintkezés eszköze, s mint olyan jött létre.

3. Már említettük, hogy a múlt század elején megalapozott összehasonlító-történeti nyelvtudomány művelői közül viszonylag kevesen tulajdonítottak jelentőséget a nyelv és társadalom kapcsolatának. Az idő azonban Grimmét igazolta; a nyelvtudomány másfél évszázados tapasztalata bebizonyította, hogy a nyelv szoros kapcsolatban fejlődik a társadalommal és a gondolkodással. Ennek a kérdésnek is gazdag szakirodalma van, magunk mindössze egy-két kérdés fölvetésére és futólagos megvilágítására szorítkozunk.

Az összehasonlító nyelvtudomány egyik legfontosabb kérdése az alapnyelv kikövetkeztetése és differenciálódásának nyomon követése a rokonnyelvek kialakulásáig. Az indogermán alapnyelv kikövetkeztetését — mint ismeretes — Schleicher August végezte el a múlt század közepe táján, de az ő nevéhez fűződik az alapnyelv differenciálódási folyamatát megvilágító első elmélet, az ún. *családfaelmélet* (Stammbaum-Theorie) megfogalmazása is. Ezt váltotta föl valamivel később Schmidt Johann *hullámelmélete* (Wellentheorie), melyről napjainkban is az a felfogás, hogy lényegesen közelebb járt az igazsághoz, mint Schleicher családfa-elmélete, a folyamat okait azonban még nem ismerték. A kérdés megvilágítása a nyelvföldrajz mellett a történettudomány elérte eredmények felhasználásával vált lehetővé. Az őstörténeti kutatások ugyanis fényt derítettek arra, hogy az egykori alapnyelvet beszélő és a fejlődés kezdetleges fokán álló nemzetségek eléggé nagy területen éltek. (A csak néhány tízezerre tehető finnugor ősnép például a Volga és a Káma összefolyásától egészen az Urálig terjedő, több százezer négyzetkilométernyi területen élt.) A

nemzetségek közti kapcsolatok laza volta már egymagában kedvezett a nyelvi differenciálódásnak. Különösen gyors ütemű lett e folyamat akkor, amikor az ún. *ősnép* különböző okok miatt (természetes szaporulat, külső támadások, jobb szállásterületek keresése) szétvándorolt. A kapcsolatok megszűnése a rokonyelvek lassú kialakulását eredményezte. Az egykori latin nyelv differenciálódása és az újlatin nyelvek kialakulása másképp ment végbe, mivel a latint beszélő népcsoportok addigi lakóhelyükön maradtak. A folyamat oka mégis társadalmi jellegű: a római birodalom szétesése. A hatalmas birodalom romjain több feudális állam keletkezett, s ez a latin nyelv erőteljes differenciálódását és az újlatin nyelvek kialakulását eredményezte.

A nyelvfejlődés egyik alapvető folyamatának tekintett differenciálódás azonban nemcsak a rokonyelvek kialakulásában játszott fontos szerepet, hanem a népi és nemzeti nyelvek történetében is. A vízszintes irányú rétegződés a nyelvjárásokat hozta létre, a függőleges irányú pedig a különböző réteg- és csoportnyelveket. Ezek a fejlődési folyamatok is a nyelvet beszélő társadalom történetével szoros kapcsolatban mentek végbe. A nyelvjárások végleges kialakulása például az egykori feudalista felaprózottsággal függ össze, a függőleges irányú rétegződés pedig a munka differenciálódásával és a különböző műveltségi színvonalat képviselő rétegek kialakulásával. Így jöttek létre a nyelvjárások mellett a szakmai nyelvváltozatok, az argó különböző változatai, sőt a köz- és irodalmi nyelv is.

A nyelvfejlődés másik alapvető folyamata az integrálódás, másképp nyelvi egységesülés. Ez is végigkíséri a nyelveket fejlődésük egész folyamán, s a társadalmi tényezőktől függően hol erőteljesebb, hol gyengébb. Érvényesülhet egy nyelven belül, de fölléphet egymással érintkező, illetőleg kapcsolatba kerülő nyelvek közt is. Ha egy nyelven belül jelentkezik, rendszerint a nyelvjárások közti különbségek kisebb-nagyobb fokú kiegyenlítését eredményezi. A magyar nyelv- és nyelvjárástörténet adatai például amellettszólnak, hogy az egykori magyar törzseknek törzsszövetségbe való tömörítése meglehetősen erőteljes nyelvjárási keveredést eredményezett. Nemegyszer előfordult az is, hogy két legyőzött és számbelileg megcsappant törzs egy törzsbe szerveződött, ami szintén erőteljes nyelvjárási keveredéssel járt együtt. Mint említettük, a feudalista viszonyok a differenciálódásnak kedveztek, a jobbágytelepítések, valamint az olyan nagy megrázkódtatások, mint amilyenek a magyar nép történetében a tatárjárás és a török hódoltság kora jelentett, a feudális viszonyok ellenére is bizonyos fokú integrálódást eredményeztek.

Az integrálódás végbemehet nyelvek közt is. A római birodalom terjeszkedése során a latin hatalmas területen terjedt el, vált a közigazgatás, a gazdasági, főleg kereskedelmi élet, a katonaság hivatalos nyelvévé, s mint ismeretes, számos nyelvet kiszorított nemcsak Itália területén, hanem a provinciákban is. Így merült feledésbe az oszkusz, az umber, az etruszk, a dák, a trák, a gall. Emléküket mindössze a latinban, illetőleg az újlatin nyelvekben fennmaradt kisebb-nagyobb számú szó őrzi. Az egykori római birodalom területén tehát nagyszabású nyelvi integrálódás ment végbe. A folyamat azonban nem mindenik nyelvet érintette. A görög például továbbra is fennmaradt, nem szoríthatta ki a latin, mivel a rómainál több vonatkozásban fejlettebb kultúrának volt a hordozója. A

társadalmi tényezőknek ezek szerint a nyelvek integrálódási folyamatában is van szerepük.

Érdekes integrálódási folyamat ment végbe annak idején az ókori Görögországban. A ógörög nem volt egységes nyelv. Ismertebb nyelvjárási a dór, a jón, az attikai. Mivel a városállamok közül politikai, gazdasági és művelődési szempontból Athén lett a legfejlettebb, az attikai nyelvjárás alapján kialakult a *koinén*nek nevezett köz- és irodalmi nyelv, mely a nyelvjárások fölé rétegződött, az egész görögség köz- és irodalmi nyelvává vált.

Az irodalmi nyelvek kialakulása mindenütt nyelvi integrálódást eredményezett. Ismeretes, hogy a francia irodalmi nyelv a Párizs környéki nyelvjárásból, az Île de France nyelvjárásából keletkezett, s néhány évszázad alatt elterjedt egész Franciaországban, kezdetben inkább a kancelláriák, majd a XVI. században az irodalom és a közigazgatás, a XVII. században pedig az oktatás hivatalos nyelvváltozataként. Ugyanígy jött létre a toszkánai nyelvjárás alapján az olasz irodalmi nyelv, mely szintén az egymástól meglehetősen eltérő olasz nyelvjárások fölé rétegződött. Az egységes, modern irodalmi nyelvek kialakulása óta e folyamat világszerte erőteljes, a nyelvjárások fokozatosan szorúlnak háttérbe, ezzel párhuzamosan azonban számos nyelvjárás szó kerül be az irodalmi nyelv szókincsébe.

4. A nyelv és társadalom kapcsolatának kérdése azonban a nyelvtudományt abból a szempontból is érdekli, milyen mértékben befolyásolhatják a társadalmi tényezők a nyelvi rendszer különböző elemeit: szókincsét, hangrendszerét, alaktani és mondattani rendszerét. Altalánosan elfogadott nézet az, hogy a társadalmi tényezők hatása elsősorban a szókészlet fejlődésében mutatható ki. A társadalomnak minden új ismeretet meg kell neveznie, s ez a szókészletnek a társadalom fejlődésével szoros kapcsolatban végbemenő állandó gazdagodását eredményezi. Az új szavak egy része belső fejlődéssel keletkezik, olyankor azonban, amikor a társadalom fejlődése egy másik, valamely szempontból a fejlődés magasabb fokára jutott nép hatására megy végbe, számos kölcsönző is meghonosodik a nyelvben. E szavak évszázadok hosszú során át őrzik az illető társadalmat ért hatás emlékét. Ennek következtében a nyelvek különböző eredetű kölcsönző-rétegei nemcsak a nyelvtudomány számára tanulságosak, hanem értékes adalékokat szolgáltatnak a történettudomány számára is.

A század elején Meillet mutatott rá arra, hogy a társadalmi tényezők a szavak jelentésváltozásának tanulmányozásakor sem hagyhatók figyelmen kívül. *Comment les mots changent de sens?* című tanulmányában (1906) az addig inkább lélektani alapon álló jelentéstanban is meghonosította a társadalmi tényezők figyelembevételét. Vannak esetek, amikor a jelenség nyelven belüli okokra vezethető vissza, azonban vannak olyan szavak is, amelyeknek a jelentése azért változik meg, mert megváltozik maga a tárgy (gondoljunk például a *toll* szó jelentésfejlődésére), vagy pedig atkerül a szó egyik nyelvváltozathoz a másikba (így a katonai nyelvváltozat *compagnon* szavának jelentése, a szó elterjedése révén a köznyelvben, jelentős mértékben bővült, az eredeti „katonatárs“ helyett „társ“ lett a jelentése).

Persze nagyon vigyáznunk kell, nehogy a nyelv és társadalom kapcsolatának kérdését vizsgálva túlzásba essünk. Meillet például nagy erőfeszítéseket tett avégett, hogy kimutassa a kapcsolatot a nyelvtani rendszer fejlődése és a társadalmi viszonyok között. Több vonatkozásban helyesen közelítette meg a rendkívül nehéz és bonyolult kérdést. Helyesen mutatott rá arra, hogy a nyelvtani rendszer esetében a társadalmi tényezők nem közvetlenül hatnak, hanem a gondolkodás közvetítésével. A társadalom fejlődése következtében fejlődik a gondolkodás, egyre elvontabbá válik, s ez a nyelvtani rendszerben a konkrétabb jellegű nyelvtani kategóriák kiveszésével jár. Ezzel magyarázható többek közt a konkrétabb jelentésű többes számok (duális, triális) kiveszése az általános többes kialakulása után. Talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk azt a nézetet, hogy az igealakrendszer egyszerűsödése szintén ilyen tényezőkkel függ össze. E jelenség a magyar nyelv újkori történetéből is kimutatható. Többek közt feledésbe merült az elbeszélő múltú igealak. A múlt század közepe táján még gyakran előfordult a köz- és irodalmi nyelvben is (*adék, láték, gondolkodám*), napjainkban már csak nyelvjárási szinten él. Ugyanez történt a *láttam volt* és még több összetett igealakkal, melyek közül nem egy megtalálható ma is a székely nyelvjárásban. A magyar nyelv múlt idejű igealakjai közül a *-t ~ -tt* jeles a legelvontabb jelentésű, s talán ez az oka, hogy ez bizonyult a legalkalmasabbnak a múlt idejű történés, állapot, létel kifejezésére. Az igealakrendszer egyszerűsödése egyébként a germán és újlatin nyelvekből is adatolható. Nálunk is jól megfigyelhető, hogy jóllehet az iskolában tanítják, a román köznyelvet beszélők nem élnek valamennyi múlt idejű igealakkal.

Meillet-nek elvitathatatlan érdeme tehát, hogy feltárta a nyelvtani rendszer legegyetemesebb fejlődési folyamatai egy részének kapcsolatát a gondolkodás fejlődésével, s hogy igyekezett bevonni a vizsgálódás körébe ebben az esetben is a társadalmi tényezőket, azonban nemegyszer eltúlozta e tényezők jelentőségét. Ide kell sorolnunk azt a törekvését, hogy igyekezett kapcsolatot megállapítani az európai civilizáció egysége és Európa nyelveinek bizonyos sajátosságai között, vagy azt a végső következtetést, hogy nagyon szoros kapcsolatnak kell lennie a nyelv és a társadalom szerkezete, struktúrája között. A nyelvtudomány tapasztalata amellett szól, hogy a nyelvtani rendszer és a társadalmi tényezők közt nem mutatható ki közvetlen kapcsolat. Ebben a lényeges kérdésben a strukturalisták közelítették meg leginkább az igazságot, hangsúlyozva a nyelvtani rendszer és **struktúra szilárdságát, önállóságát**, az e téren beállt változások megmagyarázásában pedig a rendszeren belüli összefüggések jelentőségét, a nyelv ökonómiájának mint állandóan ható tényezőnek a fontosságát. Különböző is a társadalmi tényezők a nyelvi változásoknak csak kiváltó okai. Az, hogy a változás milyen módon megy végbe, mindig az illető nyelv szerkezetétől és sajátos belső fejlődési törvényeitől függ.

Felmerült a nyelv és társadalom összefüggésének kérdésével kapcsolatban az is, milyen mértékben járulnak hozzá a nyelv fejlődéséhez a társadalom különböző rétegeihez tartozó egyének. Mint ismeretes, Vossler Karl fogalmazta meg a század elején azt a tételt, hogy a nyelv fejlesztésében, gazdagításában a nagy írók és költők, általában a nagy egyéniségek játsszák a legfontosabb szerepet, a tömeg mindössze átveszi, elsajátítja a tőlük létrehozott nyelvi eszközöket. A nagy írók és költők szerepe

az irodalmi nyelv kialakításában és fejlesztésében közismert, az a nyelvi anyag azonban, amelyből az írók és költők létrehozzák és állandóan gazdagítják az irodalmi nyelvet, az egész nép alkotása. Nem szabad szem elől tévesztenünk a népköltészet iratlan, de rendkívül színes, gazdag, kifejezőerőtől duzzadó nyelvezetét sem, amely szintén a nép alkotása.

5. A nyelvet azonban nemcsak eredete és fejlődése avatja társadalmi jelenséggé, hanem funkciója, szerepe is. A nyelv alapvető s egyben eredeti funkciója a társadalom tagjai közti kapcsolat, érintkezés biztosítása. Nyelv nélkül a társadalmi tevékenység megszervezése és végzése, e tevékenység során szerzett tapasztalatok, ismeretek rögzítése és továbbadása lehetetlen lett volna a múltban is, de elképzelhetetlen lenne még ma, az egyre tökéletesebb gépi berendezések feltalálása és egyre szélesebb körű alkalmazása korában is. A modern tudomány és technika számos olyan vívmánnyal dicsekedhetik, amely jelentős mértékben megkönnyíti az ember különböző területen kifejtett tevékenységét, egyre inkább hozzásegíti az embert ahhoz, hogy valóban a természet ura legyen. Olyan vívmánnyal azonban, amely a nyelv szerepét átvehetné, nem rendelkezünk. Sőt, *minél gyorsabb üteművé válik a fejlődés, az emberi haladás, annál jobban nő a nyelv szerepe és jelentősége.* A gyors fejlődés megköveteli ugyanis a nagy mennyiségű új ismeret rögzítését, szintetizálását, elsajátítását, illetőleg elsajátíttatását, s mindez a nyelv segítségével történik.

Grimmnek tökéletesen igaza volt abban, hogy a nyelv egyben történetünk is. Ő ezt elsősorban a múltra értette, vonatkoztatta. Az elmondottak szellemében ki kell azonban egészítenünk a nagy német nyelvész megállapítását azzal, hogy a nyelvtől jelentős mértékben függ a jövőnk is, és nemcsak egyik vagy másik nép, hanem az egész emberiség jövője, az egész emberi haladás magasztos ügye. S mert az a többször felbukkanó törekvés, hogy a nemzeti nyelv mellett, esetleg helyette elfogadtassanak a népekkel egy mindenki számára közös érintkezési eszközt, egyetlen világnyelvet, egyelőre megvalósíthatatlan, a nemzeti nyelvek megbecsülése, művelése, oktatásának tökéletesítése, modernizálása mindenütt egyike a társadalmi haladás szempontjából legfontosabb, legidősebb feladatoknak.

A nyelv azért töltheti be fontos társadalmi szerepét, mert rendelkezik egyrészt a közlés nyelvi eszközeivel, valamint azzal a tevékenységi formával (ez a beszédtevékenység), mely a nyelvi rendszer felhasználásával megformálja a mondanivalót, a közlés tartalmát tükröző mondatokat szerkeszt belőle, s ezeket a hangképző szervek segítségével mások számára felfoghatóvá teszi. Ezek szerint — s ezt már Saussure világosan megfogalmazta — különbséget kell tennünk a szorosabb értelemben vett *nyelv* és a *beszéd* között. A beszélés e két alkotóeleme jellegének és viszonyának kérdése Saussure könyvének megjelenése után vita tárgyát képezte. A nagy genfi nyelvész ugyanis nemcsak megkülönböztette a nyelvet és a beszédet, hanem az elsőt teljes egészében társadalmi, az utóbbit pedig egyéni jellegű jelenségeként kezelte. Mint ismeretes, szükségesnek vélte a langue-nyelvészeti és a parole-nyelvészeti különválasztását is. Kétségtelen, hogy a nyelvi rendszer társadalmi jellegű, másképpen nem lehetne az érintkezés eszköze. Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy a nyelvi elemek felhasználási módjában már lehetnek, sőt van-

nak is egyéni vonatkozások. Az a másik véletlet képviselő felfogás, mely szerint a nyelv mint olyan csak elvonatkoztatás, a valóságban csak egyéni nyelvek sokasága van, nem fogadható el, de az sem tagadható, hogy a nyelvi rendszer elemeinek felhasználási módjában társadalmi rétegenként, foglalkozási áganként, a beszélők műveltségi színvonalától függően, sőt egyénekenként is eltérések figyelhetők meg. Különösen fontos a szerepe az egyéni tényezőnek a szépirodalom nyelvében, melynek állománya a költők és írók számára már nemcsak az egyszerű közlés, hanem a művészi ábrázolás eszköze.

Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a beszéd sem tekintendő teljes mértékben egyéni jellegűnek. Igaz ugyan, hogy e rendkívül bonyolult folyamat az egyénben megy végbe, az egyén azonban a beszédet környezetétől sajátítja el. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül az sem, hogy az egyén élete egész folyamán az egész társadalom számára közös normák és törvényszerűségek szerint fejti ki beszédtevékenységét, a hangképzéstől kezdve egészen a mondat szerkesztésig.

Lényeges tudnunk tehát, hogy a nyelv társadalmi jellegű ugyan, de vannak benne egyéni vonatkozások is, a beszédtevékenység egyéni működés, igaz, de vannak benne társadalmi vonatkozások is. Még lényegesebb annak a hangsúlyozása, hogy a nyelv és a beszéd megkülönböztethető ugyan, de egymástól el nem választható. Az egyik a másik nélkül nemcsak elképzelhetetlen, hanem egyenesen életképtelen. A nyelvi rendszer a beszédétől elszakítva holt anyaggá válik, amelyet a nyelvtudomány tanulmányozhat ugyan, de csak mozdulatlanágában, nem mint „élő” nyelvet, mint ahogy a beszéd is csak nyelv segítségével lehetséges, nélküle elképzelhetetlen. A nyelv és a beszéd tehát egymással szoros kapcsolatban alakult ki és fejlődött, s együtt töltheti be az érintkezés eszközének szerepét is.

6. Befejezésül a nyelv és társadalom összefüggésének, a nyelv társadalmi szerepének itt éppen csak érintett kérdéskörével kapcsolatban elmondottakhoz szeretnénk néhány, többé-kevésbé gyakorlati természetű megjegyzést fűzni.

Elsőként a nyelv tanulmányozásának a fontosságát szeretnők hangsúlyozni. Különösen napjainkban, amikor a technikai tudományok gyakorlati jelentősége oly szembeötlő, sokan hajlamosak a nyelvtudomány lebecsülésére. Pedig a fejlődés egyik fontos eszközének a tanulmányozásáról van szó! Különben sem téveszthetjük szem elől azt a régi igazságot, hogy a tudományos élet összefüggő frontot alkot. Lehet, hogy pillanatnyilag egyik vagy másik szakaszon gyakorlati szempontból az előretörés fontosabb, lemaradni azonban egyik frontszakaszon sem szabad, mivel a nagy lemaradás kihathat az egész tudományos élet fejlődésére.

Nem egészen azonosak a nézetek a szépirodalom és a tudományos irodalom, valamint a publicisztika szerepének és jelentőségének kérdésében sem. A romániai magyar szellemi életben sajnálatos eltolódás ment végbe a szépirodalom és publicisztika javára, a tudományos irodalom rovására. Ha mérlegre tennők, mennyi szépirodalmi és publicisztikai jellegű írás jelent meg magyar nyelven az utóbbi negyedszázadban, és mennyi tudományos munka, nagy aránytalanság bontakoznék ki előttünk. Ennek a megszüntetése fontos művelődéspolitikai feladat.

A nyelv fontos társadalmi szerepéből önként következik a nyelv-művelés fontossága. Amikor nyelv-művelésről hallanak, a legtöbben nyelv-helyességi és tudománynpszerűsítő cikkekre vagy előadásokra gondolnak. Ennél sokkal többről van szó, hisz a nyelvi műveltség megalapozásában legfontosabb szerepe az iskolának van. Eppen ezért nagyon fontos az iskolai nyelvoktatás jó megszervezése, megfelelő tankönyvekkel és segédeszközökkel való ellátása, az egész tantestület együttműködése a gyerekek anyanyelvi kultúrájának állandó fejlesztésében. Fontos továbbá a nyelvek iránti érdeklődés felkeltése, annak a tudatosítása, hogy minden egyes ifjúnak arra kell törekednie, hogy anyanyelve és a román nyelv mellett elsajátítson egy világnyelvet is.

Ugyanakkor nagyon fontos feladat az is, hogy iskoláinkban a nyelvoktatás hatékonyságát, eredményességét fokozzuk. Itt mindenekelőtt a nyelvkönyvek kérdése merül föl. Elég jók, azonban kertelés nélkül meg kell mondanunk azt is, hogy nem állanak világszínvonalon. Kissé furcsán hangzik, de megfelel a valóságnak az az észrevételünk, hogy a nyelvtan többé-kevésbé öncélú tanítása csökkenti a nyelvoktatás hatékonyságát, eredményességét. Az idegen nyelvek oktatásában emellett megfigyelhető az a fogyatékoság is, hogy a beszédkézség kialakítására tanáraink még mindig nem helyeznek, illetőleg nem helyezhetnek kellő súlyt. Még mindig nem alkalmazzuk a modern nyelvoktatásnak azt az alapelvét, hogy először a nyelv beszélt változatát kell elsajátíttatni a gyerekekkel, hisz ez a nyelv elsajátításának természetes útja, s csak azután kell fokozatosan áttérni a nyelv írásban való használatára, a szépirodalmi szövegek tanítása pedig csak az egész folyamat betetőzése lehet. A nyelvtan — ismét hangsúlyozzuk — csak segédeszköz, ott vesszük igénybe, ahol az feltétlenül szükséges.

Az iskola megalapozza az ifjúság anyanyelvi, általában nyelvi műveltségét. A nyelv-művelés folyamata ezzel természetesen nem zárul le, tovább folytatódik a nagyközönség számára írt nyelv-művelő cikkekkel, tanulmányokkal, népszerűsítő előadásokkal. Ezen a szinten nyilvánvalóan megfelelő teret kell biztosítani a nyelvtudomány elérté eredmények közvetítésének, a nyelvi műveltség tudományos megalapozásának s a közönség bekapcsolásának, a nyelvtudományi eredmények révén is, a modern tudományos gondolkodás áramkörébe.

MEGJEGYZÉS. A szövegben hivatkozott néhány szakmunka mellett feltétlenül meg kell még említenünk az alábbiakat: Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale* (1916), magyar nyelven 1967-ben jelent meg *Bevezetés az általános nyelvészetbe* címmel; Antoine Meillet: *Linguistique historique et linguistique générale* (1921); André Martinet: *Économie des changements phonétique* (1955); *Éléments de linguistique générale* (1960); Révész Géza: *Ursprung und Vorgeschichte der Sprache* (1946); Karl Vossler: *Sprache als Schöpfung und Entwicklung* (1905).

Lírai égtájak

13 nép 13 költőjétől hozunk 13 verset — önkényes (vagyis véletlenszerű) összeállításban. Az országnév nem mindig árulja el az eredeti nyelvet, így a Nobel-díjas svédországi Nelly Sachs németül, a belgiumi Edmond Vanderammen francia nyelven, a spanyolországi Pere Quart katalánul (spanyol betétekkel), a csehszlovákiai Ondra Lysohorsky meg éppenséggel lah tájnyelven ír; a jugoszláviai Grigor Vitez horvát, az indiai Bejan Daruwalla gudzszeráti, a jordániai Abu Szálmá arab, az izraeli Tovija Rivnér újhéber, a csehszlovákiai Miroslav Holub cseh, a szovjetunióbeli Algimantas Baltakis litván — az anyanyelve szerint.

7 hazai versfordítónk (az életkor minden fokáról: a nesztori Franyó Zoltántól az ifjú Bán Péterig) részben eredetiből adja vissza a világtájak líráját, részben — valljuk be — közvetítő nyelv segítségével (Ritoók János például angolból tolmácsol indiai költőt). Vendégünk a magyarországi Boldog Balázs — egyébként berlini származású — és az izraeli Gréda József. Íme, a líra északról, délről, keletről és nyugatról érkező üzenetei az irodalom diplomatáinak, a műfordítóknak, magyar iuraköltésében.

NELLY SACHS
Svédország

*Ti,
földünk
népei*

*Ti, földünk népei,
kik ismeretlen csillagok erejével
mint guzsalyokkal göngyölitek be magatokat,
ti, akik egyre varrtok és újra fölfejtitek
a férceket,
akik úgy bújtok a nyelvzavarba,
mintha méhkas volna,
hogy mézbe szúrjatok
és méztől szúrassatok —*

*Földünk népei,
ne romboljátok szét a szavak mindenségét,
ne vágjátok el a gyűlölet késével
a hangot, mely a lélegzettel együtt született.*

*Földünk népei,
aki életről beszél, ne értsen rajta halált
s ha bölcsőt mond, ne értsen rajta vért —*

*Földünk népei,
hagyjátok a szavakat forrásaiknál,
mert csak a szó az, mely a láthatárokat
az igazi egékbe emelheti
és elfordult oldalával,
mint olyan álarccal, mely mögött az éjszaka ásit,
csillagokat segít születni.*

Franyó Zoltán fordítása

ONDRA
LYSOHORSKY
Csehszlovákia

Kancsó

A nehéz borral töltött kancsót félretedd.
Látom benne a világ minden könnyét,
amelyet ebben az órában ontanak.
Nem nedvesítheti a bányaportól száraz nyelvek ezreit,
nem hozhat fényt a nyomorúságtól kihunytt szemek
ezreibe,

nem tölthet be ezer üres, álmatlan éjszakát.

Hagyd érni borod az idővel.

Érjen a kancsó tudatunk napja alatt:

színültig töltve felemeljük majd,

millió dalos, dolgos kéz egyetlen kancsót

emel a magasba,

a kivirágzó földet.

Ritoók János fordítása

EDMOND
VANDERCAMMEN
Belgium

Az erdők álma

Észrevettem az erdők álmát
Szekrétényeink dísztelen arcán,
S az asztalon nem törte meg a csendet,
Mintha szarvastehén megy át előtted.
Magam voltam, hallottam a szelet,
Mint viszi népét ős eredetéhez;
Bozótos fák közt vad gyermekké váltam,
És pompás páfrányok között lépkedtem.
Így magasba nőtt lombhajzattal,
Mint saját magam mozgó szobra,
Csodás lénnyé változtam át,
Madárcsapat ült karomon,
Mely költői kor ígérete volt már.
Magam voltam, de erdei emlékem
Megajándékozott titkos metaforákkal.

Tóth István fordítása

PERE QUART
Spanyolország

Bizalmas vallomás Antonio Machadónak

Antonio, ha látnád ezt a kort!

Egykor a távolból hazámba vágytam,
igazibb városunkba;
és katalán lélekkel vágyakoztam,
tisztán s hűségesen
(„jaj, vigyetek hazámba,
haljak meg ott“).

Kasztília fájdalmas szíviü jósa,
Collioure nyakas és büszke remetéje
(ó, magány, én egyetlen társaságom!),
mely az én földem is még álmaimban:

*Antonio, izlelnéd visszatérve
a megmérgezett kor keserűségét.
Ritka költő, Antonio,
ki arra vágytál, amit el nem érhetsz,
végül azt mondom én is
— három lépést betartva —:
a legjobb a halál.*

*Mert ma, kísértet-testvérek, belülről
vágyom homályosan, gyógyíthatatlan
arra, amit találtam,
a megalázott szeretetre.*

*Falu bolondja lettem
— hibbant, mint Ausiás —
s hihetetlen meséket
mondok a szélnek.*

A költő iszonyatos bölcsességét.

Jánosházy György fordítása

JEGYZET. Ausiás March a katalánok legnagyobb költője, a XV. század első felében élt. A kiemelt szövegek Antonio Machado-idézetek (a katalán eredetiben spanyolul).

JEAN ROUSSELOT
Franciaország

Robert Rovininak

Hölderlin

*Az asztalos azon gondolkozott,
Mit kezdjen a sok deszkalappal,
Miket a vén gyerek, kit gondozott,
Teleírt különös szavakkal.*

*Ládát, szekrényt vagy ágyat készít?
Kenyér, ing, póre hús merengett,
S ismételve a feledésig,
Megértette a fura nyelvet.*

*Ő a ceruza halvány s kusza volt.
S a finom fán simítva egyszer,
Hogy tőle mit kíván a holt,
Rájött az ismeretlen mester:*

*Letérdelt és tüzet rakott,
Titok s nedv végre egybeforrott,
S egy isten arcát látta ott,
Amint a füstből rámosolygott.*

Jancsik Pál fordítása.

BEDRI RAHMI EYÜBOGLU
Törökország

*Mehmed fiamnak
megmutatom
a házainkat*

Ott szemben azt a skatulyát lyukakkal
háznak nevezzük
Az emberek esznek és isznak benne
És sok egyéb furcsa dolgot művelnek
Jónéhányról nem illik szólni.
Felül a házaink fedettek
És a költők mind ablakon át
fürkészik az eget
A madárfészkek viszont nyitottak
De madarak nem is írnak verset.

Boldog Balázs fordítása

BEJAN DARUWALLA
India

*Szeplőtelen
fogantatás*

Más oltárok előtt imádkoztam
Idegen istenekhez,
Nem az enyémhez.
Hánykolódtam és sikoltoztam
A lassú, örök pokoltűz
Emésztő agóniájában
Magam kínzó ötvözetébe zárva.
Nincs kezdet és nincsen vég.
Magányban várom
Szeplőtelen fogantatásom éjjelét.

Ritók János fordítása

GRIGOR VITEZ
Jugoszlávia

*Tavak
és vízesések
között*

Minden szavam elenyészett végre
s úgy zúgok mint a vízesés

Szemem kék örvényekkel terhes
fülembé zsvajgó zuhatagok tolnak

Nedves fűvel teltem meg és mohával
Szívem és szám befödtek Néma voltam

Tükrök és tücskök ezre
telepedett meg bennem

Enyészni kezdtem Részekben elenyészni

.

Sokáig nagyon sokáig bolyongtam
míg a magányos nedves úton
önnönmagammal találkoztam újra
és felismertem a naponta fölöttem kéklő eget

De zúg bennem és morajlik most is
egy
még meg nem fejtett vizesés

Bácski György fordítása

JESÚS LÓPEZ PACHECO
Spanyolország

Az éhező nép nem fél a haláltól
Quevedo

Az éhező nép

Az éhező nép
nem fél a haláltól.
Hajlik, enged,
sohasem törik.
Ereje, mint az acélé,
csak növekszik,
ha préselik.

És egy napon
a túlzott feszítéstől
hirtelen ...

a végletekig gyöngül, kimerül
az ujj, mely visszafogja, —
és akkor — kipattan a nyíl.

Franyó Zoltán fordítása

ABU SZÁLMA
Jordánia

Fiamhoz

Én kis fiam, te hajnali virágom,
Kit még az éji harmat leplez el,
Te régi csókomban kigyúlt nagy álmom,
Ki aggkoromban vigaszom leszel,

Ifjúi vágyam vált valóra benned,
Az én szívem lesz bölcsőd holtomig,
Mely rémek nélkül, könnytelen melenget!
Szemed reményeimről álmodik.

Megvédelek, ha rádtörnek a latrok,
És minden órában veled leszek,
Utadban minden vad tövist letarlok,
S enyhítelek, ha bánat törne meg.

*Kaput nyitok neked szabad napokba,
Hisz véredben az én vérem hevül;
Virágokon járj, ujjongón, ragyogva,
Szebb hajnalok felé töretlenül!*

*Egy kis mosollyal nagy tettekre keltesz,
Szemed vidit, ha sorsom társtalan.
A szellemed s a tested bármilyen lesz,
Teérted ifjan őrzöm meg magam.*

*Ha minden rosszat el tudnék temetni,
Be nagy sírt ásnék két kezemmel én,
Hogy tudjon már a föld békét teremni,
S gyönyör viruljon minden rom helyén!*

*Bár űzhetném el azt a vaksötétet,
Mely mint halotti fátyol fog körül,
Ó, bárcsak gyűjthetnék oly fényt tenéked,
Hogy ős hazád ne fojtson börtönül!*

*Bár oszthatnám el én, mit ember-elme
Boldog jövőnkért alkot és teremt:
Ki még ma rab — szabad hazára lelne,
S nem látna csak virágzó végtelent!*

Franyó Zoltán fordítása

TOVIJA RIVNĚR

Izrael

Nyárutó

*Enyhült a hő. Izzó szemét a nyár
csöppet lehunyta, és a nap bogáncsa,
mely szúrt-döfött, szürkiül. Kél néha már
szél, hogy ezüst fák fénykérgét lehántsa.*

*Már nem lobog vad tűzben a mező,
barna régök közt eke éle kéklík,
s madár ha felszáll, vígan köröző,
hús szállókések röppentik fel égig.*

*A zöld ismét feléledett, akár
a metszett kristály, nyílt a láthatár,
szívek csitulnak, békélnek az elmék;*

*add, nyárutó, hogy éltünk béke ója,
légy, nyárutó, a tévelygés utója,
nyújtsad derűben a kenyér kegyelmét!*

Gréda József fordítása

MIROSLAV HOLUB
Csehszlovákia

Rövid töprengés a lépcsőről

Ósidők óta készít lépcsőt az ember,
bár nem szívesen jár senki se rajta,
se fölfelé, se lefelé. Mert lépcsőt járni
— legyen az bár csak két vagy négy fokú —
végképp nevetséges.

Egyesek teljesen elzárkóznak
a lépcsőjárástól. Bizonyára
meggondolatlanok, mert egyébként
a lépcsőjárás egészen érthető.

Nagyon sok értelmes dolog származik
a balgaságból. S ez áll fordítva is.

Sajnos, a lépcső helyett csupán
a gurulás választható,
vagy a kerülőutakon járás,
mely nem fér össze
az ember, az emberiség s a hivatalnok
méltóságával.

Hát lépcsőn járunk, hogy megőrizzük
a méltóságot mindenképp, habár
lépcsőn járni nagyon nevetséges.

Sok nevetséges dolgot szül
a balgaság.
S ez áll fordítva is.

Hát ezért járunk a lépcsőkön.
Többnyire lefelé!

Bán Péter fordítása

ALGIMANTAS BALTAKIS
Szovjetunió

1.

Este-reggel

Este.

Újra tele vagyok színekkel és hangokkal —
Ezek a nap észrevétlen ajándékai . . .

Este.

Különös mámor tölt el.
Beszélget az álom és a való . . .

Este.

Újra könnyebben ömlenek a verssorok,
Maguktól jönnek a szavak.
A sötétből suttog valaki.

*S az ihlet árja mindent elborít.
Köröttem glória ragyog.
És én isten vagyok,
És ördög.
És király,
És koldus.
És böles,
És bolond,
És gyáva,
És bátor.
Vadrealista
És képzelődő.
Nem látok köztük
Semmi különbséget.
Mindez én vagyok.*

*A színek és hangok káoszából
Új világot teremtek magamnak —
Saját isteneimmal és ördögeimmal,
Saját királyaimmal és koldusaimmal,
Saját tetteimmal és illúzióimmal . . .*

2.

*Reggel.
Az ezüstös harmatban mosdó
Gondolat ismét csillogni kezd,
Akár a nap.
Reggel.
És újra tisztán látok,
Köd nélkül,
Mindent . . .
Hallgatom
A város zenéjét,
Amint új munkanapba kezd.
Új léptek morajlanak a járdán,
S a trolibuszok, szarvukat feltartva,
Mint az ökrök, elbódiülnek,
Szikrák pattognak . . .
Lassan én is
Belekerülök
Ebbe a tolongásba,
S egész napon át a város
Ritmusára élek.*

*Jól tudom
A kötelességem —
Mint mindenkinek,
Nekem is
Szigorú grafikon int a falon.*

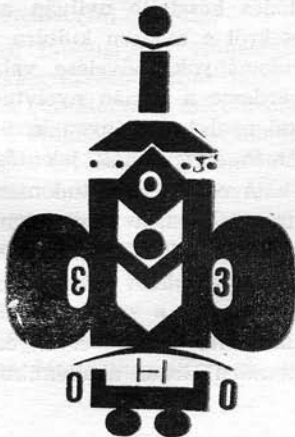
Most —
A tömeg része lettem.
Hozzájuk tartozom,
Ők meg énhozzám.
Erőm megfeszítve
Végzem mindennapi
Megszokott munkám.

S nem tudja senki, mily öröm ez nekem.
Hogyha most írni kerekedne kedvem —
Nem engednék be könnyen
Bármilyen szót.
Szigorú lennék —
Mint a gyári kapus,
Csak az engedélyt felmutatókat
Ereszteném be.
Az érthetetlen
Ködös szavakat
Megállítanám és így kiáltanék:
„Vissza! Hisz részeketek vagytok!
Csak még több bajt okoznátok nekem!” ...

3.

Am este kigyúlnak a csillagok,
S könnyű ködfátyol borít be mindent —
Verssoraimat is
Könnyű ködlepel takarja ...
És én, a gondtalan költő,
Újra bolyongani indulok az éjszakába.
Most már értitek,
Miért mások
A reggeli sorok,
Mint az esti strófák? ...

Bán Péter fordítása

ALEXANDRU GRAUR AKADÉMIKUS KÖSZÖNTÉSE

Ha valaki azt kérdezné tőlem, mi az új a felszabadulás utáni román nyelv-tudományban, nehéz lenne megszabott keretek között kimerítő választ adnom. Nem kétséges azonban, hogy az új bemutatásból nem hiányoznának a mennyiségi elemek. Foglalkoznom kellene például azzal, hogy a lexikográfia termése többszörösen meghaladja a két világháború közötti teljesítményt, hogy a nyelvföldrajzi kutatások globális ponthálózata mintegy ötszöröse a korábbiaknak, s a tájnyelvi atlaszok egy része az abszolút sűrűségű ponthálózatot is elérte vagy ahhoz közeledik. A fejlődés mennyiségi arculata az is, hogy csupán Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája nyolc nyelvészeti folyóiratot ad ki; mind az öt tudományegyetemnek megvan a filozófiai és nyelvészeti közlönye; újab-

ban önálló kiadvánnyal jelentkeznek a hároméves pedagógiai főiskolák is. A felsorolást folytathatnám a Filológiai Társaság időszaki közlönyével és másokkal. Az „új” elem analitikus bemutatásának fókuszába azonban a minőségi új kerülne: *a megújult eszmei tartalom és a modern, korszerű módszertani eljárások alkalmazása*. A strukturalizmus meg a matematikai nyelv-tudomány szélesebb rétegekben is jól ismert új vonása a mi tudományunknak. A rendszer és a szerkezet, a transzformációs és generatív grammatika, a gépi fordítás iránti érdeklődés készítette nyilván a *Korunk* szerkesztőségét arra, hogy ezekről a kérdésekről a modern kultúra forrásai fölé hajló olvasóit tájékoztassa. A határtudományok művelése valamennyi tudományág újszerűségét fémjelzi. Nagy érdeme a román nyelv-tudomány művelőinek, hogy felismerték a matematikai nyelv-tudományon kívül a pszicholingvisztika, a nyelvészeti stilsztika és más diszciplínák jelentőségét, és ezeknek külföldön is elismert művelői lettek. A román nyelv-tudomány haladó hagyományainak termékeny talaján is alapot találva, a marxista—lenini elmélet jelentős mértékben fellendítette a nyelv elméleti kérdéseinek vizsgálatát. Most az újnak csak ennél az oldalánál kívánok röviden időzni s néhány ecsetvonással meghúzni lényegének kontúrjait.

Talán nem tévedünk, ha az „új” érvényesítésének az utóbbi vonatkozásában elsősorban Alexandru Graur akadémikusra, a bukaresti egyetem álta-

lános nyelvészeti tanszékének most nyugalomba vonuló professzorára gondolunk. A *Studii de lingvistică generală* első (1955), de különösen második (1960), új változatú kiadása a marxista filozófia alkalmazásának szép példája a nyelvtudományban. Al. Graur figyelmet szentel az olyan általános kérdéseknek is, mint a nyelv és társadalom, de marxista filozófiai alapokon nyugvó nyelvszemlélete mélyrehatóbb vizsgálódásra készíti. A dialektikus és történelmi materializmus érvényesítésével olyan kérdéseket tárgyal, mint a filozófiai kategóriák és törvények alkalmazása a nyelvészetben, a nyelvi elemek összefüggése, a nyelvrendszer jellege, a nyelv mozgása és fejlődése, az új és a régi a nyelvben, az ellentétek harca, mennyiségi és minőségi változások, a tagadás tagadásának törvénye, szükségszerűség és véletlen, a forma és tartalom, nyelv és gondolkodás. Hasztalan kutatók a román nyelvtudomány történetében a nyelvi tényeknek ennyire rendszeres materialista filozófiai vizsgálatát. Éppen ezért tekintem ezt új mozzanatnak s kapcsolom különösen Al. Graur nevéhez. A *Probleme de lingvistică generală* ötödik kötetnél tartó tanulmánygyűjtemény-sorozat (1959, 1960, 1961, 1962, 1967) lapjain, melynek felelős szerkesztője kezdetben Al. Graur, majd osztozik a felelősségben Ion Coteanu professzorral, különösen a fiatal nyelvészek követik mesterük példáját. *Tendințele actuale ale limbii române* (1968) című, legutóbb megjelent könyvében a román nyelv fejlődésének fontosabb kérdései az említett kategóriák és törvények rendszerében oldódnak meg korszerűen.

Az utóbbi másfél évtized román lexikológiai, stilisztikai, irodalmi nyelvi kutatásainak bibliográfiájából nem hiányzik Al. Graur egy másik, a matematikai nyelvtudomány módszereit is alkalmazó, tehát szintén újat nyújtó munkája, az *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române* (1954). Az itt közölt statisztikai adatok nélkülözhetetlen összehasonlító elemei napjaink román szakmunkáinak.

Filológiai karaink végzettjei marxista filozófiai neveltségének útját Al. Graur *Introducere în lingvistică* (1958, 1965) és *Scurtă istorie a lingvisticii* (társszerző Lucia Wald; 1961, 1965) című munkái is egyengették.

Gondozásában olyan nyelvtani munkák jelentek meg, mint a *Studii de gramatică* három kötete (1956, 1957, 1961), a *Formarea cuvintelor în limba română* négy kötete (1959, 1960, 1962, 1967), a *Gramatica limbii române* II. kiadása. Az irányításával készülő nagyobb méretű munka, a *Tratatul de formare a cuvintelor în limba română* első kötete a napokban jelent meg. Részletesen foglalkozhatnék a *Dicționarul limbii române* — a román nyelv nagy tezaurusza — felelős szerkesztői munkájáról, melyben Iorgu Iordan akadémikussal és Ion Coteanu professzorral osztozik.

Nem feladatomban most bibliográfiai számadást végezni, csupán tudományos munkásságának leglényegesebb, újat hozó vonásait kívántam vázolni. E summás kép nem lenne hézagtalan, s méltán hiányolnák az olvasók, ha nem állnék meg egy pillanatra működésének egy mindenki által ismert területénél. Al. Graur akadémikus igen tevékeny nyelv művele. Nevével a legkülönbözőbb kiadványokban találkozunk, s a tévé képernyőjén is rendszeresen megjelenik: rövid, világos válaszai nemcsak a nyelvhelyességi kérdésekben tanácsot vagy magyarázatot várók, de mindannyiunk számára tanulságosak.

Al. Graur, a már indulásakor haladó szellemű tudós a *Korunk* régi munkatársa. Nyilván nem véletlen, hogy a XV. évfolyam lapjait forgatva kétszer is találkozunk nevével. A *Mesterséges és természetes nyelv* (*Korunk*, 1940. 1) és *A mesterséges nyelvek bírálatához* (*Korunk*, 1940. 2) című cikkei nemcsak

ismereteket közöltek, hanem elvi álláspontot is tükröztek. Röviden: a folyóirat szerepéhez illeszkedtek.

Hetvenedik születésnapja alkalmából nemcsak mint a román nyelvtudomány új profiljának egyik kialakítóját, hanem mint a *Korunk* régi munkatársát is köszöntjük és további alkotó munkájához jó egészséget kívánunk. A következőkben a már említett *Tendințele actuale ale limbii române* című kötet bevezetőjéből közlünk egy elvi kérdésekben bővelkedő részletet.

Kelemen Béla

ALEXANDRU GRAUR

A ROMÁN NYELV FEJLŐDÉSÉNEK MAI TENDENCIÁI

Mit értek én tendencián? Úgy tartom, hogy a nyelv történetében, mint mindenütt a világon, léteznek törvények, a változásokat szabályokba lehet foglalni, lehet rendszerezni. Néha azt olvassuk, hogy ez és ez a törvény okozta a nyelvi változásokat. A megfogalmazás nem látszik helyesnek, mivel a törvény nem adja a változás okát, hanem csupán megállapítja annak bekövetkezését. A törvény lényeges kapcsolat két jelenség vagy ugyanazon jelenség két oldala között. Tényként állapítjuk meg, hogy mindenütt s minden körülmények között az éjszakára nappal következik, és ezt az igazságot megfogalmazhatjuk törvény formájában, de nem a törvény okozza, hogy a nappal és az éj egymást követik. Ugyanígy, ha egy nyelvi elemet két különböző szakaszban figyelünk meg, és azt tapasztaljuk, hogy szabályos változás történt, például a latin *h* hang eltűnt minden román szóból, ahol a latinban előfordult, vagy pedig a románban az egyszerű múlt első személyének *-ș (u)* végződését minden igénél a *-sei (pușu — pusei)* váltotta fel, akkor ezeket a változásokat törvényként fogalmazzuk meg, de a megfogalmazás nem foglalja magában e folyamatok okát.

Amint már mondtam, az újgrammatikusok megtalálták a fonetikai változások módját, de rendszerint egymástól elszigetelten vizsgálták, és nem mutattak rá arra, hogy gyakran ugyanaz a helyzet párhuzamos törvényekhez vezetett. Vegyünk egy példát. Már régen megállapították, hogy a románban *measa*-ból *masă*, a *leage*-ből pedig *lege* lett, hogy *tînăr/tineri*, *vinût/vineți* alakokban magánhangzó- és mássalhangzó-váltakozással van dolgunk, de az összes ilyen jellegű változások csoportosítását és a román mássalhangzók hangszín-korrelációja elméletének a megfogalmazását Emil Petrovici akadémikus csak napjainkban végezte el.

Számomra a tendencia a nyelv fejlődésének irányát, meg azokat az általános irányvonalakat jelenti, amelyek egy alacsonyabb rendű állapot-

tól egy magasabb rendű állapothoz vezetnek, a törvények pedig azok a részletek, amelyeken át ez a tendencia megnyilvánul. A tendencia tehát sokkal átfogóbb, mint a törvény. Akárcsak a törvény, a tendencia is egy adott pillanatban megállítható, esetleg egy ellenkező irányúval helyettesíthető (lásd A. Sommerfelt: *Cause et tendance dans l'évolution morphologique*, *Norsk Tidsskrift for filologi*, 1921; újraközli *Diachronie et synchronie. Aspects of language*. Hága, 1962). M. Grammont (MSL, 1916) is úgy véli, hogy a fonetikai törvények a nyelv általános tendenciáiból adódnak.

Mivel a tendencia hosszú tartamú és átfogó jellegű, egy egész nyelvcsaládra, sőt egymással közvetlen rokonságban nem levő nyelvcsoportokra is jellemző lehet. Így például Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale* I. Paris, 1921. 149—158) az egyszerű múltnak az összetett múlttal történő helyettesítését úgy mutatja be, mint egy általános emberi tendencia eredményét.

Tanulmányozni tudjuk tehát a nyelv eddigi fejlődését, és képesek vagyunk a változásokat csoportosítani, hogy megmutassuk nagy vonalakban a fejlődés irányát. Miért érdekel bennünket ez a dolog? Azért, mert bármely jelenség alapos megismerésének feltétele, hogy tudjuk azt is, honnan származik. Ahhoz, hogy le tudjuk írni a román nyelv mai szerkezetét, nem elég az, hogy románul tudjunk, számot kell vetnünk azzal is, miként jött létre ez a szerkezet.

De vajon alkothatunk-e magunknak adatokkal alátámasztott véleményyt a nyelv további fejlődéséről? Elsősorban arra szükséges rámutatnunk, miért érdekel ez. A tudósnak, a tudományos kutatónak nincs joga megelégedni a jelenségek szemléletével, hanem kötelessége beavatkozni, hogy a haladás érdekében segítse a fejlődést. A nyelvhasználat normáinak kidolgozása a nyelvészek feladata. De honnan tudják, mi jó és mi nem? Létezett, és sajnos még mindig létezik az a nézet, hogy a nyelvész és általában a kultúra emberének feladata a nyelvi változások megfékezése, az örökölt formáktól való minden eltérés megakadályozása. Hírhedtté vált az *Appendix Probi* néven ismert, nyelvhelyességi tanácsokat tartalmazó jegyzék, amely az ókorban készült a latinul beszélők számára. Ebben efféle tanácsok vannak: „ne mondjátok: *oricla*, hanem: *auricula* ('fül)“, és így tovább. A történelem azonban azt bizonyítja, hogy a nyelv mindenütt azokat a formákat érvényesítette, amelyeket a latin filológus elítélt (a román *ureche* és a latin *orecla*, nem pedig az *auricula* alakot adja vissza). Nálunk különösen a felszabadulás előtt fogalmaztak meg ilyen szabályokat. Azt vallották, hogy az olyan írásmód jó, mint például az Odobescué, nem véve figyelembe, hogy az ő idejétől mostanig a társadalom új nyelvi igényeket teremtett magának, és megtalálta azok megoldását is.

Olvastam egy olyan javaslatot, hogy írjunk *pierscã*-t (bár a beszélők többsége így ejtette és ejti: *piersicã*), s ezt a harmincas évek elején az egyik napilapban kigúnyoltam, nem tudva, hogy ez által O. Densușianunak bosszúságot okozok. Valóban, a történeti nyelvtan fényénél neki volt igaza, de a mai nyelvhasználat szempontjából nekem.

Ha Odobescu idejében és nyilván azt megelőzőleg is a beszélők alkalmazták azokat az újításokat, amelyeknek szükségét érezték, ma miért lenne tilos ez az eljárás? Amint igen helyesen mondja Charles Barber (*Linguistic Change in Present-day English*. Edinburgh—London, 1964. 8.), egyesek úgy vélik, hogy a múltban végrehajtott minden változtatás

tiszteletre méltó, míg valamennyi mai elítélendő. Szerencse, hogy a nyelv nem hagyja magát visszafelé vonszolni.

Hogy másokat meg ne sértsek, saját munkásságomból hozok fel két példát. Több ízben megkérdezték, miért használják ma az *a demola* igét, s gondolom, megtaláltam a helyes magyarázatot: különbséget kell tenni az *a dărîma* („ledönt“) hasznos cél nélküli cselekményt jelentő kifejezés és az *a demola* („lebont“) között, ez utóbbival ugyanis olyan cselekményt jelölünk, amelynek folytatása valamely fontosabb építkezés. Régebbi jegyzeteim között kutatva azonban most bukkanok rá, hogy a *România liberă* 1945. 12. számában tiltakoztam az *a demola* neologizmus bevezetése ellen, amelyet akkor feleslegesnek tartottam (a szó képzésével könyvemben hátrább foglalkozom).

A második példám. Az *Adevărul* 1935. 29. számában tiltakoztam az *aer condiționat* neologizmus ellen, amellyel nyilván akkor találkoztam először. Vajon „a levegőt csak akkor bocsátják a nézők rendelkezésére, ha azok eleget tesznek bizonyos feltételeknek“? — kérdeztem az említett jegyzetben. Azóta a szó meghonosodott, magam is használom, valahány-szor szükség van rá. Kétségtelen, hogy e szó szerkezetileg az *a condiționa*, *a recondiționa* (o mașină) és hasonló szavakhoz kapcsolódik a *condiție* szó „kedvező helyzet“ jelentésből kiindulva (ezt kissé hátrább magam is használom a könyvemben).

Tehát látszik, hogy nem minden újítást kell elvből ledorongolni, nem csupán azért, mert néha hasztalan fáradság, a nyelv úgyszólván halad a maga útján, hanem azért is, mert téves úton haladva, a helyes nyelvfejlődés elé olyan akadályokat gördíthetünk, amelyek mégis ártalmasak lehetnek.

Másrészt viszont nem fogadhatjuk el azt a nézetet sem, hogy minden, ami „új“, egyben jó is. Egy adott pillanatban a *traivan* (*tramvai* helyett) szó „új“ volt abban az értelemben, hogy valaki első alkalommal használta, de ez a műveletlen ejtés kiszorult hamar.

Mire alapozhatunk, hogy már kezdetben felismerjük a nem kívánt újítást, különösen az árnyalatokra érzékenyebb területeken, mint az alak-tan vagy a mondattan? Nyelvtanaink hosszú ideig harcoltak a *făcuserăm* típusú régmúlt idejű alak ellen, de hasznos volt ez az igealak, mert megkülönböztette a többes számot az egyes számtól, és végül is meghonosodott. A kérdés, amelyet feltettem, felér egy másikkal: mi értéke van a normatív jellegű szótáraknak és nyelvtanoknak? Ezeknek lehet csekély mértékű pozitív vagy negatív hatásuk. Nagyobb mértékben csak akkor hatnak, ha a nyelv természetes fejlődési vonalán haladnak, s ebben az esetben segítenek abban, hogy a fejlődés gyorsabb ütemű legyen.

Itt elsősorban a nyelvi rendszerek ismerete szól közbe. Megállapítva, hogy a *transport* szó a *trans-* prefixum segítségével képződött, ellene leszünk *ștampor*-tá való átalakításának, mely az előbbit eltorzítja és képzésének mikéntjét érthetlenné teszi. Miután megállapítjuk, hogy a *făcusem* igealak két értelmű, mivel egyaránt megfelel az egyes szám első személynek és a többes szám első személynek, nem fogjuk ellenezni a *făcuserăm* analogikus igealak használatát a többes számban. Annak idején a középiskolában kárhoztatták a *de către* összetett prepozíció használatát; miután megállapítjuk, hogy egy olyan kifejezés, mint *orașul a fost eliberat de armată* kétértelműségre adhat alkalmat („a hadsereg felszabadította a várost“ vagy „a várost felszabadították a hadseregtől“),

támogatjuk az új összetett alak használatát, mivel az *a fost eliberat de către armată* mondat mentes a kétértelműségtől.

A nyelvi rendszer tanulmányozása egy bizonyos időbeli szinten képzelenség, ha nem vesszük figyelembe a nyelvfejlődést. Ha nem ismerjük a nyelv történetét, nemcsak annak a veszélynek tesszük ki magunkat, hogy nem értjük meg a nyelv adott állapotát, amint erre már rámutattunk, de vállalkozásunk hasztalan is, mivel a nyelv megdermesztése egy adott pillanatban úgysem lehetséges. Tudjuk, hogy minden, ami létezik, állandó mozgásban és átalakulásban van, de lehet, hogy ez a nyelvet illetően jobban érzékelhető, mint más kutatási területeken. A mai román nyelv nem az 1966. július 6-án fél 12-kor beszélt nyelv, de nem is a XX. század hatvanas éveiben s még csak nem is a XX. században beszélt nyelv. Bármely munka, amely a mai román nyelvet írja le, a múlt század szövegeihez folyamodik, s jogosult erre. De mivel 1860-tól 1960-ig a nyelv fejlődött (még hozzá érezhetően), maguknak a múlt századi szövegeknek az elfogadásával kutatásunkban érvényesítettük a történelmi szempontot. Kötelességünk rámutatni, hogy Alecsandrinál a *ei se joc* szerkezetet találjuk, ez azonban ma már nem él, s hogy a mai újságokban olvasható *problema despre dezarmare* az orosz *voprosz o razoruzsenyii* után másolt szerkezet, és meg kell jegyeznünk azt is, hogy az elmúlt évtizedekben másképp mondták; amikor így járunk el, történelmi szempontot érvényesítünk.

Ha sikerülne is egyetlen napon kiejtett vagy leírt szövegekre szorítkoznunk, még mindig nem lenne elég ahhoz, hogy kizárjuk a történeliséget. Az általam vizsgált mondatok szerzőinek kora 2 és 90 év között mozog, s köztük határozott különbségek lennének. És tekintettel arra, hogy valamennyien meg akarják érteni egymást, mindannyiuknak ismerniük kell egyesek régies kifejezéseit és mások újításait is. Én rendszerint az *un soi de* szerkezetet használom ott, ahol a mi fiataljaink nem mondják másként, mint *un fel de*. Gyakran látok mosolyt, amikor azt mondom, *un soi de*, de az azok a fiatalok, akik velem dolgoznak, még ha nem használják is a *soi* szót, kénytelenek megérteni. Ki tudja, hátha valaki közülük átveszi a szót saját nyelvhasználatába is.

A mai nyelvállapot vizsgálatát (szinkronia) kombinálni kell a régi nyelvállapotok vizsgálatával (diakronia). Így arra is rájövünk példának okáért, hogy a *de către* összetett prepozíció megjelenése nem elszigetelt jelenség, hanem a prepozíciók rendszere fejlődésének egy régi és erős tendenciájába illeszkedik be. Látni fogjuk, hogy amit a múltban az egyetlen *de* prepozícióval fejeztünk ki, ma egy egész sor összetett prepozícióval, mint *din (de+în)*, *de la*, *decît*, *despre*, *de către* fejezzük ki és következőképpen megértjük, hogy a *de* helyettesítése bizonyos helyzetekben a *de către* prepozícióval teljesen megfelel a román nyelv tendenciájának, tehát szükségleteinek. Hasonlóképpen az összetett múltnak az egyszerű múlt rovására történt térhódítása beleilleszkedik a széles, általános újlatin nyelvi tendenciába, nevezetesen a szintetikus struktúrájának analitikus struktúrává való átalakulásába.

Mindezekből tehát következik, hogy a nyelv mai tendenciáinak felismeréséhez szükséges a nyelv történetének vizsgálata, a fő fejlődési vonalak feltárása és hatásuk meghosszabbítása, mintegy a jövőbe vetítve úgy, ahogyan megkíséreltem bemutatni néhány példával. Mégis szüksé-

ges, hogy nagyon óvatosan járjunk el, mivel vannak megghiúsuló tendenciák is, amelyeket más, esetleg homlokegyenest ellenkező tendenciák helyettesítenek. Ezt nem megengedni annyit jelentene, hogy a puristák álláspontjára helyezkedünk, azaz ahogyan ők a nyelv fejlődését akarták megakadályozni, ugyanúgy szeretnők mi is megörökíteni a tendenciákat. Jelen munkából látni lehet: hosszú ideig a román nyelvben az volt a tendencia, hogy ugyanannak a főnévnek vagy igének alakjai között fokozódjanak az eltérések, és hogy ez a tendencia ma már nem létezik, az alaki különbségek fokozatosan a szükséges legkevesebbre csökkentek. Íme egy példa saját munkásságomból: elismerve, hogy a román nyelv mentette meg az elmúlástól a latin semleges nem kategóriáját, azt tovább fejlesztette és arra törekedett, hogy ebbe a kategóriába vonja az összes, élettelen dolgot jelentő főneveket, ezelőtt 10—15 évvel, a normatív jellegű kézikönyvek kidolgozásakor ragaszkodtam ahhoz, hogy az újkeletű terminus technicusok, amilyen például az *amplificator*, *centru*, *economizor*, sorolódjanak a semleges nemű főnevek kategóriájába. A különböző területeken dolgozó szakemberek elégedetlenkedve azt az ellenvetést tették, hogy ők ezeket a szavakat mint hímnemű főneveket használják. Még eltelt egy kevés idő és kénytelen voltam elismerni, hogy az általam fel-fedezett és leírt tendencia a múlt századig volt érvényben, ma viszont ez megdőlt, és a román nyelvbe bekerült új szakkifejezések, terminus technicusok, jóllehet élettelen dolgokat jelölnek, inkább a hímnemű főnevek közé illeszkednek be.

Így kiderül, hogy egyedül a nyelvtörténet tanulmányozása nem elég, még a szinkrón vizsgálattal kombinálva sem, hanem meg kellene vizsgálni a nyelv mai szükségleteit, azokat a körülményeket, melyekben a nyelv fejlődik, hogy meg lehessen állapítani, lehetséges-e, hogy a múltra nézve érvényes tendenciák továbbra is megőrizték életképességüket.

A mondottakból kiderül, hogy a nyelv minden elemét történeti fejlődésében kellene nyomon követni, és minden észlelt változásnál elemezni a nyelv pillanatnyi struktúráját, ugyanis csak így válhatik világossá, mi tette szükségessé az adott helyzetben a bekövetkezett változást. Az is vizsgálendő, hogy a változás a maga rendjén miképpen hatott a nyelv struktúrájára, a bekövetkezett változás miféle újabb változásokat indított el. Sajnos, lehetetlen ilyen vizsgálatot végezni, nem csupán azért, mert kolosszális mennyiségű ismeretet igényel, hanem különösen azért, mert bár az újgrammatikusok ránk hagyták mindazt, ami szükséges minden részjelenség átalakulásának nyomonkövetéséhez, a strukturalisták csupán szórványos és gyakran bizonytalan leírását adták az egyes nyelvi állapotoknak. Az igazság az, hogy ha az itt kitűzött programot megvalósítanók, olyan bőséges anyagra tennénk szert, hogy belevesznénk. A megoldás az, hogy a nyelvtörténeti adatokból csak azokat válasszuk ki, amelyek lényeges változásokat mutatnak, vagyis olyan változásokat, amelyek a nyelvi rendszer újjászervezését teszik szükségessé.

Más szóval: a részletek rengetegéből emeljük ki azt, ami döntő a nyelv további fejlődése számára, és ne vegyük figyelembe a véletlen jelenségeket, a jelentéktelen változásokat.

NYELV ÉS JOG

1. A szakmai elferdülés iskolapéldájaként szoktak hivatkozni arra a jogi professzorra, aki megbuktatta diákját, mert az a vizsgán emberekről és házakról beszélt ahelyett, hogy jogalanyokat és jogtárgyakat mondott volna. A nyelvet a joggal szembeállítva — túl az anekdotán — mégis abból a szempontból kell vizsgálnunk, hogyan válhat a nyelv, illetve a nyelvhasználat a jog tárgyává, s kik lehetnek a nyelvi jogok alanyai, fizikai vagy jogi személyek.

A nyelvnek és a jognak ez a kapcsolata, akár a nyelvek elterjedését, akár a jogtörténetet vizsgáljuk — aránylag újkeletű. A nyelvhasználatnak nem volt szüksége jogi szabályozásra a művelődés alacsonyabb fokán, s még akkor sem, amikor egy népen belül az egyes foglalkozási csoportok és tájak szerinti nyelvváltozatok nemzeti nyelvvé kezdtek integrálódni. A jogászok pedig találtak maguknak elég szabályozni valót a családviszonyok és tulajdonviszonyok, az államélet és az államközi kapcsolatok terén, semmint a nyelvek bonyodalmaiba avatkoztak volna.

Különben is a nyelv és a jog a társadalmat más-más irányból metszi. A nyelv fejlődésének öntörvényei vannak, a társadalomfejlődés egyes szakaszaitól függetlenek; a jog azonban mindig egy bizonyos társadalmi rendszer hatalombirtokosainak érdekeihez igazodik. Tudományosabban: a jog tipikusan felépítményi jelenség, a nyelv nem az. A nyelv a műveltség hordozója, a jog a hatalomé. A nyelv a nemzet, a jog az állam felé mutat. A nyelv papjai — a szó művészei, az írók. A jog a törvényhozók és törvényalkalmazók, a hatalom letéteményeseinek gyakorlatában él.

Mindebből természetszerűen következik, hogy a nyelvhasználat szabályozása is csak azután merülhetett fel, miután a nyelvileg semleges hűbéri államok nemzeti színezetet kezdtek öltetni; a gazdasági és társadalmi érdekek szerint, házasságokkal és hadseregekkel összetákoltt monarchiákban pedig az egy nyelvet beszélő népek közjogi személyiségük elismeréséért szálltak síkra. A legtöbbször türelmetlenebbül egymás igényeivel, mint a közös elnyomó hatalommal szemben.

2. De óvakodjunk a sémáktól! Szürke elméletekkel aligha lehet szemléletessé tenni azt a folyamatot, amely az anyanyelvi irodalom kialakulásától a nemzeté válásig más-más tájon más-más körülmények között végbement.

Olaszországban a nemzeti egység Dante halála után több mint félezer évvel alakul ki, pedig az irodalmi nyelv a Divina Commediá-ban már adva van. Francia földön viszont az egységes, központosított királyi államhatalom már Rabelais előtt keretet teremtett az anyanyelvi irodalom kibontakozása számára. A német egység csak 1871-ben jön létre, pedig Luther negyedfél századdal azelőtt fordítja németre a bibliát. A Magna Charta után viszont még másfél századnak kell eltelnie, hogy Chaucer dialektusából kialakuljon az angol költői nyelv. Hol az irodalom előzte meg és lendítette előre a nemzeti egység, a nemzeti állam kialakulását, hol a hűbéri állam kapott az irodalomtól, a nyelvfejlődés legmagasabb termékétől, nemzeti vagy nemzetiségi színezetet.

Mindezt abban a feltevésben mondtuk el, hogy az egy nyelvet beszélők alkotják a nemzetiséget, és irodalmában él a nemzet. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A nyelv mellett még sok egyéb tényezővel is kell számolni, amikor nemzetről vagy nemzetiségről beszélünk.

Közhelyeket vagyunk kénytelenek ismételni, amikor arra hivatkozunk, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok polgárai ugyanazt az angol nyelvet beszélik, ha Shakespeare tiltakoznék is Tennessee Williams amerikanizmusai ellen. De fordítsuk meg a dolgot. Latin-Amerika népei, a legnagyobb, a brazil kivételével, spanyolul beszélnek és mégsem alkotnak egy nemzetet (ami a konkvisztádorok legmerészebb álmait is meghaladná).

Számos felszabadult gyarmati nép még mindig egykori elnyomóinak nyelvét használja diplomáciai nyelvként Afrikában, de Ázsiában is, egyrészt azért, mert a nép egyes csoportjai nem értik meg egymás tájszólását, másrészt, mert egy fejlett világnyelven könnyebb elsajátítani a tudomány és technika elemeit. A példa nem új. Írország évszázadokon át harcolt Anglia ellen, de közben nagy írókat adott az angol irodalomnak. Jonathan Swift így lázította honfitársait az angolok ellen: „Égessetek el minden árut, ami Angliából jön, kivéve a szentet!” A jelszó, természetesen, angolul hangzott el, mert a Gulliver utazásai szerzője írül nem tudott. Bernard Shaw viszont minden írsége ellenére sem kímélte honfitársait, s azt írta róluk, hogy mikor felbomlik a brit birodalom, s a matuzsálemi korban az angolok visszaköltöznek a Tigris és az Eufrátesz völgyébe, ahonnan az emberiség elindult, az iredk utánuk mennek, mert nem tudnak kisebbségi elnyomás nélkül élni.

3. Nem mondhatjuk tehát nyugodt lelkiismerettel, hogy ahány nyelv, annyi nemzet. Még azt sem, hogy ahány nyelv, annyi irodalom. S most nem is a nemzet és nemzetiség fogalmi meghatározása érdekel, különben is szkeptikusak vagyunk minden meghatározással szemben, hiszen a nation szót háromféleképpen lehet kiolvasni, s mást ért azon a francia, a német és az angol. Feladatunk ennél szerényebb és mindössze arra korlátozódik: mi a szerepe a nyelvnek a nemzetiség kritériumai sorában.

Maga a nemzetfogalom a forradalmi Franciaországban alakult ki, és mintául szolgált a többi európai, akkor még csak ébredő nemzetnek. Attól kezdve, hogy az 1791. évi alkotmányozó nemzetgyűlés kimondta a nemzet szuverenitását, a nemzet és az állam ugyanazt a fogalmat jelentette — franciául. Szinonimák lettek. A nemzetiséget és az állampolgárságot pedig a francia nyelv ma is csak egy közös szóval tudja kifejezni: nationalité. Ez a nemzetállam-koncepció teljesen megfelelt a polgári Franciaország igényeinek, mivel akkor már a bretonok, baszkok, provanszálók jórészt elfranciásodtak. (Más kérdés, hogy azóta mindegyre hangoztatják külön nemzetiségüket.) A keleti francia határon, vagyis Elzászban és Lotharingiában viszont német nyelvű a lakosság, délen olaszul beszélők élnek. A Rajna balpartjának megtartása és a terjeszkedés Olaszország felé pedig csak úgy volt lehetséges, ha a francia nemzetfogalom a polgári egyenjogúság jelszavával hódít a feudális bekerítéssel szemben, és nem köti magát a nyelvhez.

Ennek a klasszikussá vált francia nemzetfogalomnak Ernest Renan adta meg az irodalmi formáját 1882. március 11-én a Sorbonne-on tartott előadásában: Une nation est une âme, un principe spirituel. Ebben a dolgozatában, amelyet élete kedvenc művének tartott, egymás után zárta ki a nemzet fogalmából a közös faji eredetet, a nyelvet, a vallást, az érdekközösséget, a földrajzi egységet s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a nemzetet az emlékek gazdag öröksége és a közös élet vágya tartja össze, tehát a nemzet — „mindennapos népszámlálás”. A nemzetnek ez az inkább retorikus, mint szociologikus meghatározása hódított később Európaszerte és csábította az uralkodó nemzeteket a kisebb nép- és nyelvcsoporthoz beolvadására.

A grande nation, a la nation hódításainak azonban még Renan előtt és Napóleon után megjött a bójtje. A racionalizmus ellenhatásaként megindult a vissza-

térés a természeti és történelmi adottságokhoz, főként német területen. Herder a nemzeti szellem és a nyelv szerves egységét tanítja s visszanyúl a folklóron át az állam népi alapjaihoz. Fichte a német nemzethez intézett beszédeiben a nép szellemi sajátosságait nyelvének szellemében látja megvalósulni. A XIX. század második felében aztán határozottan elkülönülnek egymástól a „kultúrnemzetek“ — ezek kötőanyaga a nyelv és a műveltség — és az „államnemzetek“, amelyeket a közös politikai történelem és az alkotmány tartott össze.

4. Mindkét felfogásnak megvannak a maga buktatói és végletei. Ha a nemzet fogalmából kizárjuk a nyelvet s mellőzzük a nemzethez való tartozás objektív ismérveit, akkor utat nyitunk az önkény számára, még ha olyan szépen is határozzuk meg a nemzet fogalmát, amint azt Renan vagy Eötvös József tette. A huszadik század uralkodó eszméiről szóló magasszintű értekezés szerzője szerint ugyanis a nemzetiség „nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között multjok emlékei, jelen helyzetök, s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad“. Ki fogja ugyanis ezt a tudatot lemérni, s ki fog mindennapos népszámlálást tartani? A történelem erre nem mutat példát, de annál többet mutat arra, hogy a „politikai nemzet“ (ahogy Deák Ferenc meghatározta) beolvasztani igyekszik a nemzetiségeket. A franciás nemzetállam fogalmával tehát nincs mit kezdeni Közép-Európában, ahol a hűbéri monarchiák nem egy, hanem több nemzetiséget zártak magukba, s ahol az egyes nemzetiségek nyelve és műveltsége között nem volt meg az a szintkülönbség, amely a francia és a breton, az angol és a walesi, a spanyol és a baszk között ma is fennáll.

Hasonló a helyzet a „kultúrnemzet“ elvont fogalmával. Ha egy mozgalom, jobb oldalról indulva, azzal az igénnyel lép fel, hogy az egy „faj“-hoz tartozók, akaratuktól és számbeli viszonyaiktól függetlenül, s a többiek megkérdezése nélkül egy országot alkossanak, az már egy másfajta önkény számára nyit kaput. Itt a nemzet objektív vagy annak kijátszott ismérvei lesznek a döntők, s a más nemzetiségűekkel szemben nem az asszimiláció, hanem a kizárólagosság politikája érvényesül. Most természetesen mindenki a hitlerista nemzetiszocializmusra gondol. De ez az imperialista szándék, bár kezdetlegesebb formában és kisebb politikai hatalom fedezetével, már a múlt század kezdetén megnyilvánult, amikor Ernst Moritz Arndt így verselt: „So weit die deutsche Zunge klingt... / Das ganze Deutschland soll es sein“ (Ameddig a német nyelv zeng, az egész legyen Németország).

Nem vezet tehát célhoz, ha a nemzetiség fogalmát kizárólag szubjektív, gyakran megfoghatatlan ismérvekhez kötjük, mint a „közös akarat“, az „összetartozás tudata“, az „erkölcsi egység“. S akkor sem jutunk el a nemzetiség korszerű fogalmáig, ha a nyelvet a nemzetiség egyetlen ismérveként fetiszizáljuk, s kizárólag az anyanyelv, vagyis egy objektív, de gyakran bizonytalan ismérv alapján (vannak kétnyelvűek!), az illető akaratától függetlenül döntjük el, hogy hova tartozik. Mind a két eljárásra, az irányított bevallásra és a névelemzésre, elég sok szomorú példa van a múltból. Nem érvényes tehát az az elv, hogy quot linguae, tot populi, tot nationes. De az ellenkezője sem érvényes, hogy tudniillik ahány nemzet, annyi nyelv. Nincs megoldás?

5. A nyelvek szempontjából leggazdagabb két monarchia, Ausztria-Magyarország és Oroszország szocialistái számára annak idején sok fejtörést okozott a munkásmozgalom összekapcsolása a nemzetiségi mozgalmakkal. Az ausztromarxisták igyekeztek elvonatkoztatni a nyelvtől mint a nemzetiség ismervétől, s a nyelv-közösségnél tágabb értelmet tulajdonítottak a nemzetiségi közösségnek. Otto Bauer a nemzetiséget „a sorsközösség által jellemzőséggé összekapcsolt emberek összes-

ségé”-nek határozta meg. Ebbe a fogalmazásba a zsidóság is belefért mint nemzeti-ség, bár közös nyelvét rég elveszítette. További fejtegetései során azonban Bauer mégiscsak kénytelen volt elismerni, hogy egy nemzet sem lehetséges közös nyelv nélkül. Ezzel lényegében visszatért az ugyancsak szociáldemokrata Springernek a század elején kifejtett álláspontjához, mely szerint „a nemzet azonosan gondolkozó és ugyanazon nyelvet beszélő emberek szövetsége”, a „röghöz már nem kötött emberek kultúrközössége”.

A nyelv tehát, amelyet az ausztromarxisták kitétek az ajtón, visszajön az ablakon. Nélküle ugyanis a nemzet és a nemzetiség megfoghatatlanná válik. Ezzel az orosz szociáldemokraták is többé-kevésbé egyetértettek. Ellenkezést váltott ki azonban az oroszországi munkásmozgalom teoretikusai köréből a nemzet és nemzetiség elszakítása a rögtől. És ez érthető is. Ausztria-Magyarországon a nemzetiségek többnyire keverten éltek. Bauer és Renner a személyi kataszter, a személyi önkormányzat alapján kívánta megszervezni őket. A cári Oroszország egyes területein, így a Kaukázusban is, területileg jobban elkülönültek egymástól, itt a területenként való szervezés elve, a területi önkormányzat igénye is jobban érvényesülhetett. A sztálini meghatározás — helyesen — a nyelvet sorolja fel elsőnek a nemzet elemei között.

6. Az osztrákok nemzetiségi kérdéstről beszélnek (Nationalitätenfrage), az oroszok nemzeti kérdéstről (nacionalnij voprosz). Ahhoz, hogy a nyelv szerepét tisztábban láthassuk, meg kell vonnunk a határt a nemzet és a nemzetiség fogalma között. Jászi Oszkár még azt írhatta, hogy „a nemzet fogalma alatt ma egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik, míg a szoros értelemben vett nemzetiség állami hatalom nélkül, egy idegen nemzetiségnek rá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él”. A meghatározás 1912-ből származik. Rá két évre kirobbant a „kedvezőtlen jogi és gazdasági rend” alatt élő nemzetiségek háborúja.

Ez a fejlődés tőkés szakaszából származó meghatározás annak idején és még a két világháború között is helyesen utalt az uralkodó és elnyomott nemzetiségek harcára. A szocialista nemzetekre és nemzetiségekre azonban már nem alkalmazható. A szocializmusban ugyanis a nemzetiségek éppen úgy államalkotók, mint a nemzetek, és nem lehet közöttük antagonisztikus ellentét. A szocialista terminológia szerint a nemzet, mint szélesebb körű fogalom, többnyire a „többségi” népet jelenti egy államban, amely a köztársaság nemzeti jellegét is meghatározza. A nemzetiség a más ajkú, eltérő nyelvű és nemzetiségű „kisebbség” fogalmi meghatározója.

A nemzetet a nyelvi, területi, gazdasági és kulturális tényezőkön kívül az is meghatározza, hogy történelmileg kialakult és tartós egységet alkot. A nemzetiség szűkebb fogalmi meghatározás, mert a nyelvi és kulturális tényezőnek ugyan birtokában van, de csak kivételesen alkot egy területen összefüggő gazdasági egységet. A nemzet fogalmában nagyobb szerepet játszik a területi, gazdasági egység, a történelem folyamán tartóssá vált egység, mint a nemzetiségében. A nemzetiség fogalmában viszont túlsúlyra jut a nyelvi és kulturális tényező és háttérbe szorulnak a többiek. A nemzet több, főként rokonnyelvet beszélő népből forrhat össze, az állam, a szövetségszövetség pedig többnyelvű is lehet. Nemzetiség, nemzetiségi kultúra, nemzetiségi jog azonban nehezen képzelhető el közös nyelv nélkül. Nyelvében, irodalmában él a nemzetiség.

Ilyen értelemben fogadhatjuk el Jászinak azt a vegytanból vett hasonlatát, hogy a nyelv a nemzetiség reagense.

7. Ezért van az is, hogy amikor a nemzetiségek jogáról beszélünk, rendszerint a nyelvhasználatra gondolunk, s a nemzetközi és az államjog is egyaránt a nyelv-

használat jogát szokta szabályozni a magánéletben, a közhivatalok előtt, a kereskedelmi érintkezésben, iskolai és egyházi téren, a sajtóban vagy a gyűléseken.

Ezeknek a jogoknak az alanyai, az élvezői, rendszerint fizikai személyek. Az első világháborút követően a nagyhatalmak és az új vagy területileg gyarapodott államok között kötött kisebbségi szerződések e jogokat többnyire olyan állampolgárok számára engedélyezték, akik „faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak“. Az is előfordult azonban, hogy vallási és iskolai téren a szerződések bizonyos jogokat egy bizonyos nemzetiségnek, mint kollektív jogalanynak, biztosítottak, amint az, például a Görögországban élő „pindusi valachok“ (a Görögországgal kötött kisebbségi szerződés 12. szakasza) vagy az erdélyi székely és szász közületek (a Romániával kötött kisebbségi szerződés 11. szakasza) iskolai (nyelvhasználati) önkormányzatának esetében történt.

Milyen tartalmú és terjedelmű legyen hát a nyelvhasználat? Ezen a téren, ha nem a nemzetközi jog, hanem a román—magyar együttélés múltjának szempontjából vizsgáljuk a kérdést, a negatív példák, sajnos, ismertebbek, mint a pozitívek.

A szász—magyar nyelvharc az 1837 és 1847 között tartott erdélyi országgyűléseken, amelyhez Stephan Ludwig Roth is röpirattal szólott hozzá, ismertebb, mint a Bălcescu—Kossuth-féle *Projet de pacification*, amelyen az 1849-es első, szegedi nemzetiségi törvény szabadelvű rendelkezései alapulnak. Az 1863—64-es szebeni országgyűlésnek a nyelvi egyenjogúság tárgyában hozott törvénye feledésbe ment, az Irányi—Mocioni féle 1870-es nemzetiségi törvényjavaslatról kevesebben tudnak, mint az 1868: XLIV. törvénycikk végre nem hajtásáról vagy Apponyi Albert iskola-törvényeiről, amelyek ellen Tolsztoj és Björnson tiltakozott. A gyulafehérvári határozatokat előterjesztő Vasile Goldiş neve kevésbé ismert, mint a C. Angelescué, kinek magánoktatási törvényjavaslatával a Népszövetség foglalkozott, s aki a köztudatban Apponyi mellé került.

Különben is a jogalkotás terén az érintkezőpontok kimutatására kisebb gondot fordítanak, mint a nyelvi kölcsönhatásokra vagy az irodalmi kapcsolatok kimutatására. A bibliográfusok mindent számon tartanak, ami nyomtatásban megjelenik. A hatályukat vesztett vagy végre nem hajtott törvények nyomtatásban tűnnek el a süllyesztőben. Pedig a népek között nemcsak a műveltség teremt kapcsolatot, hanem a mindenkori államhatalomhoz kötött jog is; csak vizsgáljuk árnyaltabban az osztálytársadalmak jogrendszerét!

8. Románia Szocialista Köztársaság alkotmányának 22. szakasza az „együttélő nemzetiségek“ számára az anyanyelv szabad használatát biztosítja az oktatás minden fokán, a közigazgatásban, beleértve az anyanyelven való kérvényezés jogát. Sőt, a kor követelményeinek megfelelően, azt is kimondja, hogy könyvek, újságok, folyóiratok is kiadhatók anyanyelven, nemzetiségi színházak működhetnek, a nemzetiségekkel érintkezésben álló tisztviselőknek pedig ismerniök kell azok nyelvét.

A nyelvhasználat, mint a jogi szabályozás tárgya, tehát magánéletünk és közéletünk széles területét öleli fel. A nyelvhasználati jog alanya pedig elsősorban a fizikai személy, aki valamely nemzetiséghez tartozik; de amennyiben az anyanyelv művelésére szánt intézmények fenntartásáról vagy nyelvi könnyítésekről van szó a közigazgatásban, akkor maga a nemzetiség mint közösség. Alkotmányunk és törvényeink következetesen használják az „együttélő nemzetiségek“ kifejezést, s a nemzetiségi egyenjogúság törvénybe iktatásával éppen úgy színezik alkotmányjogunk egységes rendszerét, mint ahogy az egyenjogú nemzetiségi nyelvek és irodalmuk a többség szellemi életéhez kapcsolódva sajátos szint adnak a szocialista Romániának.

GONDOLKODÁS ÉS BESZÉD

A gondolkodásról és különböző összefüggéseiről közérthetően és ugyanakkor korszerűen elmélkedni manapság már nem is olyan egyszerű. Az atomfizika korszakában az élettelen anyagot is csak mozgásában, folyamatszerűségében foghatjuk fel. Mennyivel inkább csak folyamataiban, sokrétű viszonyulásaiban, dialektikus ellentéteiben ragadhatunk meg egy olyan jelenséget, mint a gondolkodás. Azok a definíciók, formális megfogalmazások, amelyek a gondolkodással kapcsolatban néhány évtizeddel ezelőtt a köztudatba kerültek, ma már elavultak, semmitmondók, a legjobb esetben iskolás jellegűeknek minősíthetők, és gyakorlati alkalmazásukban is (például az oktatás folyamatában) elégtelenek, hatékonyságuk a korszerű követelményekhez viszonyítva elenyésző.

A kodifikálás kategóriái

Amint ismeretes, ma már eljutottunk egyes értelmi funkciók technikai modellálásáig. Megszülettek az ún. gondolkodó gépek, az elektronikus agyak (számító-, fordító-, probléma-megoldó, sakkozógépek). Az emberi elme tehát megteremtette a „mesterséges intelligenciát“, amely az emberi értelemnek alárendelve ma már igen fontos szerepet tölt be a különböző elméleti és gyakorlati feladatok megoldásában. Az értelem saját alkotásával egészül ki, és így fokozza hatékonyságát, tökéletesíti önmagát.

A „mesterséges értelem“ gyakorlati megvalósítása során az emberi elme kénytelen saját mechanizmusait is reálisabban és mélyebben megismerni, nem maradhat meg objektív és gyakorlati fedezet nélküli, önmagát önmaga által igazoló, pusztán elméleti szókonstrukciónál. Bonyolult matematikai műveletek, egyik nyelvről a másikra való fordítás, problémák megoldása, sakkozás — mindezek általában nehéz feladatoknak számítanak, amelyeket gyakran csakis sok fejtöréssel lehet megoldani. Ha valaha azt meri valaki állítani, hogy ilyen feladatok tudatos gondolkodás, céltudatos erőfeszítés nélkül is megoldhatók, azt a bölcsek bizonyára kiátkozták volna. Ma viszont az információ-elmélet és a kibernetika nemcsak elméletileg, hanem gyakorlati alkalmazásaival is bebizonyította, hogy a gépekbe bonyolult gondolkodási műveletek is beprogramozhatók. A szimbolikus logikára támaszkodva az elektronikus agyakba a fogalom- vagy az ítéletalkotás bizonyos sémáit is be lehet építeni. Természetesen, ezzel új megvilágításba kerül a gondolkodás és az értelem problémája, de különösen új elbírálás alá esik a gondolkodás és a beszéd kérdése.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a tükrözési tevékenységnek és ezen belül természetesen a gondolkodásnak is *információs folyamat* jellege van. Ezt a tényt a gondolkodás vizsgálatában ma már feltétlenül figyelembe kell venni összes következményeivel és implikációival együtt.

Tudnivaló, hogy az információ csak valamilyen jelrendszer, valamilyen kód közvetítésével hat. Hordozó jel- vagy szimbólumrendszer nélkül az információk nem is közvetíthetők, fel sem foghatók és természetesen fel sem dolgozhatók. Az elektronikus agyak jelrendszere, vagyis „nyelve“ a *bináris* rendszerre (kettős számrendszer) épül (ez tulajdonképpen a 0 és 1, az igen—nem, a fény és árnyék, a po-

zítív és negatív alternatívák nyelve). A gépbe bevezetendő bármilyen információt erre a „nyelvre“ kell lefordítani, vagyis ennek megfelelően kell *kodifikálni*, mert a gép csak ezen a „nyelven“ tud információkat felfogni, továbbítani és feldolgozni. Ha szokásos (tíz-es számrendszerbeli) számokat akarunk a gépbe adagolni, azokat át kell fordítani kettes számrendszerbe: 1 marad 1, 2-ből lesz 10, 3-ból lesz 11, 4-ből lesz 100, 5-ből lesz 101 és így tovább. Az így kodifikált információt könnyen lehet lyukkártyára vagy szalagra rögzíteni.

Ebben a kétváltozós jelrendszerben nemcsak számokat, hanem betűket is, szavakat is, sőt bonyolult képeket is lehet kodifikálni. Ehhez a betűt vagy a képet mozaikszerűen apró összetevőire bontjuk és azután a részecskéket fotocellás tapogatófejekkel letapogatva a részecskék színének megfelelő elektromos impulzusokat állítunk elő. Tehát ez esetben is kodifikálásról, a gép nyelvére való átfordításról van szó. Az elektromos impulzusok formájában és a bináris rendszerben kodifikált információk a gép számára közvetíthetők, feldolgozhatók, az előzetesen regisztrált információkkal összevethetők, és ha szükséges, vissza is alakíthatók az eredeti képpé. Ez a visszaalakítás a dekodifikálás. (A felbontás, kodifikálás és dekodifikálás az alapja a televíziós közvetítésnek is.)

Nagyvonalakban az agy munkájában is ugyanezek az alapelvek érvényesülnek, csak hogy itt az információs folyamat többszörös és többszintű kodifikáláson és dekodifikáláson mehet át, a felbontás és a szintézis pedig ugyancsak többszintű, és a helyzetnek, a feladatnak megfelelően variábilis kritériumok alapján valósulhat meg (Ezekon kívül természetesen az élő agyban és különösen az emberi agyban lefolyó információs folyamatok mechanizmusuk tekintetében is különböznek a gépi folyamatoktól. Az élőlényekben ezek a mechanizmusok az életfolyamatok — beleértve a szükségleteket, emocionális folyamatokat is — összefüggésében, az embernél pedig ezenkívül a történelmi-társadalmi lét sajátos feltételeinek hatása alatt mennek végbe.)

A kodifikálás már fiziológiai síkon is megjelenik, például az inger erősségének változásai az idegingerület frekvenciájában és a működésbe lépő idegrostok számában (minden vagy semmi elve) jut kifejezésre, az ingerület kiváltotta izom- vagy mirigyreakcióban viszont már ismét intenzitásbeli variációk felelnek meg az ingerintenzitás változásainak.

Más jellegű a kodifikálás az érzetekben s különösen az érzékletekben. A szín-érzetek esetében például az ingerületben fellépő fiziológiai kodifikációra még ráéptül egy pszichikai jellegű, amely abban áll, hogy az elektromágneses hullámok hullámhossz-, illetve frekvencia-változásai a színérzetben tónus-variációk formájában tükröződnek. A 760 millimikron hosszúságú hullámok a piros, az 550 millimikron hosszúságúak pedig a zöld szín érzetét keltik.

A kodifikálás egészen más kategóriáját képviselik a számjegyek vagy az ábécé betűi. Az s hang írott jele lehet: ș (román), ch (francia), sh (angol), sch (német) satöbbi. A kodifikálás legjellettebb formáit a nyelvben, a tudományokban, a művészetekben és a technikában találjuk. Gondoljunk például a matematikai szimbólumokra, a matematikai logikára vagy az irodalomban használt jelképekre. A kodifikálás gyökerei azonban nagyon mélyre nyúlnak, az életjelenségek legrejettebb rétegeiig. Hisz, amint tudjuk, az átöröklést hordozó genetikai információ a dezoxiribonukleinsav szerkezetében van kodifikálva. Úgy látszik, az életjelenségek alapvető sajátossága, hogy az információk közvetítésére a legkülönbözőbb szinteken valamilyen kóddal, valamilyen nyelvféllével rendelkeznek.

Mutassunk be ezek után néhány példát a felbontással kapcsolatban. Ha azt mondom, a táskámban *van valami*, nehéz kitalálni, mi az a valami. A lehetőségek száma, vagyis a bizonytalanság rendkívül nagy (nagy az entrópia). Ha azonban megadom annak a bizonyos valaminek egy sajátos jegyét, például ha azt mondom, hogy *ehető*, akkor a lehetőségek száma nagymértékben csökken, és természetesen csökken a bizonytalanság (az entrópia) is. Tehát az említett jegy nagy mennyiségű információt szolgáltatott a szóban forgó dologgal kapcsolatban. Ezután megemlítek még egy jegyet: *növényi termés*. Ezzel a kör még szűkebbre szorul, és végül megadok még három jegyet, és pedig: *kerek, puha, piros*. Erre mindenki rájön, hogy mi van a táskámban. Eltűnt a bizonytalanság, megtörtént a felismerés, az identifikálás. Mi volt az eljárás? A tárgyat felbontottam megkülönböztethető, jellegzetes jegyeire, olyan jegyekre, amelyek a tárgy felismeréséhez, azonosításához nagy mennyiségű információt tartalmaznak és ezt az információt azután a nyelv (egy kód) segítségével közöltem.

Vegyünk egy másik példát. Gondolok egy személyiségre: *német anyanyelvű, prózáíró, Nobel-díjas*. Ki ez a személyiség? Az irodalomban járatos ember könnyen rájön, mert a három jegy csak egy bizonyos emberre érvényes.

A megismerés minden tárgyának általában számtalan jegye lehet, de ezek nem mind, és nem minden szempontból jellemzők a tárgyra vagy arra a kategóriára, amelybe a tárgy tartozik. Hiába mondanám meg a példában szereplő személyről mondjuk azt, hogy borbélynál borotválkozott-e vagy pedig otthon, hogy a spenótot szerette-e jobban vagy pedig az osztrigát. Mindez semmivel sem járulna hozzá a felismeréshez, mert ezek az információk nem illeszkednek be a lényeges meghatározó jegyekkel azonos viszonyítási rendszerbe, az adott esetben érvényes kritériumba. Ha már Nobel-díjas íróról van szó, akkor az illető személyiséget az íróra jellemző tulajdonságai alapján igyekszünk felismerni, és nem mint a spenótot kedvelő vagy nem kedvelő akármilyen embert. Tegyük fel, keresek egy szabót. Valaki ajánlja N. J.-t és elmondja róla, hogy öt nyelven beszél, hat zeneszerszámon játszik, és a tekeversenyen kétszer dobott kilenc fát, amivel aztán el is vitte a nagydíjat. Itt is az a helyzet, hogy az információknak semmi kapcsolatuk az én szempontommal, az én kritériumommal, vagyis a jó szabósággal. Tehát a kritérium szempontjából nem döntőek.

Előfordulhat olyan eset is, hogy a tárgy lényeges jegyei nem jelentenek releváns információt. Például az, hogy lélegzik, egy egyénnek tagadhatatlanul lényeges jegye (anélkül nem maradhatna életben), ennek ellenére ez a jegy nem mond semmi újat, nem nyújt információt, nem oszlat el semmiféle bizonytalanságot, hisz minden élőlényre vonatkozik.

Az elmondottakból következik, hogy a gondolkodás a maga tárgyát szelektíven bontja fel, jegyeit bizonyos kritériumnak, bizonyos viszonyítási rendszernek megfelelően emeli ki. De honnan van ez a kritérium, ez a viszonyítási rendszer? A felelet rövid és kategorikus: az előzetes tapasztalatból, mégpedig az egyéni és a társadalmi tapasztalat ötvözetéből. A tapasztalat pedig kodifikálva örződik meg. A biológiai tapasztalat a génekben kodifikálódik, a történelmi-társadalmi tapasztalat pedig mindenekelőtt a *nyelvben*, s aztán általában az emberi alkotásokban; tudományban, technikában, művészetben. Az egyén is nem utolsósorban nyelvi formában rögzíti és kezeli közvetlen tapasztalatait.

Ha magát a gondolkodást és a beszédet tesszük vizsgálat tárgyává, hasonlóképpen járunk el. Boncolgatásaink, kategorizálásaink kritériumait, viszonyítási alap-

jait csak abból meríthetjük, amit a gondolkodásvizsgálatok eddig feltártak. Konceptción kialakításában nem tekinthetünk el még azoktól a tévedésektől sem, amelyek a kutatások folyamán előfordultak. A gondolkodás és a beszéd viszonyáról nem lehet korszerű szemléletünk, ha nem támaszkodunk az összes reprezentatív kutatási irányok eredményeire, kezdve a würzburgiaktól a viselkedéslélektanon és az alaklélektanon át a paviovi felfogásig, aztán a cselekvéstanig és az információ-elmélet alkalmazásáig.

A beszéd

A kalapácsnak van fizikája és technológiája. A pszichológiát viszont nem érdekli maga a kalapács, de annál inkább érdekli a kalapácsolás, mert ezt az ember végzi. A kalapács csak annyiban érdekes a pszichológus számára, amennyiben az ember tevékenységét befolyásolja. Hasonlóképpen a fűrónak és a fűrésznek is van fizikája meg technológiája — de nincs pszichológiája. A fűrésnek meg a fűrészelésnek viszont már lehet pszichológiája.

Amilyen az eszköz és az eszközhasználat közötti viszony, valószínűleg hasonló van a nyelv és a beszéd között is. A nyelv különböző összetevőinek, aspektusainak, dinamikájának, fejlődésének vizsgálata a nyelvtudomány feladata — a beszéd viszont a pszichológia, a nyelvtudomány és a fiziológia közös tárgya, amelynek tanulmányozására speciális tudományág van kialakulóban: a *pszicholingvisztika*. A beszéd a nyelv révén történő érintkezés kifejezése, ráhatás, közlés tevékenysége: a beszéd működésben levő nyelv — az egyéni tudat kontextusában funkcionáló nyelv. A nyelvben rögzített, a társadalmi tapasztalatot tükröző általános jelentések, az egyéni tudat kontextusában, a motívumokkal és célokkal való összefüggésükben — amelyek a beszédet mint az egyén tevékenységének aktusát határozzák meg — individuális jelentéshez, illetve értelemhez jutnak (Rubinstein).

A beszéd, a szó a pavlovi terminológia szerint a jelzések jelzése, vagyis *második jelrendszeri jelzés*. Mit jelent ez? Az érzékelt és a képzet, például egy asztal, egy szekrény érzéki képe, és bármiféle érzéki kép közvetlenül tükrözi, jelzi a tárgyak és jelenségek világát. Ezek a konkrét tükrözési formák első jelrendszeri jelzések, amelyek a tárgyak és jelenségek egyedi és gyakran esetleges, nem lényeges és nem jellegzetes vonásait is tükrözik. Ezzel szemben az „asztal“ szó csak azt jelzi, ami minden asztalban közös, a „bútor“ szó viszont azt, ami az asztalokban, székekben, szekrényekben közös. A szó jelentése a képek (konkrét tükrözési formák) analízise, a lényeges közös jegyek kiemelése és általánosítása alapján alakul ki. Következésképpen a szó jelentése nagy vonalakban a *fogalommal* azonosítható.

A szónak van egy fizikai oldala, vagyis hangalakja, és van jelentése. A hangalak, az érzéki inger az a jel, amely a jelentést hordozza. Ez a gondolat anyagi burka és egyben *létezési formája*. Nem lehetséges semmiféle jelentés valamilyen konkrét, érzékelhető inger nélkül. Ez a jelentéshordozó természetesen lehet nemcsak hallási inger, hanem lehet látási is, tapintási is. A süketnémák gesztus-jelei is jelentéshordozók. A vak süketnémáknak a tenyerükbe jelölik a szavakat. Ők ebből semmit sem hallanak, se nem látnak. A tapintási érzékltek kapcsolódnak össze náluk a beszédszervek kinezteziás ingerületeivel, és ez alkotja a jelentéshordozót.

Azt szokták mondani, hogy a beszéd gondolataink kifejezésére, közlésére szolgál. Ez igaz, de csak fele az igazságnak, mert *önmagunk számára sem lehetnek gondolatainak anyagi hordozó nélkül*. A felkészületlen diák szokta mondani, hogy tudja az anyagot, de nem tudja magát kifejezni. Valóban lehetnek az embernek érzései, bizonyos konkrét elképzelései, amiket nem tud világosan szavakkal kifejezni. Tudhat valaki mesterien nyakkendőt vagy halászhorgot kötni, fűrni-faragni anélkül, hogy

el tudná mondani, hogyan is csinálja. Legfeljebb meg tudja mutatni, hogy „így ni“. Akiknek a gondolkodásában dominál a képszerűség, az általában nehezebben fejezi ki magát szóban (egyes gyakorlati munkát végző embereknél, egyes képzőművészeknél fordul elő). Egészen más a helyzet azonban szöveg formájában megadott anyag tudásával kapcsolatban. Ebben az esetben a világos megfogalmazás és kifejezés jelenti a világos gondolkodást és tudást.

A szóban a jel és a jelentés szerepe és viszonya kölcsönös. Nemcsak a jelentés feltételezi a jel létezését, hanem a jel is csak jelentése által válik jellé. Az olyan szó, amelynek nincs semmiféle jelentése, tulajdonképpen igazában nem is szó.

A szó és az általa jelzett tárgy között nincs természeti kapcsolat (kivéve talán a hangutánzó szavakat). A *kenyér* szó sem kimondva, sem leírva nem hasonlít a kenyérhez, de éppen ezért bármilyen kenyeret jelölhet: fehérét, barnát, feketét, kicsit, nagyot, kereket, hosszúkását. A természetes kapcsolat hiánya a jelzett tárggyal fontos sajátossága a szónak, mivel éppen ezzel válik alkalmassá arra, hogy elszakadjon a konkrétól, az egyeditől, s hogy az általánosított tükrözés és az elvonatkoztatás eszközüvé váljék. A süketnémák használta gesztikulációs közlési jelek rendszerint leutánozzák a jelzett tárgy valamilyen konkrét jegyét: az autónál a volán tartását, a számránál a két fülét, a háznál a tető alakját. Éppen ez, a konkrétumhoz, a tárgyhoz való kötöttsége válik legfőbb akadályává annak, hogy az ilyenfajta jelbeszéd a magasfokú általánosító és elvont gondolkodás létezési formája legyen. A süketnémák elvont gondolkodása is csak úgy fejlődhet ki, ha speciális oktatás keretében elsajátítják a hangnyelvet, ha elsajátítanak valamilyen szimbólumrendszert.

A süketnémák a jelbeszéd alapján könnyen megértik egymást, még akkor is, ha a föld különböző sarkából valók. Ez természetesen annak a következménye, hogy az általuk használt jelek tárgyhoz kötöttek, tárgyi elemeket tartalmaznak (utánoznak). Idegen országbeliekkel, ha nem tudunk közös nyelvet, mi magunk is mutogatás, utánzás, jelbeszéd útján igyekszünk magunkat megértetni. Természetesen nagyon nehéz volna ilyen eszközökkel elvont elméleti kérdésekről diskurálni.

Azt állítottuk, hogy a szó, és az általa jelölt tárgy között nincs természetes kapcsolat. Ez tény, ezt a tényt azonban nem szabad úgy értelmezni, mintha a szó és a jelzett tárgy között nem volna semmiféle kapcsolat, mintha önkényesen, tetszés szerint társíthatnánk össze a szavakat a tárgyakkal. A szó és a jelzett tárgy között *történelmi* kapcsolat van, amely egy nép életében sok évezred alatt alakul ki és szilárdul meg. Ez a történelmi kapcsolat olyan erős, hogy az egyén sokszor nincs is tudatában a kettő különállásának. A föld az föld, a víz az víz, mi lehet más. Az egyszerű ember (különösen a gyermek), aki sohase hallott más nyelvekről, nagyon csodálkozik, ha valaki a vizet nem víznek mondja, hanem lónak, vagyis l'eau-nak, a vajjat pedig nem vajnak, hanem bőrnek, vagyis beurre-nek mondja.

A szó és tárgy közötti történelmi kapcsolatok nem egyszer s mindenkorra adottak. A szavak jelentése a történelem folyamán változhatnak. A valóság új oldalainak feltárásával, új eszközök előállításával, a tudomány fejlődésével, új eljárások kidolgozásával új szavakra is szükség van. A mezőgazdaság gépesítése például igen sok kifejezéssel gazdagította a nyelvet. Az emberi tevékenység differenciálódásával, sokasodásával kialakultak az ún. *szaknyelvek*, például a matematikai, technikai, biológiai, filozófiai, költői nyelv.

Az egyéni szóhasználatban is módosulhat a szó jelentése. Jó barátok, szerelmeselek közös tapasztalatai, élményei, problémái lehetővé teszik, hogy egyes szavakat mások számára szokatlan és érthetetlen kontextusban (összefüggésben) és szokatlan jelen-

téssel használjanak. Különben az alkotó gondolkodás egyik megnyilvánulása lehet az is, amikor valaki új, eredeti összefüggésben használva egyes szavakat, új tartalmakat, új gondolatokat tár fel és juttat kifejezésre.

Gondolkodás és cselekvés

A tankönyvekben általában azt olvashattuk, hogy a gondolkodás tükrözés, a tükrözés magasabb formája. Ez igaz is, azonban a kő sohasem fog odamenni a mineralógushoz, hogy feltárja sajátosságait, a kutatónak kell a követ a legkülönbélebb módszerekkel kezelnie ahhoz, hogy sajátosságait feltárja. A valóság tárgyait és jelenségeit csak úgy tükrözhetjük, hogy cselekszünk velük. *Im Anfang war die Tat* — mondja Goethe, és a pszichológusok ezt ma igazolják. Janet, Piaget, Vigotszkij, Leontyev, Galperin és mások munkái nyomán ma már nyilvánvaló, hogy a gondolkodás a konkrét cselekvésből születik meg, arra épül, és maga is a cselekvésnek sajátos átminősült formája (*geistige Handlung* — értelmi cselekvés).

Az értelemnek két fő aspektusát kell megkülönböztetnünk, és pedig a figuratív vagy tükröző oldalt (ide tartoznak a képek, fogalmak) és az operatív vagy műveleti oldalt (ide tartoznak az értelmi cselekvések, gondolkodási műveletek). Ez a megkülönböztetés természetesen csak relatív, mert az értelmi cselekvés maga is tükrözés, amely figuratív elemekkel (képekkel, fogalmakkal) dolgozik, és ugyancsak figuratív elemeket hoz létre. Maguk a képek és fogalmak sem statikus elemei a gondolkodásnak, azok is állandó mozgásban-alakulásban vannak, s így nem mentesek a műveletiségtől.

A gondolkodásnak e kettős arca (figuratív és műveleti) a beszéddel való egyébszől származik, ugyanis a beszéd is kettős arculatú. A szó egyfelől jelöli a tárgyat, rögzíti a fogalmat, a tükrözött tartalmat, másfelől pedig mindezekkel hat, mindezeket mozgásba hozza. A szó nemcsak inger, amely reánk hat, hanem reakció is, amivel mi hatunk. Az ember nemcsak megérti azt, amit mások mondanak, hanem maga is beszél másoknak vagy saját magának, és ez már cselekvés.

A konkrét, külső mozgásos cselekvések éppen azzal válhatnak értelmi cselekvésekké, gondolkodási műveletekké, hogy áttevődnek a verbális cselekvésrendszerbe, és így belsővé válhatnak, interiorizálódhatnak. Ezt a verbalizálási és belsővé válási folyamatot a gyermek pszichikai fejlődése során könnyen nyomon követhetjük. A konkrét cselekvés különösen akkor tevődik át verbális síkra, amikor valamilyen akadály gördül útjába. A verbális cselekvés előbb hangos, külső beszéd formáját ölti (a személy hangosan gondolkodik), később azonban az egész folyamat a belső beszéd síkján fog végbemenni.

Sok pszichológus azonosította a gondolkodást a belső beszéddel. Már több mint fél századdal ezelőtt Watson, a behaviourizmus fő képviselője a gondolkodást „subvocal speech“-nek, vagyis hang nélküli beszédnek tekintette. Ezt a felfogást több kísérleti eredmény látszott igazolni. Így például érzékeny műszerekkel sikerült bebizonyítani, hogy különösen, amikor valamilyen nehezebb feladaton gondolkodunk, nyelvünk apró mozgásokat (mikromozgásokat) végez anélkül, hogy észrevennők. Érzékeny oszcillográffal sikerült regisztrálni azokat az idegáramokat, amelyek a beszéd szerveiben (hangszalagok, nyelv, ajkak) megjelennek akkor, amikor valamit gondolatban megoldunk vagy megfogalmazunk (Szokolov).

Az ellenkező végtelen felfogásnak is voltak hívei, akik azt állították, hogy a beszédétől függetlenül is lehet gondolkozni (Church). Ezt a felfogást is igazolni látszottak egyes kísérleti eredmények. Kuráre-méreggel rövidebb időre megbénították a beszéd mozgásos szerveit, s azt tapasztalták, hogy ennek ellenére a kísérleti személyek kitűnően tudnak gondolkodni. Ezek a kísérletek azonban a beszéd és gon-

dolködés összefüggésének csak egy-egy mozzanatát ragadták meg, és ezt általánosítva értelmezték. Innen származik a tévedés.

A legáltalánosabban elfogadott álláspont szerint (Delacroix, Révész, Kainz, Vygotszkij, Gemelli és mások) — a beszéd és a gondolkodás feltételezik egymást, de egyik sem redukálható a másikra. Sok tízezer év alatt a beszéd és a gondolkodás a kölcsönhatás egységében együtt fejlődtek. A gondolkodás és a beszéd közötti egyiséget azonban rugalmasan kell felfognunk. Ugyanazt a gondolati tartalmat egészen különböző szavakkal és mondatokkal is ki lehet fejezni és fordítva, ugyanazoknak a szavaknak és mondatoknak különböző egyéneknél, különböző körülmények között különböző gondolati tartalma lehet.

A gondolkodás folyamatában olyan szakaszok (szekvenciák) is beiktathatók, amelyekben a belső beszédnek a szerepe minimálisra csökken vagy pedig teljesen feleslegessé válik. Ilyenek például azok a szakaszok, amelyekben a hangnyelv helyett mozgásos vagy vizuális képek, jelek vagy szimbólumok töltik be a jelentéshordozó szerepét. Ilyen szakaszok megfelelő beiktatódása nagymértékben növelheti a gondolkodás hatékonyságát alkotó jelleget, de csak akkor, ha nem dominálnak, hanem pusztán kiegészítik, alátámasztják a hangnyelv funkcióját. A hangnyelvet semmiféle jeirendszerrel sem lehet helyettesíteni (legfeljebb kis részben), mivel a sok évezredes fejlődés a hangnyelvet ruházta fel olyan technikai eszközökkel (hangrendszer, nyelvtani szerkezet, intonációs lehetőségek) és olyan szemantikai (logikai, eszmei) tartalmakkal, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy az összefüggések mélyére hatoló, magasfokú értelmi tevékenység legmegfelelőbb eszköze és a dolgok lényegét megragadó elvont gondolkodás alapvető létformája legyen.

Beszéd és tudat

„A nyelv — írja Marx — maga is gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező, valóságos tudat.“ E megállapítást az elmúlt száz év alatt a tudományos kutatás nemhogy megingatta volna, de ismételtelen megerősítette. Lényegében ma sem mondhatunk többet a nyelv, illetve a beszéd és a tudat viszonyáról, legfeljebb elemezzük ennek a viszonynak konkrét módjait, és alkalmazzuk az emberi élet különböző problémáinak vizsgálatában.

Az első kérdés, amely a tudat és a nyelv, illetve a tudat és a beszéd viszonyával kapcsolatban felmerül, a tudatosulás mechanizmusára vonatkozik. A tudatot tükrözésnek tekintjük, de nem minden tükrözés tudatos. Nemcsak az állatnál, hanem az embernél is vannak olyan külső vagy belső hatások, amelyekre a szervezet reagál, de anélkül, hogy tudatosítaná őket, sőt gyakran saját reakcióiról sem ad magának számot. Már a két-, hároméves gyermek is hibátlanul használja anyanyelve különböző nyelvtani szerkezeit, de magáról a szabályról, amit gyakorlatilag alkalmaz, fogalma sincs.

A tudatosítás alapfeltétele a kétlépcsős tükrözés. Az első lépcső a közvetlen, konkrét, vagyis az első jelrendszeri tükrözés (érzetek, érzéketek, képzetek), a második pedig a közvetett, általánosított, vagyis a második jelrendszeri tükrözés (gondolkodás, beszéd). Ha egy erdei sétánk alkalmával valamilyen állat ugrik ki előttünk a bokorból, egyrészt kialakul bennünk a rohanó állat képe, másrészt pedig valamilyen módon megnevezzük, amit láttunk. Ha felismertük, azt mondjuk, nyúl vagy róka, ha pedig nem ismertük fel, mert eltűnt a sűrűben, azt mondjuk, „egy állat“. A beszéd és általában a nyelv a létet megjelölve tükrözi (Rubinstein). Ez a megjelölő tükrözés, amely a nyelvnek és a beszédnek a sajátossága, egyben a tudatosítás alapja. Csakis ilyen megjelölő reakciók révén adhatok számot magamnak benyomásaimról, cselekvéseimről, érzéseimről, és ezek révén közölhetem őket más emberek-

kel is. Amit ilyen megjelöléssel (szimbólummal, szóval) nem tudok ellátni, az nem tudatosul.

A tükrözés második lépcsőfoka, vagyis a megjelölő tükrözés által a tükrözött tárgyat vagy cselekvést mindig kategorizáljuk, valamihez viszonyítjuk. Ha azt mondom magamban valamire vagy valakire: „tündér“ — ezzel a megnevezéssel az illető jelenséget besoroltam valahova, egy osztályba, egy kategóriába, és ezzel viszonylag stabilizáltam, rögzítettem az időben, mert a kategóriába való tartozás az egyedivel szemben, a stabilitás szempontjából, mindig nyereséget jelent.

A tudatosulás mechanizmusán kívül másik lényeges kérdés a tartalmára vonatkozik. A tudat tartalmát azoknak a benyomásoknak, cselekvéseknek, érzéseknek, összefüggéseknek, viszonyoknak a rendszere alkotja, amelyeket tudatosítottam. De mi az, amit tudatosítunk? Mi határozza meg tudatunk tartalmát? Erre a kérdésre mindenekelőtt az ismert tétellel felelhetünk, miszerint a létfeltételek határozzák meg a tudatot. Az ember rendszerint azt tudatosítja, ami valamilyen szempontból fontos számára, ami szükségleteinek kielégítését, törekvéseinek megvalósítását elősegíti vagy akadályozza.

Azok a tapasztalatok, amelyek nem pusztán egyediek és nem véletlenszerűek, amelyeket egy egész nép, az egész közösség nemzedékeken át tudatosít, leszűrődnek a társadalmi empiria, a társadalmi tudat tárházába, amelynek legfőbb eszköze és hordozója a nyelv. Az egyén az *anyanyelv* elsajátítása révén annak a nyelvi, eszmei környezetnek a közvetítésével, amelyben él, mint történelmi örökséget kapja a megfogalmazott, tehát nyelvi formában kodifikált és regisztrált tudattartalmakat. Az egyéni tudat meghatározásában a konkrét anyagi létfeltételek mellett ennek a tényezőnek is döntő szerepe van. A nyelv tehát az a legfőbb közlekedő edény, amelyen keresztül az egyéni tudat a társadalmi tudatból táplálkozik, amelyen keresztül alkotásaival és gondolataival az egyén is hozzájárulhat az eszmei örökség gazdagításához, amelyen keresztül az egyén történelmi távlatokban tud beépülni a közösségbe. A nyelv az a hírközlési eszköz, amelynek segítségével a történelem üzen a jelennek és a jövőnek.

A beszéd funkciói

Nincs olyan emberi tevékenység, amelyben a beszéd ne töltene be fontos szerepet. Következésképpen a beszéd funkcióinak száma igen nagy. Hiába is próbálnók pontosan meghatározni ezt a számot. Köztudomású, hogy a szó értesít, mozgósít, közöl, vigasztal vagy lesújt. Lehetségesek gyilkos szavak és gyógyító szavak. De ne menjünk túlságosan messzire. Elégedjünk meg ez alkalommal a beszéd két-három főbb funkciójának a bemutatásával.

Kétséget kizáróan a beszéd legfontosabb funkciója a *közlési* (kommunikációs) *funkció*, amely az emberek közötti érintkezést, a gondolatok kicserélését, a tevékenység közös megnevezését szolgálja. E funkció szükséglete hívta életre magát a nyelvet, és biztosította szakadatlan fejlődését. Miután azonban az ember birtokába jutott a másokkal való közlés eszközeinek, ez az eszköz alkalmas volt a saját maga számára való közlésre is. Így jött létre a *mások számára való tudatból a saját maga számára való tudat*, ami tulajdonképpen egyenértékű a *beszéd szabályozó funkciójával*, cselekvéseink akarati szabályozásával. Az ember a beszéd segítségével tűz ki célokat, jelöl ki saját magának is feladatokat, és ugyancsak a beszéd segítségével tervezi meg cselekvéseit, és ad önmagának is utasításokat.

A beszéd összes funkciói közül talán a legsokrétűbb a *megismerési* (kognitív) *funkció*. A nyelv, amint ismeretes, áthidal teret és időt. Nem kell Afrikába menni,

s mégis nyelvi közvetítés útján el tudjuk képzelni, mi történik ott. Az ókorba sem kell visszamennünk, elég, ha olvassuk Homéroszt, Hérodotoszt és a többi ókori szerzőt. A nyelv és a beszéd teszi lehetővé, hogy gondolati síkon behatoljunk olyan területekre, ahonnan érzékszerveinkkel közvetlenül nem tudunk információkat kapni. Így például a gondolkodás reflektorainak fényénél beláthatunk a jövőbe (prognózis) vagy a mikro- és makrokozmosz rejtélyeibe.

Az alkotó gondolkodás és a problémamegoldás legfőbb momentuma az adott problémahelyzetek átstrukturálása, a helyzet elemeinek átértékelése, jelentésük módosítása. Ami eddig csak egy tuskó volt, abból most csinálók kalapápcot (ütőszerszámot), mert most arra van szükségem. Egy mennyiséget, számot lehet több mennyiség összegének, egy nagyobb mennyiség részének, egy másik mennyiség többszörösének, hányadosának, négyzetnek vagy esetleg négyzetgyöknek tekinteni. Ez az *átkodifikálási tevékenység a problémamegoldás alapmechanizmusa*, mert lehetőséget ad arra, hogy az útbaeső akadályokat megkerülve jussunk el a célhoz. Az információnak egy másik kódba való átvitele sokszor megnyitja a szükséges értelmi műveletek lebonyolításának lehetőségét is, ilyenformán a megismerő tevékenység és vele együtt a gyakorlati problémák megoldása előrehaladhat. De ez az átkódolás is csak a szavak, szimbólumok felhasználásával lehetséges.

A beszéd megismerő funkciójának fontos mozzanata maga a *kodifikálás*, amely nélkül természetesen nem volna lehetséges az említett átkodifikálás sem. Adjuk egy legalább közepes zenei hallású, de zenéhez nem értő embernek azt a feladatot, hogy különböztessen meg magasság alapján három egymáshoz nagyon közel álló hangot. Amíg a három hangot (re, mi, fa) nem keverjük más hangok közé, a kísérleti személy könnyen megoldja a feladatot. Mihelyt azonban a három hangon kívül más, mélyebb és magasabb hangokat is (például do, sol, la) alkalmazunk, a személy kezd tévesen differenciálni. Az történik ugyanis, hogy a személynek csak három hangféleségre van kategóriája, illetve szava: mély, közepes és magas. Ha ő csak ebben a három kategóriában gondolkodik, akkor a mély hangoknál mélyebb hang után az eredeti közepes hangot magasnak fogja megítélni, a magasabb hang után pedig ugyanazt a közepes hangot mélynek fogja hallani. Ezzel szemben az a gyerek, aki valamelyes zenei ismeretei alapján meg tudja nevezni a különböző hangokat (do, re, mi, fa, sol, la, si, do), vagyis aki megfelelően kodifikál, ilyen hibába nem esik. Tehát a helyes differenciálásnak a megfelelő kodifikáció egyik feltétele.

A gyermek, amikor elsajátítja anyanyelvét, egyrészt felfegyverzi magát a kodifikálás eszközeivel, másrészt pedig elsajátítja a sok évezredes tapasztalat alapján felhalmozott, sűrített és a nyelvben kodifikált tartalmakat (információt). Ezeknek a kodifikált tartalmaknak az elsajátítása a gyakorlati tevékenység és ennek keretében a személyes tapasztalatszerzés és anyanyelvhasználat — a beszéd — ötvözetszerű együttesének keretében történik. Az egyén a maga egyéni megismerő tevékenységével egy egész életen át sem jutna el még egy olyan fogalom kialakulásáig sem, mint például az „állat”. Nyelvi környezet nélkül nem volna elég tíz élet sem arra, hogy a bivaly és a káposztalepke, a medúza és a saskeselyű közös jegyeit kiemelje, és azokat a többi állattal együtt egy néven nevezve egy közös kategóriában vonja össze. A fogalmak a gyermeknél elsősorban a nyelvi környezet hatására alakulnak ki. A nyelvi hatások irányítják az egyéni tapasztalati anyag különböző kategóriákba való rendezését. De még úgy is, hogy a gyermek a fogalmakat a nyelv útján, úgy mond, készen kaphatja, elsajátításuk elég hosszadalmas folyamat. Például a négy-ötéves gyerekek közül sokan nem sorolják az állatok közé a tyúkot vagy a katicabogarat. Számukra állatok csak az olyanok, mint a farkas, a róka, a kecske. A gyermek számára a tyúk az tyúk, a katica pedig bogár, de nem állat.

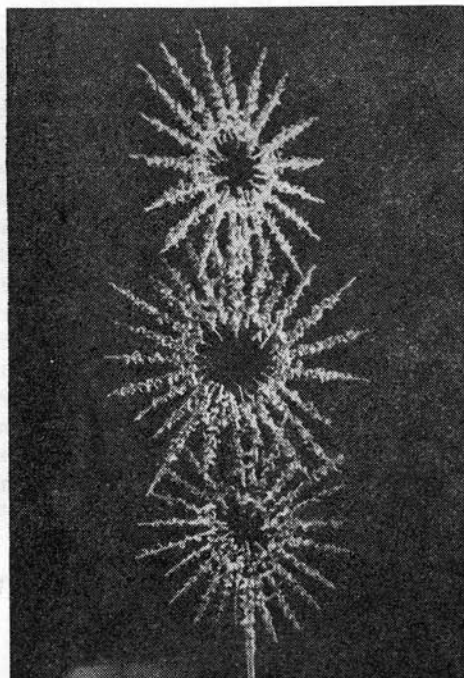
Az ember a valóság tárgyait és jelenségeit nem mint magánvaló dolgokat, hanem mint az ember szükségleteivel és egész tevékenységével valamiképpen — közvetve vagy közvetlenül — összefüggő tényezőket tükrözi. Ennek megfelelően a megismerés, a sok évezred alatt feltárva a jelenségek objektív tulajdonságait, azokat valamilyen kritérium szerint csoportosította, kategorizálta. Az elemzés (analízis) és a kategorizálás kialakult kritériumai és a kritériumoknak megfelelő kategóriák, osztályok, a valóságnak viszony-„metszetei“, a nyelvben rögződtek, és így nyelvi úton jutnak el nemzedékről nemzedékre. Így tanuljuk meg azt, hogy a repülőgép jármű, de a hajó és a csacsihintó szintén jármű. Így tanuljuk meg, hogy van szép és van rút, s hogy meddig tart az egyik és hol kezdődik a másik. Így tanuljuk meg, hogy meddig tart a cipő és hol kezdődik a kenyér, hogy meddig tart a gyávaság és hol kezdődik a bátorság, hogy meddig tart a kunyhó és honnan kezdődik a ház, a kastély vagy a palota. Hasonlóképpen közvetíti a nyelv a tudományos ismereteket, a különböző nézeteket, eszméket.

A nyelv útján szerzett örökségünk azonban nemcsak megismerő (kognitív) jellegű. A nyelv nemcsak az ember értelméhez szól, hanem az egész személyiség eszköze, melynek révén az ember kaphat másoktól, a társadalomtól, a múltból, és amelynek révén az egyén adhat önmagából másoknak és a jövőnek. A nyelvnek számtalan lehetősége van nemcsak az ember gondolatának, hanem érzéseinek, érzelmeinek, törekvéseinek, vágyainak a kifejezésére is. Bizonyíték, erre az a sok-sok költemény, amit a különböző nyelveken megírtak, az a sok-sok áldás, az a sok-sok átok és vallomás, ami az emberi ajkakon elhangzott.

A beszéd azonban nemcsak kifejez és közöl, hanem ugyanakkor meg is old bizonyos emberi problémákat, feszültségeket gerjeszt és feszültségeket lazít fel, emberi szükségleteket elégít ki.

A nyelv ama tartalommal, amelyet az évszázadok belécsepegtettek, hatalmas hatóerő, amely építi az emberben az elmét, a gondolkodásmódot és az érzésvilágot, az eszmét és a meggyőződést, amely életünk konkrét valóságának függvényében alakítja egész személyiségünket. Ez a történelmi létben gyökerező és abból kinövő emberi erő annak nyújt a legtöbbet, aki a leginkább ápolja és műveli, aki maga is igyekszik hozzájárulni további gazdagításához.

*Szervátiusz Tibor
szobra*

A HÁZ, AMELYBEN SZERETTEM VOLNA MEGSZÜLETNI

A szülőföld minálunk szűk világ. Addig tart csak, hogy odább nem ereszt. Mint az a ház, amelyben szerettem volna megszületni. Akarja az ember vagy nem, hordozza, mint a keresztet, vagy éppen zsebre is vághatja a maga gyönyörűségére. A tekintet egyetlen körülfordulással mindent szemügyre vehet, amit csak akar. Olyan a táj, mint a tenyér. Nyitva van. Az ég fölötté éppen akkora, amennyi azon elfér. Semmi sincs kőcövekelve. Aki szállni akar, fordulhat a világban, mint a vándorbogáncs. Jobb, ha az ember csak a szemét mereszti, úgy elláthat messzebb is. Az alföld nagy, és be van zárva a lélekbe.

Azt mondták, itt születtem. Mint egy soha nem volt első gyermekkor tárgyakká vedlett játékai — karok, arcok, reves fatuskók az Érben, zenélő káka, kolompos állatok, valahol egy fehér torony, belát-hatatlan szik mező és a füstölgő homok őrzik idegenné lett rovásírással a tájat s a nagymama arcát. A tárgyak, színek, érzések mind belőle fakadtak, mintha ő maga lenne a szülőföld. És nem hagyta magát kiismerni. Meghalt, mielőtt parancsot kaptam volna a megismerésre és az igazságra. A világ olyan volt, mint nagyanyám lehetett. Ennek a világnak nem volt éjszakája. Éjszakákra nem emlékszem. Örökké sütött a nap. Minden emlékem napsütés.

Amikor később megmutatták szülőházamat, nem ismertem rá. Egyetlen emlék sem köt hozzá. Abban a házban sohasem laktam. Zsüpfedeles ház volt, zsalu nélküli ablakszemekkel. Pontosan két szeme volt, mint az embernek. Falumban minden ház két szemmel bámészkodott az utcára. Ez olyan természetes. Éjszaka ráhúzták a zsalut, olyankor aludt a ház is. A mi házunk soha nem aludt. Mindig az utcát nézte, nem tudom, miért. Egyszer később, fényképet szerettem volna készíteni szülőházamról. A kép mégsem készült el. Olyan lett volna, mintha egy vadidegent kellett volna szemből lefényképeznem. Zsüpfedele illetlenül ép volt, s egy csöppet kihúzta magát a többi viskó között. Talán mert iskolának építették.

Jobban szerettem a többi, szeder- és ecetfák oldalán pipáló házat. Megsuvadt, szemükbe lógó kucsmáik alatt talán nem is csináltak egyebet, mint pipáltak és ráérték. Mesébe illő egyformaságuk kétségbe ejtheti a szociológiát, a történelmet vagy magát az időt is, de a gyermek lelkét soha. Ilyen falu talán nincs is az egész világon, és nem is volt soha. Jó emberek lakták. Az utca két oldalán palló futott magas cölöpökön, egyetlen szál deszkából. Két haragos nem mehetett el azon egymás mellett. Neveket nem őriztem meg. Arcokat sem. Mintha mindenkit hátulról látnék. Férfiak és nők festett, szürke vászondarócban, mint az elítéltek. Nem szerettek, és nem is akartak különbözni. Azt hiszem, ma is csak muszájból vallanának színt. Az egyetlen anyakönyv a temető. Aki itt született, oda van beírva, a bodzasövénnyel elkerített anya-

könyvbe. Szülőházam helyett a falut fényképeztem le. Egyetlen utca. Egy felvételen elfért az egész.

Énekszót hallok: „Megugrattak Hortobágyon a karámból egy csikót...” Forró napok tüzelnek. Ezer nap. Százezer nap. Napraforgók. Azóta is napraforgók kísérnek mindenütt. Picasso napjának is napraforgó-szírmái vannak, és emberarca. Körülvesznek a napraforgók. Mind felém fordul, rám bámul. Nincsenek égtájak. Semmi sincsen tőlem keletre vagy nyugatra. Kelet, nyugat, dél és észak hazug égtájak. Bármerre csálnak az utak, a napok csak engem figyelnek, és a nóta nem hallgat el. Láttam a sarlóval lefejezett napraforgókat. Fekete könnyeket sirtak, amint top-top-top kurta somfabottal csépeltek nagyapám udvarán, azok a szürkedarócos emberek. Együtt énekeltek, és siratták a csikót, amit elkötöttek Hortobágyon. Az emberek. És a napraforgók.

Nagyapám házában szerettem volna megszületni. Nagy ház volt, udvarán a fél falu telket hasíthatott volna. A magas tornácot öles oszlopok gyámolították. Bádogteteje volt. A rozsdáette tető égbe szökött, mintha templom lenne. A teremnek beillő szobák használatlanul hevertek már emlékeimben is. Az egyik szobában gúzsba csavart kender állt halomban, mintha a jófonó lányt várná, akit majd elvisz egyszer egy királyfi, és zöldesszürke illata volt, mint a tömjének. Azt hiszem, azt a kendert sohasem fonták meg. A kenderkazal rég kinőtt a tetőn vagy a kéményen, és kenderszakállú lidércek hordták el. Leginkább a búzás szobát szerettem nagy csendjével. A búza is a földön hevert óriási kupacban. Delelő nyáron hemperegni lehetett a hús búzaszemek között, és ha beleturkáltam a csiklandó, zizegő életbe, mindig kincsre lettem. Elfeledett gyümölcsöt lehetett előbányászni, inkább csak körtét, amit ott érleltek fügeédessé, vackorból. Találtam döglött egeret is, a legnagyobb kincs mégis egy öklömnyi sárgadinnye volt. Még mélyebbre ástam el a búzában, hogy egyedül az enyém legyen, de megtalálták, és nekem adták. Az ízére nem emlékszem.

Nagyapám meghalt születésem előtt. Hétszilvafás úr volt, de szilvafáit megölte a szik, mint a lábát a köszvény. Lábát örökké dézsában áztatta, forrázott zabpelyva között. Csak a forró napsütést szerette. Egész nap fonott háncsszékében ült a tornácra, amíg csak le nem bukott a nap. Nem vágytam rá soha, hogy ismerjem, pedig azt mondják, rá hasonlítok. Lehet, éppen azért. Ábrók bácsihoz akartam hasonlítani. Ábrók bácsi kétméteres óriás volt. Biztosan ismertem őt, a nagybátyám volt, mégis, inkább elképzeltem magamnak. Ábrók bácsi jó óriás volt. Mint a lebegő szikla, örökké rettegett, hogy lezuhan, és mindent elpusztít, amihez hozzáér. Az üvegpohár összeroppant gyengéd ujjai között, pedig mennyire vigyázott, nehogy eltörje! Halkan sem tudott beszélni, de ha kiabált, a szomszéd borjúja ijedtében a kútba ugrott. Nem igaz, hogy nagyokat mondott, csupán nem tudott kicsit mondani. Ha azt mondta: „akkora ripám termett, mint egy lú”, senki nem értette félre. Az Ér szittyó televényében a répa mindig nagyra nőtt. Ha megindult, öklei mint tehetetlen bunkók, szörnyű súllyal himbálóztak. Egyszer vas-kölöncét kötözött csuklójára, hogy ne himbálózzék annyira a keze. Félt a saját erejétől, az volt egyetlen ellensége. Soha senkit nem ütött meg. Gyakran elbúsulta magát, hát bedöndült a szatócsoshoz, aki rossz bort is árult. E célból kecskelábú asztal állt a sarokban, deszkalóccával. A boltos

ínalt a cigányokért. A cigányok az egyetlen iparos-dinasztia voltak a faluban. Vályogot vetettek, házat építettek, siltökemencét módoltak s minden egyebet. Csíkot halásztak az Érben, haját vágtak, padlót döngöltek és tapasztottak családostól, és megalkudtak döglött dísznóra, baromfira is. Pereputtyostól jöttek egy szál hegedűvel, a többiek leültek a fal mellé, és kézzel verték a taktust. Abrók bácsi megittatta velük a borát, a purdékknak cukrot adatott. Ő maga nem ivott, csak rákönyökölt az asztalra, s a primást a vállára ültette: „ide húzd a fülembé, koszos“, és húzatta, amíg a lelke megtelt békével.

Soha nem láttam az Abrók bácsi sírját. Halálát eltitkolták tőlem, pedig biztosan nincs a halálában semmi különös. Úgy halt meg, mint a nagyapám, vagy akárki más, akit beírnak az anyakönyvbe. Mégis van benne valami halhatatlan. Talán nincsen is sírja, csupán elhamvadt az időben. Hogyan is lehetne a vágyakból és látomásokból tákolt, félig sem igaz emlékeket temetőből előhívni. Lehet, hogy most is engem hallgat, vagy az anygal purdékát nézi, amíg megnyugszik a lelke. Anyám azt mondja, hogy Abrók bácsit én találtam ki magamnak, nagyapám helyébe. Nem tudom, mi az igazság. Nagyapámat csak egy képről ismertem. Szőke Kossuth-szakállát kikezdte a salétrom a falon. Hullábrázata volt és lila orra. Örökösen elnézett a fejem felett. Őt nem lehetett szeretni.

Később, amikor messzire kerültem a háztól, amelyben szerettem volna megszületni, anyám álmodt: „azt álmodtam, hogy patkányok rágják odahaza a falat.“ És jött a távirat, hogy nagyanyám meghalt. Azután az anyám ismét azt az álmodt látta, és akkor meghalt Ilus. Majd meghalt Irén. A patkányok sorra mindenkit elrágtek a házból. Anyám nem álmodott többet, és a ház lakatlan maradt.

Rejtőzés

Valamiért mindig rejtőznöm kellett
hogy meg ne ismerjenek Úgy tudom
anyámnak sem szabad felismernie engem

Először egy csecsemőben rejtőztem de
mihelyt kezdtek küismerni szokásaimat
csúszni — mászni — törni — zúzni kezdtem
Attól kezdve mindenkinek
zavaros fogalmi lettek rólam
s mindaz amit korábban rámsütöttek
elvesztette értelmét
Rossz lettem mint a bűn
Vizes és száraz kötélből
szövögették jövőmet
ám elfogott a szenvedély
a szépen rajzolt betűkért
és mire szegény tanítóm
példaként mutathatott volna rám
a megismerés gyalázatára
már a szavak értelmével kacérkodtam
a külalak és az illem rovására

Elragadt a képzelet és
mindent meg akartam próbálni
Anyám aggódó keze siratta
s tönkrement ábrázatom
kivívott hírhedségemet a tapasztalásban
míg úgy döntöttek — lesz belőlem valami
Ekkor a felnőttek szokásaiba rejtöztem
piáltam — kártyát kevertem — cigarettáztam
a lányokat zaklattam míg nem
mindenki lemondóan legyintett
Mielőtt kocsmahősnek ismertek volna
tiltott könyvekbe bújtam
eszmék mögé rejtöztem
Szent lázadónak prófétának néztek de
senki nem tudta hol jár az eszem
Már-már nagy jövőt jósolgattak midőn
civisruhát öltöttem és
aprópénzre váltottam hivatásomat
Megkomolyodtam Dolgozni kezdtem
Csak az volt hátra hogy a társadalom
oszlopa legyek Épp ideje volt
elvágni a fát magam alatt
Végül is a társadalom kivetett
Magányomban száműzött játékokat faragtam
ekkor azt hitték nagy lélek vagyok
Játékaimat bálványnak nézték
Tisztelői is akadtak ám hamarost
megtudták hogy ateista vagyok
Megfosztottak játékaimtól
Cinizmussal vádoltak de én
hittem hivatásomban — hogy soha senki
nem szabad felismerjen ezért
bölcességből kötöttem álszakállt
abba fontam mosolyomat és sírásomat
Ha az illúziótlan kíváncsiság
ezt is letépi rólam — bohócsipkának
fejemre húzom az eget a fellegekkel
Koponyámon cédrusfaerdőt növesztek
Goromba félpapucsnak felveszem a földet
Gomblyukamba virágos mezőt akasztok
Hátamra ragasztom púpnak az Olimposzt
az istenekkel együtt
— bár elég gondatlanok
gyakran zűröznek és minduntalan
az Iliászt akarják játszani
az én hátamon —

és végleg elrejtezem

A GENERATÍV NYELVELMÉLETRŐL

A XIX. és a XX. század eleji nyelvtudományban egy sajátságos helyzetnek lehetünk tanúi: ez a nyelvészet a nyelvek történeti tanulmányozása és genetikai összehasonlítása tekintetében csodálatra méltó eredményeket mondhat magáénak, de épp e két döntő mozzanat abszolutizálása akadályozta meg abban, hogy figyelmét és erejét a nyelv lényegének, természetének a megismerésére fordítsa. Kis túlzással szinte azt mondhatnók, hogy a Saussure előtti nyelvészet hol a logikának (logikai irányzat), hol pedig a lélektannak (lélektani irányzat) volt a „segédtudománya“.

Saussure és a strukturalizmus

Ferdinand de Saussure (1857—1913) neves svájci nyelvtudós elévülhetetlen érdeme abban áll, hogy új koncepciót honosított meg a nyelvtudományban; a nyelvet egymást kölcsönösen feltételező jelek rendszerének tekintette, olyan jelrendszernek, amelyben az egyes elemek értékét elsődlegesen nem pozitív tulajdonságaik, hanem a többi jelekhez való viszonyuk, a rendszerben elfoglalt helyük határozza meg; következetesen elhatárolta a nyelvet (langue) a beszédől (parole), a társadalmi az egyénitől; különbséget tett a nyelvnek mint az emberek közötti érintkezés és a gondolatok kifejezésének eszköze, tehát a nyelv funkciója és működése, valamint a nyelv létezésének feltételei között; a nyelv működését, mechanizmusát a belső nyelvészet (linguistique interne) tanulmányozza, létezése feltételeinek, az illető nép történetével és művelődésével való kapcsolatának a vizsgálata pedig a külső nyelvészet (linguistique externe) hatáskörébe tartozik. A történeti (diakrón) és a leíró (szinkrón) mozzanat elhatárolása szintén fontos tétele a svájci nyelvtudós koncepciójának, s ezzel mintegy visszaállította jogaiba az addig viszonylag elhanyagolt leíró nyelvészetet. Többek között Saussure tanítása nyomán kezd egyre erőteljesebben érvényesülni a nyelv szemiotikai (jelteni) szempontú tanulmányozása is. Általában a Saussure tanítása nyomán kialakult strukturalista irányzatok (a prágai iskola, a dán glosszematika és az amerikai deskriptív nyelvészet)* legfőbb érdemét tudománytörténetileg abban látjuk, hogy túlléptek a hagyományos nyelvészeti iskolák nem mindig következetes felfogásán — amelyek gyakran a nyelvet a lélektan, a fiziológia, a logika, a szociológia és más tudományok szempontjából vizsgálták —, s ezáltal megteremtették a független modern nyelvtudományt. Hangsúlyozni kívánjuk: a nyelvtudomány autonómiájának ilyenszerű „kivívása“, a nyelv működése és szerkezete, tehát a belső nyelvészet problémáinak az előtérbe állítása jogos és törvényszerű reakció volt a múlt század 70-es éveiben kibontakozó újgrammatikus irányzattal szemben; ma már azonban ezt az autonómiát nem abszolutizálhatjuk, csak viszonylagosnak tekinthetjük. Ha napjainkban a generatív nyelvelmélet más tudományos diszciplínák eredményeit is felhasználja és esetleg módszereiket is igénybe veszi, ez egyáltalán nem veszélyezteti a nyelvtudomány viszonylagos függetlenségét, sőt — mint ezt már többen is hangsúlyozták — a nyelvtudománynak támaszkodnia kell más tudományok eredményeire, mint ahogy a nyelvtudomány eredményeit is gyümölcsöztetik más tudományos diszciplínák, sőt bizonyos tudományos

* Lásd Máthé Jakab: *Strukturalizmus a nyelvészetben*. Korunk, 1970. 2.

problémákat csak a különböző területek szakembereinek az együttműködése oldhat meg.

Egyszóval: az ún. klasszikus strukturalista iskolák, ha néha méltánytalanul el is hallgatták a hagyományos nyelvtudomány felbecsülhetetlen eredményeit, cáfolhatatlan érdemeket szereztek a nyelvelemzés módszereinek tökéletesítésében és árnyaltabbá tételében; a nyelv rendszerének olyan rejtett mozzanatait tárták fel elméleteikben, amelyeket a hagyományos nyelvtudomány egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben vizsgált. A strukturalista nyelvszemlélet nem csupán a nyelvtudományt emelte a tudományosságnak egy magasabb szintjére, hanem más diszciplínákra is gyümölcsözően hatott.

A strukturalizmustól a generatív nyelvelméletig

Fejtegetésünkben a klasszikus strukturalista iskolák jelentőségét próbáltuk méltatni, de rá kell mutatnunk hiányosságaira is. A Saussure utáni strukturális nyelvészet — a saussure-i nyelvi jel koncepciójára alapozva — a nyelvben a jelek *statikus* rendszerét vizsgálta; a gyakorlatban a nyelvészek megelégedtek azzal, hogy a viszonylagos egzaktuság igényével felleltárazzák a nyelv különböző szintű egységeit, és azokat a megfelelő osztályokba sorolják. Tehát ez a nyelvészet, de különösen a klasszikus amerikai deskriptív nyelvészet, még ma is erősen taxonomikus, azaz osztályozó s ennél fogva empirikus jellegű. A nyelv a maga valóságában sokkal bonyolultabbnak bizonyult, mint amennyire a rendelkezésünkre álló nyelvészeti apparátus sejtetni engedte. Éppen ezért a hagyományos és a klasszikus strukturalista nyelvészet korlátain túllépve, de eredményeiket hasznosítva, egy olyan nyelvészeti koncepciót kellett meghonosítani, amely elméletileg hatékonyabb, általánosabb, módszereit tekintve egzaktabb, gyakorlatilag pedig alkalmasabb arra, hogy viszonylag teljes képet adjon a nyelv működéséről. Napjainkban ilyen koncepciónak ígérkezik a *generatív nyelvelmélet*, amely jobban összhangban áll a korszerű tudományelmélet követelményeivel, és egzaktabb alapokon nyugszik, mint a hagyományos vagy a strukturalista nyelvészet.

A nyelvész gyakorlati tevékenységében nem a saussure-i értelemben vett nyelvet vizsgálja, hanem mindig írott vagy beszélt szöveggel találja szemben magát, s az elemzés során ebből próbál általánosítani, bizonyos szabályokat a nyelvre, illetve annak grammatikájára vonatkozólag megállapítani. E felfogás szerint a kiindulópont: a szöveg (írott vagy beszélt változat), az eredmény pedig az elemzés során a grammatika. Ez a koncepció a 40-es évek második felében és az 50-es évek elején az amerikai deskriptív nyelvészet következetesen formális irányzatában csúcspontot ért el. Ez a fajta nyelvészet a nyelvi képződményeket mint kész eredményt (ergon) vizsgálja, és teljesen figyelmen kívül hagyja annak a folyamatnak, tevékenységnek (energeia) a vizsgálatát, amely a kész „termék” létrehozásához vezetett, holott ennek a tevékenységnek az ismeretében alkothatunk magunknak valamennyire is világos képet a nyelvi mechanizmus bonyolult működéséről. Sem a hagyományos nyelvészet, sem pedig a klasszikus strukturalista irányzatok — itt elsősorban az amerikai deskriptív nyelvészet szélsőséges formális ágára gondolunk — nem tűztek és nem is tűzhettek maguk elé ilyen feladatot, noha a hagyományos nyelvészetben implicit (nem kifejtett) módon benne rejlett egy ilyen dinamikus megközelítésnek a lehetőség.

A formális nyelvi elemzés módszerei elégtelennek bizonyultak bizonyos, az anyanyelvi intuíciónk alapján is sejtett különbségek rögzítésére; a jelentéstani mozzanatot mellőző elemzés szerint semmilyen különbség nincs az alábbi két mondat között: *Péter a barátjával sétál — János a ceruzával ír*, holott minden magyarul

beszélő egyén számára világos e két mondat szemantikai különbsége. A hagyományos iskolai nyelvtanok is sok olyan mozzanatot tartalmaznak, amelyek a generatív grammatikák felé mutatnak, sőt mondhatnók, hogy szándékukban a hagyományos nyelvtanok is generatív grammatikák, jóllehet még a legkidolgozottabb iskolai nyelvtan sem megy túl azon, hogy megadja a különböző nyelvtani szabályok alóli kivételek listáját, és példákkal illusztrálja a legáltalánosabb sémák (struktúrák) realizálását, de nem tesz kísérletet arra sem, hogy megmagyarázza, miként alkotja és értelmezi a beszélő a különböző mondatokat. A hagyományos grammatikák hallgatólagosan abból indulnak ki, hogy a beszélő anyanyelvi intuíciója segítségével a megfelelő példák alapján bizonyos szabályokat állapít meg, s ezen szabályok segítségével képes újabb mondatokat létrehozni, de magát a nyelvi intuíciót — a grammatika latens, tudatalatti ismeretét — ez a grammatika sem magyarázza.

Mondanunk sem kell — s itt egyetérthetünk Szépe György megállapításával —, hogy a generatív nyelvelmélet segítségével is kb. csupán egynegyedét tudjuk még ma is ellátni annak a sok feladatnak, amelyet a nyelv különböző megnyilvánulásainak leírásában szükségesnek látunk (*Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság, 1969. 6*).

A generatív nyelvelmélet gyökerei és lényege

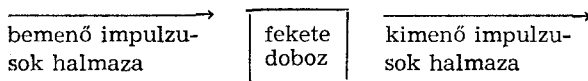
A generatív nyelvelmélet századunk 50-es éveinek második felében az amerikai deskriptív nyelvészet bírálatából nőtt ki, s nemcsak a hagyományos grammatikának a meghaladását jelenti, hanem bizonyos szempontból szemben áll a többi strukturalista irányzattal is. Ennek az elméletnek központi kérdése kb. így fogalmazható meg: hogyan lehet „véges” számú grammatikai eszközzel „végtelen” számú, grammatikailag helyes mondatot alkotni. Ez az elmélet tehát az ember nyelvi képességeinek, nyelvismeretének (angolul: linguistic competence, franciául: faculté de langage) az elmélete kíván lenni, s mint ilyen nem előzmény nélküli az emberi gondolkodás történetében.

Mínthogy sem a hagyományos grammatikák, sem a különböző strukturalista irányzatok nem vizsgálták — az előbbieket legfennebb csak sejtetni engedték — a nyelv működése mögött meghúzódó bonyolult szabályrendszert, az a látszat alakult ki, hogy a nyelvhasználat (angolul: linguistic performance) pusztán egy asszociatív mechanizmus, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy nyelv (legtöbbször az anyanyelvről van szó!) elsajátítása a szavaknak a dolgokkal és jelenségekkel való egyszerű párosításán alapszik. Igen ám, de egy ilyenfajta asszociatív felfogás csak a már hallott nyelvi képződmények ismétlésére szorítkozik, holott — saját tapasztalatunkból tudjuk — képesek vagyunk új, soha nem hallott mondatok megértésére és létrehozására is (Kis János — Pap Mária: *A generatív grammatika filozófiai háttere. Magyar Filozófiai Szemle, 1968. 3*). Ez utóbbi szempont hangsúlyozása — ti. az új, soha nem hallott mondatok megértése és létrehozása — sarkalatos tétele a generatív nyelvelméletnek, mínthogy egyrészt ez a képesség jelenti a tökéletes nyelvismeretet, s ezáltal lehetővé válik a grammatikailag helyes mondatoknak a grammatikailag helytelen mondatoktól való megkülönböztetése, másrészt pedig ez a tulajdonság különbözteti meg az embert az állatvilág egyedeitől. (Még a legintelligensebb állat is csak bizonyos nyelvi alakulatok ismétlésére képes, csupán az ember tud új kombinációk alapján soha nem hallott közléseket létrehozni.)

Nos, a generatív grammatika fő teoretikusa, Noam Chomsky, a massachusettsi (Amerikai Egyesült Államok) műszaki egyetem tanára, elméletének filozófiai alapjait a XVII. századi racionalista hagyományokra támaszkodó karteziánus eszméig vezeti vissza. A „karteziánus” jelentése nem „Descartes”-é, „Descartes-ot

követő“, hanem „Descartes-hoz közel álló, racionalista“. Mint ismeretes, Descartes nem dolgozott ki összefüggő nyelvelméletet, csupán a különböző filozófiai munkáiban található értékes utalások, megjegyzések a nyelv lényegére és működésére vonatkozólag. Az ún. karteziánus nyelvészet középpontjában a janzenista tanokat hirdető Port Royal-i apátság *Grammaire générale et raisonnée*-ja áll, s az irányzat a XVII. századi „filozofikus“ és „egyetemes“ grammatikától nagyjából a XIX. század eleji romantikus nyelvfilozófiáig terjed, amelynek Wilhelm von Humboldt, a nagy német nyelvfilozófus inkább a lezárója, mint az „új“ nyelvészet megalapítója (lásd Szépe György recenzióját Noam Chomsky *Cartesian Linguistics* című könyvéről. *Filológiai Közlöny*, 1967. 1—2).

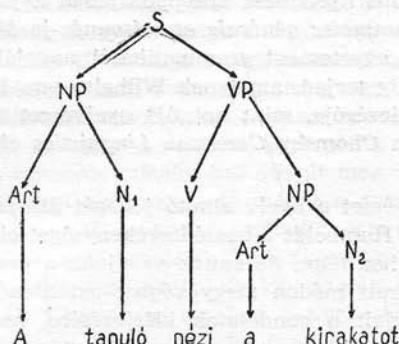
A karteziánus nyelvészet a nyelv alkotó jellegét állítja vizsgálódásának középpontjába. A már említett Humboldt a beszédtevékenységet olyan folyamatnak tekinti, ami mindig valami újat hoz létre, de ennek az újnak a produkálásában megvan az állandó elem, meghatározott módon megy végbe; azt a módot, ahogyan egy nyelv alakítja és rendezi hangjait a gondolatok kifejezésére, nevezi Humboldt a nyelv „formájának“, más szavakkal: a nyelv „formájában“ a „nyelvalkotás módja“ jut kifejezésre, egy olyan törvény, amely szerint a beszélő közösség „generálja“ a nyelvét (lásd Telegdi Zsigmond: *A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 1969). A generatív elv lényegének szemléltetésére általában az ún. fekete dobozos eljárást (angolul: black box) használják fel, amelyet a következő ábrával illusztrálhatunk:

A fekete doboz belsejében lévő objektumról nem tudunk semmit; a bebocsátott (elektromos) impulzusok, amelyeknek a paramétereit meghatározott módon változtatjuk, különböző hatást váltanak ki a doboz belsejében lévő objektumon, s így a hatás eredménye lemérhető a kimenő impulzusok halmazán. Így egyre többet tudunk meg a doboz belsejében lévő objektumról. Az ilyenfajta hipotézis korántsem tekinthető ideális állapotnak, de a bonyolultabb jelenségek vizsgálatakor — ha például az ember szellemi tevékenységéről van szó — elég gyakran igénybe szokták venni. A nyelvi képesség vizsgálatával is valahogyan így állunk. A gyermek is kezdetben töredékes impulzusok formájában kapja a környezetétől a különböző nyelvi adatokat, de fokozatosan mind többet tud meg anyanyelve grammatikájáról, és egy szép napon már biztonsággal használja anyanyelvét. Nyilvánvaló, hogy itt egy, az emberrel vele született képességről (facultas innata) van szó. A generatív nyelvelmélet — mint már utaltunk erre — ezt a nyelvi képességet kívánja modellálni, s ezenkívül egy olyan nyelvelmélet feladatát is el kell látnia, amely valamennyi természetes nyelv leírására alkalmas grammatika alapelveit megadja, valamint el tudja dönteni azt is, hogy a lehetséges grammatikák közül a szóban forgó nyelvre melyik a legalkalmasabb. Napjainkban már több generatív grammatika típus is létezik, de ezek közül a legismertebb és a legelterjedtebb a Chomsky-féle *generatív transzformációs grammatika* (lásd *Aspects of the Theory of Syntax* — A szintaxis elméletének aspektusai. Cambridge, 1965).

A hagyományos felfogás szerint a mondat úgy keletkezik, hogy a kérdéses nyelv szabályainak ismeretében a szavakat meghatározott módon összeszerkesztjük, hogy azok gondolataink kifejezésére alkalmassá váljanak; a szavak elrendezési módja lesz a szóban forgó mondat struktúrája. A mondat elemei közötti viszony kifejezésére — az amerikai deszkriptív nyelvészetben kialakult gyakorlat nyomán

— a legkézenfekvőbb eszköz az ún. ágrajzzal történő ábrázolás. Ennek lényegét az alábbi példán mutatjuk be: *A tanuló nézi a kirakatot*, amelynek ágrajza a következő:

(A szimbólumok jelentése a következő: *S* = mondat; *NP* = névszói rész; *N₁* = alanyesetben álló főnév; *N₂* = tárgyesetben álló főnév; *VP* = igei rész; *V* = ige és *Art* = névelő.) Ágrajzunk tartalmazza tehát mindazokat a grammatikai információkat, amelyek szükségesek a kérdéses mondat szerkezeti leírásához. A generatív grammatikában ugyanezt a műveletet másképpen is elvégezhetjük, mégpedig az ún. deriváció (levezetés) segítségével, amely egymást követő, pontosan meghatározott sorrendben történő szabályoknak az alkalmazása; a mondattal egyidőben létrehozzuk annak szerkezeti leírását is. Ezek szerint fenti mondatunkat a következő szabályok segítségével generálhatjuk:

- I. *S* → *NP₁ + VP*
- II. *NP₁* → *Art + N₁*
- III. *VP* → *V + NP₂*
- IV. *Art* → *a*
- V. *N₁* → *tanuló*
- VI. *V* → *nézi*
- VII. *NP₂* → *Art + N₂*
- VIII. *N₂* → *kirakatot*

A mondat globális szimbólumából (*S*) indultunk ki, és minden lépésünkben csak egy szimbólumot írtunk át; → azt jelenti: „írd át mint...”. A derivációban (levezetés) szintén a mondat globális szimbólumából indulunk ki (*S*); második lépésként a névszói és az igei rész következik (*NP₁ + VP*); harmadik lépésben a névelő és a névszó szimbólumát írjuk át (*Art + N₁ + VP*); a negyedik lépés eredményeként az igei rész újrainírása következik (*Art + N₁ + V + NP₂*) egészen addig, amíg eljutunk a konkrét mondatig. Az ilyen jellegű szabályoknak az alkalmazásával azonban a szóban forgó nyelvnek csak az aktív kijelentő mondatai generálhatók, holott a nyelvben bonyolultabb képződmények is léteznek. Az a felismerés, hogy a nyelv egyszerűbb alakulataiból bizonyos — jól körülhatárolt — műveletek segítségével levezethetők a nyelv bonyolultabb képződményei is, képezi a generatív transzformációs grammatika alapját. Természetesen már a hagyományos iskolai nyelvtanok gyakorlatában is találkozunk a transzformáció fogalmával (az ige átalakítása névszóvá: *A fiú tanul* → *a fiú tanulása*; aktív szerkezetek passzív szerkezetekkel való felcserélése: *Elevul citește cartea* → *Cartea este citită de elev*), de központi kategóriává csak a generatív transzformációs grammatikában alakult át.

Mi a funkciója a generatív grammatikában a transzformációnak? A már többször idézett neves amerikai nyelvész, Noam Chomsky grammatika-elméletének megalá-

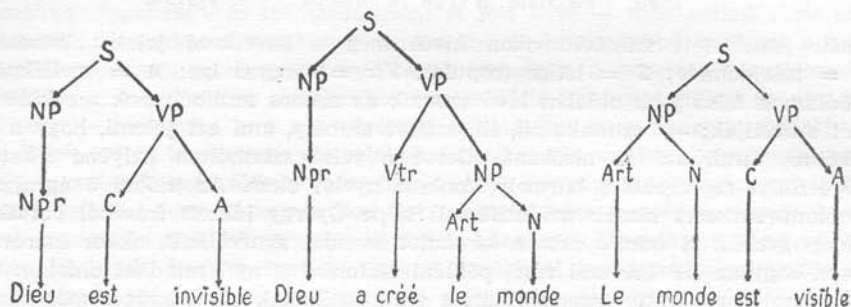
pozása során különbséget tesz a mondatok felszíni és mélyszerkezete között. A *mélyszerkezet* a mondatnak tulajdonképpen egy absztrakt váza, a logikai-szemantikai viszonyok hálózata, amely ilyen formában hozzáférhetetlen a közvetlen érzékelés számára. Ez az absztrakt szintaktikai váz csak akkor válik a közvetlen érzékelés számára hozzáférhetővé, ha a beszéd (írás) folyamán „fizikai formába öltöztetjük“. A fizikai forma, ez a lineáris (szalagszerű) képződmény lesz a mondat *felszíni szerkezete*, azokat a műveleteket pedig, amelyek segítségével „kibontjuk“ a mélyszerkezetből a felszíni szerkezetet, nevezzük *transzformációs szabályoknak*. A felszíni és a mélyszerkezet fogalmát — Chomsky után — a már klasszikussá vált, a XVII. századi *Grammaire générale*-ből vett példával szemléltetjük:

Dieu invisible a créé le monde visible (A láthatatlan isten teremtette a látható világot)

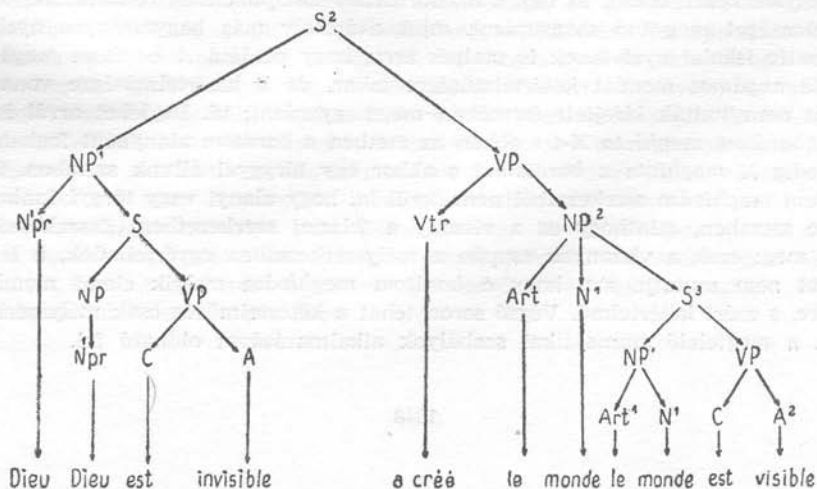
Ez a felszíni szerkezet három elemi mondatra vezethető vissza:

1. *Dieu est invisible* (Az isten láthatatlan)
2. *Dieu a créé le monde* (Az isten teremtette a világot)
3. *Le monde est visible* (A világ látható)

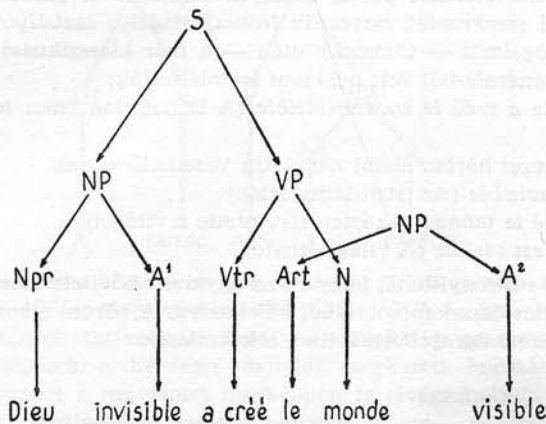
Történetileg is bizonyítható, hogy ez az egyszerű bővített mondat a már említett három elemi mondat összekapcsolásából keletkezett. A három elemi mondat absztrakt szintaktikai szerkezete ágrajz formájában a következő:

Ha most a három elemi mondatot összekapcsoljuk, a következő mélyszerkezetet kapjuk:

E szintaktikai mélyszerkezetből a megfelelő transzformációs műveletek során eltűnnek az S szimbólumok s általában az ismétlődő elemek (*Dieu, est, le, monde*), és csak egyetlen jól szervezett, az elemi mondatokat „felszívó”, „felsőbb” szintű, komplexebb mondatot nyerünk. A megfelelő transzformációs műveletek után (mellőzve az egyszerűség kedvéért a fonológiai szabályok részletezőbb bemutatását) a következő felszíni szerkezetet kapjuk:

(A már ismertetett szimbólumokon kívül még a következő jeleket használtuk: *Npr* = tulajdonnév; *C* = létige (copula); *Vtr* = tárgyias ige; *A* = melléknév; a szimbólumok felső jobb oldalán lévő számok az azonos szimbólumok megkülönböztetését szolgálják; → szintaktikai, ill. szótári szabály, ami azt jelenti, hogy a felső szimbólum újraírható az alsóként, illetve a felső szimbólum helyébe írható az illető osztályt reprezentáló bármely konkrét nyelvi elem. Az utóbbi 5 ágrajzot és szimbólum-rendszert kisebb módosítással Szépe György idézett írásából vettük át). Ha megfigyeltük *A tanuló nézi a kirakatot* mondat generálását, akkor észrevehetjük azt, hogy az NP (névszói rész) például előfordul a nyíl mindkét oldalán. Ezzel az eljárással a generatív transzformációs grammatikának egy lényeges mozzanatára, nevezetesen a rekurzivitás fogalmára hívtuk fel az olvasó figyelmét; az igazi rekurzivitás azonban a mondat globális szimbólumára (S) vonatkozik. A nyelvnek a már többször említett alkotó mozzanata a szabályok rekurzivitásában és a transzformációkban jut kifejezésre.

Mínthogy a generatív transzformációs grammatika különbséget tesz a felszíni és a mélyszerkezet között, és egy transzformációs komponenssel rendelkezik, sokkal több jelenséget meg tud magyarázni, mint akármely más hagyományos nyelvtan. A normatív iskolai nyelvtanok is utaltak arra, hogy például *A barátom meghívása meglepte anyámat* mondat kétértelműséget takar, de a kétértelműségre vonatkozó intuíciót nem tudták kifejtett formában megmagyarázni; ui. itt lehet arról is szó, hogy *A barátom meghívta X-t* s ebben az esetben *a barátom* alanyként fogható fel, vagy pedig *X meghívta a barátomat* s akkor egy tárggyal állunk szemben. Tehát *a barátom meghívása* szerkezetből nem derül ki, hogy alanyi vagy tárgyi funkcióval állunk-e szemben, mínthogy ez a viszony a felszíni szerkezetben „összekuszáltan” jelenik meg; ezek a viszonyok csupán a mélyszerkezetben egyértelműek, a felszíni szerkezet nem mutatja azt, hogy *a barátom meghívása* melyik elemi mondatból jött létre, s ezért kétértelmű. Végső soron tehát a kétértelműség csak mélyszerkezeti szinten, a megfelelő szemantikai szabályok alkalmazásával oldható fel.

Egy nyelv tökéletes ismerete nem csupán azt tételezi fel, hogy a beszélő anyanyelve szabályainak ismeretében soha nem hallott új mondatokat képes létrehozni, hanem azt is, hogy e képessége folytán meg tudja magyarázatosítani a helyes mondatokat a helytelen mondatoktól. A generatív grammatika arra is magyarázatosít ad, hogy az azonosság mellett milyen különbségek választják el egymástól a két mondatot: *A tanuló nézi a kirakatot* és *A kutya rágja a csontot*; vagy a különbség ellenére mi azonos az alábbi két mondatban: *Elevul citește cartea* és *Cartea este citită de elev*. Nem nehéz kitalálni, hogy *A tanuló nézi...* és *A kutya rágja...* között a szerkezeti azonosság mellett szemantikai különbségek léteznek, a két román mondatot pedig a szerkezeti különbség ellenére szemantikai azonosság kapcsolja össze. Mindez azt mutatja, hogy a beszélő nyelvi képességének a viszonylag teljes leírásához szükségünk van ún. szemantikai szabályok alkalmazására is. Az esetleges ellenvetéseket elkerülendő, hogy ti. a hagyományos grammatika is látta a különbséget és az azonosságot a fenti típusú mondatok között, azt válaszolhatjuk erre, hogy a hagyományos grammatika ún. *ad hoc* szabályokkal próbált az ilyen kérdésekre választ adni, a generatív grammatika pedig egy viszonylag jól átgondolt koncepció birtokában az egyedi eseteket általánosító szabályok formájában keres megoldást a kérdésekre.

A generatív transzformációs grammatika a nyelvi képesség leírásának teljességére törekszik, de ez az igénye még nagyon is viszonylagos. Fejtegetéseinkből — úgy véljük — az is kiderült, hogy a generatív nyelvelmélet — ha a hagyományos grammatika „tagadása“- és túlhaladásaként is jött létre — nem nélkülözheti ennek eredményeit, sőt ezekre támaszkodva pontosabbá és kifejtettebbé teszi azt a bonyolult szabályrendszert, amely grammatikának nevezünk. A generatív transzformációs grammatika a már említett szintaktikai rész mellett egy szemantikai és egy fonológiai részt is tartalmaz, ami a nyelvészeti jelentéstant és a hangtant foglalja magában. E két utóbbi komponens a szintaktikai részhez viszonyítva — amelynek segítségével a mondatok generálását végezzük — csak interpretáló (magyarázó) jellegű, ami azt jelenti, hogy a szemantikai és fonológiai rész a mélyszerkezetnek és a felszíni struktúrának a jelentéstani, illetve a hangtani „kibontását“ végzi el. Megjegyezni kívánjuk, hogy a mondat csak a fonológiai szabályok alkalmazása után válik értelmes egésszé, a transzformációs szabályok után nyert felszíni szerkezet egy „kisebb“ fokú absztrakciónak tekinthető; *A tanuló nézi a kirakatot* a megfelelő transzformációk végrehajtása után kb. ilyen formában képzelhető el (természetesen bizonyos sematizálással): *A tanuló néz — a kirakat —*.

Az egységes generatív nyelvelmélet teljesebb képet nyújt a nyelv működéséről, mint akármely más létező nyelvtan, minthogy egységes rendszer keretében a szintaxis és a szemantika mellett átfogja a szókincstant, az alaktant és a hangtant, s ugyanakkor igényli és segíti a nyelvtörténeti, etimológiai és nyelvjárástörténeti vizsgálatok egzaktabb alapokra helyezését. Az idegen nyelvek oktatásában is mindinkább kezdik érvényesíteni az új grammatika-elmélet alapelveit; a különböző nyelvtani jelenségek közötti szerkezeti és szemantikai azonosságok és különbségek jól érzékeltethetők már középiskolás fokon is bizonyos transzformációs műveletek segítségével; a szintaktikai szinonimitásban, a mondatok többértelműségének a magyarázatában vagy egyszerűbb nyelvi alakulatok összetettebbé való átalakításában, egy igének névszóvá való változtatásában — bő alkalom kínálkozik arra, hogy a tanulóknak tudatosítsuk a nyelv alkotó jellegét, a beszélő egyednek azt a képességét, hogy „véges“ számú grammatikai eszközzel és eljárással szinte „végtelen“ számú nyelvi alakulatot hozhat létre.

AZ ARAB IRODALMI NYELV KIALAKULÁSA

A nyelvtudósok hosszas kutatás és tanulmányozás árán rendszerbe foglalták az emberiség számtalan nyelvét, amely többfelé elágazó nyelv-járásokra oszlott. Külső hasonlóság, a nyelvtanok bizonyos fokú egyezése vezette a kutató elméket a rendszer felállításában, és részlettanulmányokban fektették le az irányelveket, igyekezvén kiküszöbölni a látszólagos vagy tényleges ellentmondásokat. Ebben a szorgos munkában úttörő és döntő jelentőségű volt a magyar Sajnovics János csillagász 1770-ben megjelent *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse* című műve. Míg a nyelvi egyeztetések irányvonala a szerkezet és a szók hasonlósága volt, Sajnovics az akkor már többé-kevésbe ismert finnugor nyelvek összehasonlításakor nem az alaki hasonlóságot, hanem a történeti leszármazás megállapítását tette meg a nyelvtudomány módszerévé. Ez a módszer a hangok — német nyelvtudósok által felfedezett és megállapított — állandó változásának törvényszerűségét véve alapul, nem a meglévő alakok külső hasonlóságát ismerte el tanúságtételül, hanem a hangváltozás szabályai szerint visszamenőleg történeti sorrendben felsorakoztatta az előző hangalakokat. Ez a módszer hasonló a genealógiai történeti leszármazás módszeréhez. E szerint felfedezték, hogy a külső hasonlósággal ellentétes szók azonos eredetűek lehetnek. Például a német *die Zähre* (könnyecsepp) és a francia *larmes* külsőleg eltér, mégis a görög *dakri*, az ó-latin *lacruma*, a gót *tahere* szókön át közös gyökeredetre vezethető vissza, hasonlóan visszavezethető a magyar „arany“ és a német „Gold“ szó közös eredetre.

A nyelvtudósok, figyelembe véve a történeti módszert, az ismert európai nyelveket ragozó és flektáló nyelvekre osztályozták. A ragozó és flektáló nyelvek közös ősrökönsságra vezethetők vissza. Mindeme nyelvek szerkezetileg eltérnek a sémita rendszerű nyelvektől, habár egyes tudósok (H. Möller) ezeket is kapcsolatba tudták hozni az ural-altáji és indogermán nyelvek ősi alakjaival.

A sémita rendszerű nyelvek sajátja, amely által eltérnek a többi nyelvcsalád egyedeitől, az, hogy előre meghatározott, szinte algebrikus képletek szerint adják vissza a fogalmakat szók alakjában. Miként az algebrában a betűk sorába illesztik a számértékeket, úgy alakulnak a sémita nyelvekben a fogalmak három gyökhang és a képzőhangok képletei által. Miként az algebrikus képlet példajaként $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$, úgy a sémita nagyszámú képletekbe nem a szám, hanem a hangérték illesztődik be. Például az „írás“ fogalmát általában *k*, *t*, *b* gyökhangok adják. A *fá'íl* képletbe, ami a nomen agens fogalmát adja vissza a *k*, *t*, *b*, gyökhangokba képzőhangok beillesztésével keletkezett *kátib* „szó-író“-t jelent, a *maf'úl* képletbe való beillesztéssel a szenvedő alakot kapjuk: *maktúb* „megírott“; a többes számok egyik képlete *fu' 'ál* szerint *kuttáb* „írók“

és így tovább. A számos képletbe a hangértékek beillesztésével ezernyi fogalmat tudnak a sémita nyelvek képezni. Ez az algebrikus szerkezet merev formákba szorította az emberi gondolkodást. Talán összehasonlítható ez azzal, hogy a sémita nyelven beszélő népek a világ teremtését előre meghatározott akaratnak ismerik el, amelynek törvényszerűségén nem lehet változtatni... Ilyen prófétai merevséggel szólalt meg a héber szentírás, amely isteni rendeltetést juttatott az emberiségnek. Ilyen alaki megkötöttséget árulnak el a sémita nyelvek és azok legfejlettebb irodalmi emlékei, a héber *Biblia* és az arab *Korán*. A nyelv, amikor írásban rögzítést nyert, kölcsönös hatás alatt maradt beszélőinek fogalomalkotásával, nemcsak kifejezési módjával, hanem előre meghatározott világnézetével is. A világegyetemet egységes törvényszerűségnek fogta fel, amelynek van eredendő oka: a Teremtő, és annak irányító ereje, hatalma.

A sémita rendszerű nyelvek még az írás által való lerögzítésük előtt több csoportra oszlottak. Ezek közt legrégebb az *akkád* csoport, az asszíri és babilóni, amely a területükön talált anyag következtében agyagra vésett ékek jeleivel rögzítette a hangokat és fogalmakat. Az anyag — azaz a napon szárított puha agyag — csupán ékalakú írásjeleket tűrt meg. Hasonló, de már pergamenre festett írásjelekkel kifejezett a héber nyelv több tájszólásával és írott emlékével: az edomita, ammanita, kanaáni és föníciai (pún és arámi), s végül a délarab, kőbe vésett vallásos felirataival (szábai, ma'ini, himjari) és az északi arab nyelv, továbbá az ó-etiópiai, az amhari és tigrái nyelvek. Mindezeknek szerkezete algebrikus. Beszélői aránylag szűk, inkább pusztai területeken tanyáztak, és ősi területüket az ókorban nem hagyták el messze földre. Ezért tájszólásaik nem távolodtak el oly nagy mértékben egymástól, mint az indogermán ősnyelv beszélői, akik erdős, termékeny síkságokon, folyók mentén Közép-Ázsiából Indiába, a Közel-Keletre és Európa minden területére szóródtak szét. Így az őszanszkritből származó prakrit nyelvek, a görög, latin (és leánynyelvei), germán, iráni és szláv nyelvek mind egy forrásból eredtek ugyan, de hangzás tekintetében, így a szláv és az olasz, habár testvérek, merőben eltérnek.

A nyelvek az írás felfedezése és használata előtti időben a történeti körülmények, vándorlás, idegen elemek beszivárgása következtében nagy változásnak voltak alávetve. Az írás rögzítette az elismert alakokat, és később egy társadalmi osztály: az írástudók ezeket az alakokat szentesítették.

Érdekes erre vonatkozólag egy középkori arab tudósnak, Dsáhiznak (i. sz. 775—868) a megfigyelése. Figyelemre méltó az éleseszsűség, amelylyel az arab nyelv hangjait megkülönbözteti és megállapítja a nyelv hangtani változásainak fiziológiai okait. Észreveszi, hogy a kiejtés a száj és a gége alkatától és beállításától függ. Ezért a különböző hangokat különböző emberek másképpen képezik. Figyelembe vette, hogy vannak természetes szájhibák, amelyek folyamánya a helytelen kiejtés. Nem volna arab, ha nem hozna fel ilyen ésszerű fiziológiai megfigyelés bizonyosságául teológiai adomát és verseket.

„Mózesnek nyelvhibája volt — írja *al-bayán wa'ttabyin* című értékes könyvében (I. 46.) —, de nem tudni, hogy milyen hangokat ejtett ki rosszul.“ Egyesek születési hibának tartották ezt a fogyatékossgot, mások annak tulajdonították, hogy „Ászia, a Fárao leánya kérlelte apját: ne

ölj meg olyan gyermeket, aki nem tudja a datolyát a kavicstól megkülönböztetni. Erre a Fárao maga elé hívatta őket és egy kavicsot dobott Mózes szájába. Ettől eredt nyelvhibája.“

Dsáhiz szerint az arab hangok helytelen kiejtése egyrészt születési fogyatékoság, ezután a környezet hatása, a kor és más körülmények közreműködése. Betegségek, így a foghíjasság, képtelenné teszik az embert a helyes kiejtésre. Az öreg ember — írja Dsáhiz — nemcsak azért beszél másképpen, mert kevés a foga, hanem mert foghúsa sorvadt és szájberendezése, tehát a beszéd keletkezési műhelye, megváltozott. Bölcs megállapítás ez a VIII. században. „Az idegenek — írja tovább — nem tudják a hangokat helyesen kiejteni, és ezt tovább adják örökségbe utódjaiknak. A helytelen kiejtés mellett még saját szavaikat is beleviszik a nekik idegen nyelvbe. Az idegenek nem tanulják el a szók helyes jelentését, mondat szerkezetük laza és hibás.“

Nemcsak az idegenek beszéltek hibásan arab területeken, ahogyan Dsáhiz megfigyelte, hanem az egyes törzseknek is sajátos kiejtésük volt, amit már az iszlám első századában (i. sz. VII. század) az arab tudósok észrevettek. A Mázin-törzs a *b* és *m* hangokat felcserélte. *Má iszmuk* (mi a neved) helyett azt mondták: *bá iszmuk*. A gyenge igéknek erős ragozásában különböztek a törzsek. A duplatövű igéknél az összevonást mellőzték, például: *yaghuddu* (leereszt) helyett *yaghduhdu*-t mondanak. A *Kudha'a* törzs *y* helyett *ds*-t ejtett, például: *ará'iy kharadsa ma'iyi* helyett: *arrá'ids kharadsa ma'ids* (a pásztor kijött velem). A délarab törzsek *k* helyett *s*-t ejtenek, például *kállimni* (szólj hozzám) helyett *sállimni*-t ejtenek; *sz* helyett *t*-t, például *an-nász* (a nép) helyett *an-nát*-ot mondanak, a névelő *l*-je helyett *m*-et, a mély *h* helyett *ajn*-t ejtettek a Hudaili törzsbeliek, akiknek versgyűjteménye az arabság büszkesége. A Tamim törzs, nem kevésbé híres költői képességéről, a szókezdő *a* (hamza) helyett a torokhangú *'ajn*-t ejtette. Az Aszad és Rabi'a törzs a szók végére *s*-t függesztett. Ezt a sajátóságot *kaskasá*-nak hívták és ma az egyiptomi tájszólásban szerepel. A Tayi törzs elharapta a szó végeit, miként azt ma az egyiptomi Banu Szuweif és a nyugati sivatagi törzsek teszik.

Az arab tájszólásokat a törzsek magukkal vitték a kiterjedő arab birodalom minden részébe, és ott különböző népnyelvekké fejlődtek tovább. Ezek a népnyelvek közelebb vagy távolabb állnak az ideálisnak elképzelt és tanított irodalmi nyelvtől, aszerint, hogy mennyi idegen nyelvű népelem keveredett beszélőikhez, és a kérdéses törzsek nyelve milyen viszonyban állt a koreisita törzsnek a Koránban szentesített nyelvéhez. A Korán Mohamed inspirációinak eredménye, és általában a Koreis törzs nyelve lerögzítésének tartják. Már Mohamed életében észrevettek kortársai a Korán szövegében — „Allah szavaiban“ — bizonyos tájszólásbeli változatokat, és a prófeta bölcsen megoldotta a kétkedők aggodalmait azzal, hogy Allah szavának hét kiejtési változatát ajándékozta a hívőknek. De maga Mohamed sem beszélt mindig az inspirációkban lefektetett „isteni“ irodalmi nyelvet.

Az arab nyelv fejlődése az írásos emlékek előtti időkre nyúlik vissza. Valószínű, hogy a sémita népek bölcsője Arábia volt, amelynek földrajzi alakulata az idők folyamán megváltozott. A nagy arab tábla, amely Kelet felé lejt, az őskorban sokkal magasabb volt, számos folyó keresztelte, amelyeknek nyoma ma az időleges esők által felduzzadt *uádi*

(oázis) medrekben maradt fenn. A földtani változások következtében a sémiták egy része északra való kivándorlásra (Asszíria, Babilónia) és Afrikában való letelepülésre kényszerült. Dél-Arábia fennsíkjai bő termést biztosítottak, és ott a „boldog“ Jemenben városi élet fejlődött. A dél-arabok hol perzsa, hol abesszin befolyás alatt kulturális életet teremtettek, amelynek nyoma a nagyszámú vallásos tárgyú feliratban őrződött meg. Nyelvük a feliratok révén ismeretes. Sajátos sémita tájszólás, de különbözik a közép- és észak-arab törzsek tájszólásaitól, amelyekbe az idők folyamán, az V. évszázadban teljesen beolvadt.

A közép- és észak-arab nyelvű tájszólásokat csupán néhány felirat őrizte meg, amely a dél- és észak-arab tájszólás fokozatos összeolvadását mutatja. Az ötödik században már feltűnik az arab írás, amely az arámi írásjelek gömbölyű alakú jeleihez hasonlít, ellentétben a dél-arab ékalakú írással. Mindkét írásformát a használt anyag határozta meg.

Az észak-arab ősi törzsek — a lihyáni, a szawáfi és thamúdi — feliratai hasonlóak az abesszin feliratok betűihez, köbe vésett szövegeket tartalmaznak. Ezek az észak-arab területen talált feliratok elárulják, hogy állandó kereskedelmi kapcsolat és ennek következtében kulturális hatás állt fenn dél és észak között. Eme feliratok nyelve ősi arab, mert a későbbi *al* névelő helyett még a dél-arab *ha* alakot mutatja. Tartalmuk szerint a lakosság részint pásztorkodó, részint letelepült gazdasági életet folytatott.

Az észak-arab írás fejlődése szempontjából fontosak a nabati (arámi) feliratok, amelyeket az észak-arábiai Petrában, Hidsr vagy Madain-Szálih, a szíriai Buszra és Dsabal-Durúzban találtak. Az arámi nabatiak összekapcsolták a dél-arabokat a Földközi-tenger melléki népekkel. Egy időben olyan hatalmasak lettek, hogy vetélytársaivá váltak a római birodalomnak, míg a rómaiak i. sz. 106-ban meg nem verték őket, de a déli hatás mégis enyhült és a merev déli írásjelek lassan sokat engedtek a hajlékonyabb nabati írásnak. A dsabal-durúzi (Dél-Szíria) egyik római templom romjaiban talált felirat a lakhmida törzsbeli Imrul-Qaisz fejedelem emléket örökíti meg. Ez a felirat *ti* szóval kezdődik, ami az utána következő *náfsz* (lélek) nőnemű névelője. A *náfsz* (általában: lélek) jelentése ebben az esetben „test“. A feliratban továbbá előforduló *dhu* szó a későbbi *alladhí* (aki) és *aszara* jelentése: „kötni“. A felirat tartalma az, hogy: „ez Imrul-Qaisz sírja, akit megkoronáztak és az Aszad és Nizar törzsek királya volt. Ő győzedelmeskedett Nadsrán határán, a perzsák és byzanciak elismerték őt királynak. Semmi más király nem ért fel hírével és hatalmával.“ A felirat időpontja i. sz. 328, és már számos nabati elemet tartalmaz. A felirat történelmi fontosságú, mert bizonyítja, hogy az észak-arab törzsek a déli keresztény hatás ellenére a pogány Mekkában találták álami központjukat.

Az Aleppótól délre fekvő Zabadban egy i. sz. 512-ből származó felirat, továbbá egy 568-ban Damaszkusztól délre eső Dsabal-Durúzban talált felirat bizonyítja az írás további fejlődését, és hogy az észak-arab írás Hidsz széles területén keletkezett, és önálló kerekded betűk alakjában fejlődött tovább, eltérően a mezopotámiai és dél-arab ékalakú jelektől. Eme feliratok nyelve nagyon hasonlít a pogány-arab költők törzsi nyelvéhez. Enno Littmann tübingeni professzor, nemrég elhunyt arabista barátom, 300 tiszta arab szót talált a nabati feliratokban, mint amilyen

amun (bizton), *amat* (leány), *iyász* (reménytelen), *badr* (hold), *dsamal* (teve), *radsab* (hetedik hónap) vagy *fikr* (gondolat).

Az arab törzsi tájszólások fokozatosan fejlődtek egy többé-kevésbé egységes irodalmi alakba az ötödik század végén, és kifejlesztettek néhány mássalhangzót, amely a többi sémita nyelvben nem szerepel: *n*, *z*, *dh*, *'ayn*, *th*.

A későbbi arab nyelvtudósok nagy igyekezettel tanulmányozták az arab törzsi tájszólásokat, de nem önállóságukban, hanem a Korán nyelvéhez való viszonylatban. Nem jegyezték fel pontosan, hogy mely törzs hogyan beszélt, csak egyes sajátosságokat állapítottak meg, amely szerint az arab nyelvben előforduló szinonimák az egyes törzsek tájszólásaiból erednek. Szuyüti (meghalt 1505-ben) *Muzhir* című könyvében elődeire támaszkodva felsorolja az arab nyelvészek megfigyeléseit, kijelentvén, hogy az idők folyamán az összes törzsi szókat bevették az irodalmi nyelv szótárába. Így keletkezett az, hogy a „kard“ szóra ötven, az oroszlánra, lóra, tevére, borra száz és száz arab kifejezés található. Ezek jórészt az illető tárgy tulajdonságainak jelzői. Feltűnt, hogy számos szónak ellentétes jelentése van. Ami „kemény“, az egyúttal „puha“, a „hideg“ ugyanakkor „meleg“, a „jó“ lehet „rossz“. Ezek az ellentétes jelentések különböző törzsek ősi szavai, amelyek mind polgárjogot nyertek a szótárban. Így *dsalal* jelentése „nagyyszerű“; de egyúttal „alantas“; *szudfa* a Tamim törzs nyelvében a „sötétség“ (függöny), míg a Qaisz törzs nyelvében „fényt“ jelent. A Banu 'Uqail törzsnél *lamaqa* „írni“ a többi törzsnél „kitörölni“ jelentésű; *dsaun* jelentése „fekete“ és „fehér“; *baszl* „megengedett“ és „eltiltott“ egyaránt. Számos szó ellentétes jelentése mágius eredetre mutat. Amitől félték, azt vagy eltorzított alakká változtatták (hasonlóan az európai nyelvekben), vagy kíméletességet kérve ejtették. Így lett *szalim* (biztonságban lévő) jelentése „kígyótól megmárt“, a „sivag“ szava *mafáza* (menedék), a „vak“ *baszír*, azaz „látó“, a „félelmetes sötétség“ *abu'l-baydhá* (a fehérség apja); a „holló“ mint a sors hírnöke (*hátim*) eredeti jelentése „eldöntő“; *rabwa* „magaslat“ és „lapály“; *zubya* jelentése „magaslat, amit nem ér el víz“ egyúttal „szakadék“; *szarim* lehet „pirkadás“ és „éjjel“.

Az ősi arabság nyelvemléke a pogánykori költészet. Ezt a költészetet másfél évszázadon át a szóhagyomány őrizte meg. Csak később gyűjtöttek össze írásban, amikor az iszlám már világbirodalmat hódított meg, és számos idegen népelem tanulta meg az arab nyelvet, sőt a hellenisztikus kultúra is erősen érezte hatását. Bizonyos, hogy az ősi arab költészet egy kis részét lenvászatra (*qibti*) írták, de ezek a régi eredeti szövegek elvesztek. A legtöbb pogánykori költő nem is tudott írni, és vagy maga, vagy szavalói tudták végnélküli verseiket fejből. Ezért nem ismerjük a pogánykori költészet nyelvi anyagát a maga tiszta eredetiségében, hanem csak a már az iszlám hatása alatt álló, későbbi gyűjteményekből. Nem ismerjük a nyelvi átmenetet az említett nabati, arámi feliratok és a később lerögzített pogánykori költészet nyelvébe. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a törzsi tájszólások fokozatosan egybeolvadtak egy közös irodalmi alakba, amelynek a sémita szellemnek megfelelően szigorú nyelvtani törvényei rögződtek meg. Ez a folyamat az V. század végén már teljesen kialakult Közép-Arábiában, míg Jemenben a dél-arab tájszólás még vi-

rult. Abu 'Amribn 'Alá (meghalt 770-ben) kijelentette: „a Himyarok és a belső Yemen nyelve nem a miénk és az ő arabságuk nem a mi arabságunk.“ Habár Közép-Arábiában tovább is beszéltek a törzsi tájszólásokat mint népnyelveket, a költők, ha verseiket előadták, kiküszöbölték a népi elemeket és azok zenei hangsúlyát, s az irodalmi (*fuszha*)-nak elismert nyelvet vallották az igazi arabnak a maga megkövesedett nyelvtanával, végződéseivel (*i'ráb*), ütemes hangsúlyával és rímeivel, ami a mai napig az arab versszavalás törvénye maradt.

Arra nézve, hogy melyik törzs tekintélye nyerte el az irodalmi nyelv megalkotásának pálmáját, a vélemények különbözők. Egyesek azt állítják, hogy a Nadsd termékeny fennsíkján letelepült Kinda törzs gazdasági és politikai vezető szerepe folytán ennek a tájszólása jutott uralomra az irodalmi nyelv kialakulásában. Mások a mekkai Korais törzs gazdasági és politikai befolyásának hatására a koraisi törzs nyelvét képzelik a lassan kialakult irodalmi nyelv forrásának. Mekka, a szentély őre a szent hónapokban magához vonzotta a többi arab törzsbeli zarándokot, és kereskedelmi kapcsolataival egész Arábiát felölelte. Szomszédságában, Ukádhban és Dhu Madsannában, a görög Olympiákhoz hasonló költői versenyeket tartottak, és az azokon győzedelmeskedett költőket széles Arábiában ünnepelték. A *fuszha* egységes irodalmi nyelv Mohamed idejében (született 571-ben) már teljesen kifejlődött, és Mohamed inspirációi már ezen a kiforrott irodalmi nyelven hozták létre az iszlám szent könyvét, a Koránt. Ez a nyelv diadalmaskodott egész Arábiában, ha nem is értette minden írni-olvasni nem-tudó beduin. Maga Mohamed sem tudott olvasni, és a Koránban lefektetett s később társai által összegyűjtött és írásban rögzített inspirációi számos helyen törzsi tájszólást rejtenek. Magánbeszéléseiben, amiket később szorgos kritikával a moszlim teológusok gyűjtöttek össze, gyakran visszaesett népi kifejezésekbe.

A Korán nyelvére támaszkodó irodalmi nyelvet az iszlám hódításai elterjesztették nemcsak Arábiában, kiszorítva teljesen a dél-arab tájszólást, de Kelet felé egész Indiáig és Nyugatra az Atlanti-óceánig. A nagy hódítások következtében számos idegen nép: perzsák, afgánok, görögök, szírek, turkok, indusok, berberek tanultak meg arabul. A középkor tudományossága arab nyelven vált a későbbi Európa közkincsévé, mégis a legtöbb kiváló, arabul író tudós és költő nem arab, hanem perzsa vagy turk eredetű volt (lásd bővebben *Az arab irodalom története* című könyvemben). A nagy idegen néptömeg rosszul ejtette ki az arab szokat, eltorzította azok értelmét, és a maga tájszólásait csempészte be az irodalmilag elfogadott arab nyelvbe. Így keletkezett a nyelvromlás, amelyet tovább terjesztett a tanulatlan arab tömeg is. A kalifák korán észrevették ennek a nyelvromlásnak káros hatását, és egy sereg kiváló tudós értékes könyvekben küzdött a helyes kiejtés és logikus nyelvtani szerkezet megőrzéséért. Az arab irodalom aranykorában számos nyelvtudományi mű jelent meg, és a moszlim tudósok hosszú távon megelőzték az európai nyelvtudósoknak csak a XVIII. században kifejlődött munkásságát. Mégis az ún. „nyelvromlás“ természetes folytatása volt a régi törzsi elemeknek, és az arab nyelv párhuzamosan kettévált egy otthon és társaságban beszélt s az előadásokban, imákban és írott szövegekben lefektetett irodalmi nyelvre.

Ez a folyamat a műveltség hanyatlásával a hibáktól hemzsegő, de mégis érdekes fordulatú beszélt nyelv javára döntötte el a versenyt. Ibn

Battuta a XIV. században a baszrai mecsetben hallván az előimádkozó szónoklatát, felkiáltott: „Ó, ez a Baszra, amely szülővárosa volt az arab nyelvészetnek, ma siralomháza, mert az előimádkozó hibásan ejti ki a szókat és téved a nyelvtanban. Allah hatalmas, felemeli azt, akit akar és lesújtja azt, akit akar. Ez a sors kérélelhetetlensége.“ A XVIII. század végén még a ma ezeréves kairói Azhar mecset sejkjei is hibásan irtak arabul. A népnyelvi tájszólások még a költők, de különösen a prózaírók műveibe is behatoltak. Az irodalmi nyelvet csupán a Korán olvasására (*Tadswid*) korlátozták, de alig beszélte valaki.

A beszélt alakok erősen eltérnek az irodalmi nyelvi alakoktól, Néhány példa: az irodalmi (*fuszha*) nyelven „hogyan vagy, milyen az állapotod“ *kayfaháluka*; ugyanez Egyiptomban: *izzayyak*, tulajdonképpen *ayyu zayyuk* (milyen a formád). Szíriában *islaunak*, tulajdonképpen *ayyu say launuk* összevonása (miféle a színed). Az igeragozás nőnemű alakját mellőzik, számos hangáttételt ejtenek: *zauzs* helyett *dsauz* „hitves“, és a szövegi esetragokat kihagyják; a mély *q* hangot nem ejtik. Például *aqulu laka* „mondom neked“ helyett *aullak*-ot mondanak.

Ez a folyamat, ha az európai hatás nem nyert volna tért az arab keleten, szétszórta volna az arabságot külön nemzeti egységekbe. Az első nyomtatott arab szöveg Napóleon kiáltványa volt, amelyet az Orient csatahajón mechtarista szerzetesek által szedetett ki. Napóleon seregének Egyiptomból való kivonulása után Mohamed Ali magához ragadta a hatalmat, tág kaput nyitott az európai kultúrának, nyomdát alapított, hírlapokat indított, iskolákat létesített, s nyomában megindult a gazdasági fellendülés és az arab kultúra újjáéledése. Egyiptom után a múlt század közepén francia jezsuiták és amerikai missziók libanoni iskoláik és nyomdáik révén újjáélesztették a már-már elfeledett régi arab irodalmat, nyelvtanokat, szótárakat adtak ki és rávezették a népet az olvasásra. A hírlapok elterjedésével, de még inkább a rádió hullámaival az irodalmi nyelv diadalmaskodott a különböző arab nemzeteket elválasztó népnyelvek fölött.

Ma a hírlapok, könyvek és más nyomdatermékek, a rádiók és televíziók adásai Marokkótól Indiáig mind az egységes irodalmi arab nyelven jutnak el az állandóan szélesedő olvasótáborhoz. Különös fontosságú a kivirágzó arab novella- és regényirodalom, amelynek legnagyobb számú olvasói az iskolázott nők táborából kerülnek ki. A színpadi irodalomban gyakran, de csak olyankor szerepelnek a különböző népi nyelvjárások, ha egyes falusi vagy nagyvárosi személyek zsargon-beszédmodorát hűségesen akarja a szerző visszaadni.

A kairói, a bagdadi és a damaszkuszi tudományos akadémiák — amelyeknek tagja és munkatársa vagyok — szorgosan alkotják a tudományos fogalmak arab műszavait. Az arab nyelv derivációs gazdagságával minden új fogalomra arab szókat tud alkotni. Ilyen új szó: futball: *kurat-ul-qadam*; rádió: *idhá'a*; telefon: *miszarra* és *hátif*; páholy: *maqszúra*; színház: *maszrah*; hírlap: *dsarida*; vonat: *qítár*; mozdony: *qátira*; autó: *szayára*; repülő: *tayyára*; mozi: *szuwar mutaharrika*; film: *sirit*; mikroszkóp: *mídszar*; teleszkóp: *minzar*.

A kairói Tudományos Akadémia 1944-ben vitát nyitott Abdul-Aziz Fahmi tagjának ama indítványa fölött, hogy az arab betűk helyett a latin betűket vezessék be hivatalos írásjelekként. A hosszas vitához hozzászólván, kimutattam, hogy a sémita rendszerű nyelvek írásbeli lerögzítéséhez

az általános latin írásjelek elégtelenek, és csak tudományos fonetikai jelekkel adhatók vizuálisan vissza.

Az arab írás, ahogyan az a VIII. században véglegesen kialakult, tökéletes vizualitással tudja a nyelvtani alakok hangjait érzékeltetni (lásd *Tayszir a-kitábat al-'arabiya*. A kairói akadémia kiadása, 1946).

A középkorban ezernyi arab szó honosodott meg az európai nyelvekben, mint admirális, fregatt, arzenál; alkóv, taft, szófa, kerevet, atlasz, karmazsin, csekk; alkímia, algebra, chiffre, szirup, alkohol, lombik, alkáli, elixír, eldorádó; csillagászati szók: skorpió (*agrab*), gödölye (*al-dsadj*), azimut, nadir... A nagy arab szótárak a származékszavakkal együtt mintegy egymillió szót tartalmaznak. A spanyol nyelvben a hétszázados arab uralom hagyatékeként másfélezer arab szó maradt fenn kissé elváltozott alakban.

A mai arab irodalom leszállt a régi mesterkélt, erőszakoltan cizellált szótári műnyelv bércéiről, és felemelte az arabságot a tanultság, a művelődés magaslatára. A mai közérthető arab irodalmi nyelv a legerősebb kapocs a különálló nemzetek között, és biztosítéka az arab egységnek.

TEISZLER PÁL

A VILÁG NYELVEI

A nyelv — az ember egyik legfontosabb jellemzője — bizonyos értelemben nem más, mint meghatározott szokások rendszere. Már a múlt században voltak nyelvész szakemberek, akik azt tartották, hogy a valóságban csak egyéni nyelvek vannak, az egyén fölött álló nyelv mindössze tudományos elvonatkoztatás. Ezek szerint nyelvi szempontból is „ahány ház, annyi szokás”? Ez csak részigazság. Az egyéni nyelvek ugyanis egy sereg közös rendszertani sajátosság alapján csoportnyelvekké, illetőleg nyelvjárássokká, ezek meg önálló nyelvekké szerveződnek. A nyelvjárássok számát még megközelítőleg sem ismerjük, a világ önálló nyelveiről viszont ma már elég sokat tudunk.

Mai ismereteink szerint a Földön megközelítőleg 3000, egyes statisztikák szerint pontosan 2796 nyelvet beszélnek. Ha e számot a világ népességének számával vetjük egybe, akkor körülbelül 1 millió emberre esik egy nyelv. Azonban a népesség-eloszlásnál is egyenlőtlenebbul oszlik meg az egyes nyelveket beszélők száma. Vannak nyelvek, amelyeken több száz millió ember beszél, de olyanok is vannak, amelyeket mindössze néhány ezer, sőt még kevesebb ember használ.

Eddigi tudásunk szerint a világ nyelveiből 1200 olyan nyelv, amelyet az amerikai indián törzsekben beszélnek, e törzsek pedig egyenként néhány ezer vagy néhány száz emberből állnak. Ehhez vegyük még hozzá az Afrikában beszélt több mint 700, az Ausztráliában, Tasmániában, Új-Guineában, a Csendes-óceán szigetvilágában és Ázsia kis népcsoportjai körében ismert, körülbelül 500 nyelvet. Ezek után már csak néhány száz nyelv marad, de még közülük is a többség kevesektől beszélt nyelv, ugyanis az emberiség kétharmada a világ legelterjedtebb 13 nyelvét használja.

Az egy-egy nyelvre jutó beszélők egyenlőtlen eloszlásának érzékeltetésére vegyünk egy 1965-ből való statisztikai összeállítást (ebben a nyelvet beszélők száma

egyrészt az anyanyelvűek, másrészt pedig a nem anyanyelvűek, de az illető nyelvet használók számát foglalja magában):

kínai	700 000 000	arab	90 000 000
angol	350 000 000	maláj	90 000 000
hindusztáni	200 000 000	portugál	85 000 000
orosz	200 000 000	bengáli	80 000 000
spanyol	160 000 000	francia	80 000 000
német	100 000 000	olasz	65 000 000
japán	100 000 000		

A felsorakoztatott, 50 milliónál több ember beszélt nyelvek földrajzi megoszlása igen eltérő jellegű. A kínait szinte kizárólag csak Kínában beszélik, viszont az angolt a Föld felszínének egyötödén (Angliában, az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon, Dél-Afrikában, a volt brit és amerikai gyarmatok egy részén). Számszerű eloszlásban hozzávetőleg Amerikában 200 millió, Európában 60 millió, Ázsiában 25 millió, Afrikában 5 millió, Óceániában 13 millió ember beszél angolul.

A világ nyelveinek számszerű és földrajzi megoszlásáról még nem tudunk mindent, helyesebben ismereteink nem eléggé pontosak vagy pedig hézagosak. Ez olykor még a jól ismert nyelvekhez tartozókra is igaz. Például más statisztikák (az angolok) az angol nyelven beszélőket 700 millióban állapítják meg. E nagy szám magában foglalja a volt angol gyarmatrendszer egészét; ismét mások, amelyek csak az angol anyanyelvűeket veszik tekintetbe, 250 milliós számot közölnek. Ugyanígy a spanyolt más források nem 160, hanem csak 85 millióhoz kötik.

Érdekes utalnunk arra is, hogyan alakult számszerűen a világ nyelveiről szerzett tudásunk. Gessner Konrád 1555-ben kiadott könyvében a Miatyánk szövegét 22 nyelven közli. Leibniz vélekedése szerint a népek eredete csak úgy állapítható meg, ha előbb a nyelvek eredetét tisztázzuk. Ehhez kapcsolódó terve a világ nyelveinek a térképe és egy összehasonlító szótár összeállítása. Tervét a XVIII. század végén és a XIX. század elején Pjotr Pallas valósítja meg, aki összehasonlító szótárában 272 nyelvből vesz adatokat. Másfél évtizeddel később, 1806 és 1817 között Adelung ugyancsak négykötetes szótárában már 500, 1828-ban Balbi pedig 860 nyelvet mutat be. Végezetül a ma is legteljesebb összefoglalás, az M. Cohen és A. Meillet szerkesztésében megjelent *Les langues du monde* (1952), már több mint 2000 nyelvet mutat be rendszeresen.

Az egyes nyelvekhez tartozó ismeretek gyarapodásával párhuzamosan egyre tökéletesedtek a nyelvek vizsgálati módjai is. Végeredményben a nyelvtudomány akkor vált ki a filológiából és indult el önálló fejlődési útján, amikor olyan sajátos módszereket sikerült kidolgoznia és alkalmaznia, amelyeknek a segítségével feltárhatta az egyes nyelvek eredetét és történetét. Úgy tartjuk, hogy a múlt század elején (1816) Franz Bopp német nyelvésztől alkalmazott összehasonlító történeti módszerrel veszi kezdetét a modern értelemben vett nyelvtudomány. Egyben ezzel indult meg a nyelvek rokonsági kapcsolatainak feltárása, a rokonsági viszonyban levő nyelveknek pedig nyelvcsaládokba való besorolása.

Az utóbbi másfél évszázad során az egyetemes nyelvtudomány olykor romantikus, az emberi életet hősiesen csak a világhárasnak, az ősi fészek, a kiindulás lázas keresésének szentelve, de jórészt a múlt nyelvi és nyelvhez kapcsolódó emlékeit hangyaszigalommal összegyűjtő megrendező munkával a nyelvek egy részének történetét oly bensőségesen megismerte, hogy szinte lépésről lépésre nyomon követheti a fontosabb fejlődési mozzanatokat. Az egy-egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek azonos töről sarjadását, egy közös alapnyelvből differenciálódással történt

kiválását nemcsak módszeresen, hanem az adatok sokaságával teljesen megnyugtató módon bizonyítják. Mindez főként az indoeurópai nyelvekről mondható el. Másrészt viszont — ide tartozik a nyelvek többsége — a nyelvtudománynak még nincs kellő ismeretanyaga ahhoz, hogy a világ nyelveit egységesen nyelvi szempontok alapján sorolja nyelvcsaládokba. A nyelvi rokonság megállapítása mindenekelőtt a nyelvtörténeti adatokra támaszkodik. Ezek hiányában — például az amerikai indiai nyelvek esetében — sokszor nem rokonsági, hanem egyszerűen csak földrajzi alapon osztályoznak.

A földrajzi csoportosítás különben a legrégebb, amellyel a legegyszerűbb lehetőség is. Az újabb osztályozások szükség esetén még néprajzi, művelődési és más kiegészítő szempontokkal próbálják minél teljesebbé tenni a világ nyelveinek felosztását. Az alapelv azonban továbbra is a nyelvek rendszeréhez tartozó anyagi és funkcionális elemek, illetve viszonyok részletes összevetése révén a nyelvek eredet szerinti (genealogikus) csoportosítása marad. Ilyen szempontok alapján a Földön beszélt, vagy kihalt, de nyelvemlékekből ismert nyelveket 21 nagy csoportba soroljuk: indoeurópai, sémi, hámi, kaukázusi, finnugor, szamojéd, török-tatár, mongol, mandzsu-tungúz, tibeto-kínai, dravida, andaman, ausztró-ázsiai, maláj-polinéziai, ausztráliai, pápua, szudáni, bantu, paleoafrikai, paleoázsiai és amerikai indiai nyelvek.

E nyelvcsaládokba sorolt nyelvek egymásnak közelebbi vagy távolabbi rokoni, ennek alapján a nyelvcsaládon belül csoportokat, ágakat alkotnak. Másrészt pedig a különböző nyelvcsaládok történetében, ennek következményeként és rokonságában is feltehetően vannak közös vonások. Sőt, mint ismeretes, olyan felfogás is van, hogy a nyelvcsaládok végső soron egyetlen alapnyelv leszármazottjai (monogenezis-elmélet); a kutatók többségének felfevése szerint a nyelv a Földön több helyen alakult ki (poligenezis-elmélet); ugyanakkor nem tagadják annak a lehetőségét sem, hogy a mai nyelvcsaládok egy része közös alapnyelvből ágazott szét. Ilyen értelemben a sémi és hámi nyelvcsalád közel áll egymáshoz. Sokan közös nyelvtörzshe sorolják őket (a név különben Noé két fiának, Semnek és Hamnak a nevéből származik, harmadik fiának, Jáfetnek a nevét a kaukázusi, mások az indoeurópai nyelvcsalád elnevezésére használták, azonban a „jafetita nyelvek“ megjelölés nem honosodott meg). Sokan foglalkoztak a sémi-hámi nyelvek és az indoeurópai nyelvcsalád, mások az uráli meg az altáji, valamint ezeknek az indoeurópaival feltehető rokonságának a vizsgálatával. Ebben a hipotézisben gyökerezik a finnugor és szamojéd nyelveknek egyetlen közös, uráli nyelvcsaládba sorolása, ilyen feltevések vezettek a török-tatár, mongol és mandzsu-tungúz nyelvek mint „altáji nyelvek“ közös megnevezéséhez. A nyelvcsaládok emlegetett rokonsági viszonyai nem minden esetben bizonyíthatók meggyőzően, viszont a merev tagadás sem visz előbbre bennünket.

A felsorolt nyelvcsaládok közül az indoeurópainak a történetét ismerjük legteljesebben. Ugyanakkor az ide tartozó nyelvek az emberi művelődés története és a ma élő világnyelvek szempontjából is különleges jelentőségűek. Az indoeurópai nyelvcsalád 12 ágához tartoznak az ind, iráni, szláv, balti, germán, kelta, itáliai vagy román, görög, albán, örmény, hethita és tokhár nyelvek.

A XVIII. század végén, amikor az angolok elfoglalták Indiát, Európa egyre többet ismert meg az indek régi kultúrájából. Az óind vallásos himnuszgyűjtemények, a Védák i.e. XVIII—XV. századi nyelvének a megismerése nagy szerepet játszott a modern nyelvtudomány kialakulásában. A kutatók felismerték, hogy a szanszkrit nyelv a latinnal és a göröggel egy forrásból fakadt. Fokozatosan bebizo-

nyitották, hogy az indo-iráni nyelvek a szláv, germán, kelta, balti, örmény és albán nyelvvel együtt egy írásban meg nem őrzött közös alapnyelvből ágaztak szét.

Nemcsak a kihalt ó- és középipind nyelvek, hanem az ind nyelvek ma élő folytatói is jelentősek. A mai újind vagy prakrit nyelvek körülbelül 400 millió embernek az anyanyelve. Közülük a hindusztáni a legjelentősebb, nemcsak mert legtöbben beszélik, hanem mert az indiai irodalmi változata, a hindi, hovatovább India államnyelvévé fejlődik. Említsük meg, hogy a sokmillió újind nyelvek sorába tartozik a V—X. századi migráció eredményeként Európa számos országában beszélt cigány nyelv is.

Az indoeurópai nyelvcsalád tagjaihoz tartozó nyelvek közül számos a sajátos történelmi események következtében túllépte az ország határait. Szinte az egész földkerekségen beszélt nyelvek. A francia már a XVIII. századtól a nemzetközi diplomácia nyelve lett, a német, az utóbbi évtizedekben pedig az angol, sok területen az orosz is kivívta magának a helyet a világnyelvek sorában. A gyarmatosítás nyomán a spanyol, a portugál, a holland is elterjedt.

A megelőző évszázadok, sőt évezredek sem maradnak el ilyen szempontból. A görög az emberiség egyik legfejlettebb kultúrájának a nyelve, a latin tulajdonképpen világnyelv szerepét töltötte be, hiszen nemcsak a meghódított római provinciákon, hanem az egész középkori Európa szellemi és állami életében is megfelelő tisztelet járt ki neki. Végeredményben tovább él a belőle alakult újlatin nyelvekben: a portugál, spanyol, katalán, provánszál, francia, réto-román, szárd, olasz, dalmát és román nyelvben. A felsorolt nyelvek egyben jellegzetes példái a hódítások következményeként két nyelv keveredéséből alakult új nyelveknek.

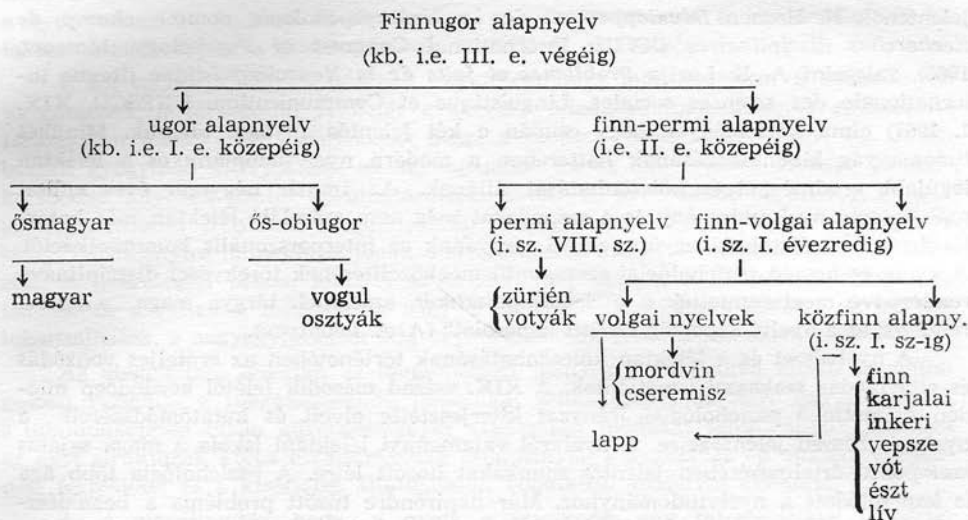
Az újlatin, germán és szláv nyelveket beszélők számát, földrajzi eloszlásukat, az egyetemes műveltségben játszott szerepüket és sok más rendkívül érdekes vonatkozást itt nem sorolhatunk fel. Jellegükről is csak mindössze annyit említünk meg, hogy a szláv nyelvek (orosz, ukrán, fehérorosz, lengyel, cseh, szlovák, bolgár, szerb, macedon, szlovén), amelyeken több mint 270 millió ember beszél, az indoeurópai nyelvek legarchaikusabb változatai közé tartoznak. E sajátosságuk miatt nyelvtudományi szempontból is nagyon fontosak. Az angol viszont, amely a keltákat legyőző angolszászok nyelvjárásából fejlődött, szókincsének több mint felét az újlatinból (franciából) kölcsönözte, germán nyelvi jellegét tehát inkább csak nyelv-tani arculata hordozza. Az újlatin nyelvekről közismert egymáshoz való közelségük, úgyhogy nyelvvelvélségi szempontból nemigen merült fel az „idegen hatás“ kérdése.

Az indoeurópai nyelvcsaládhoz nemcsak történetileg, hanem jelentőségében is közel áll a sémi és hámi nyelvcsalád. A sémi nyelvekhez tartozó babilóniainak vannak a legrégebbi sémi írásos emlékei (i. e. III—II. évezredből), asszír nyelvű ékírásos emlékek pedig i. e. 1400-tól vannak. A főnóciáit a hangírás kialakulásában játszott szerepe miatt (tőlük vették át az írásrendszert a görögök), a ma Izraelben újraéledő hébert, valamint az arameust meg ennek samaritán és galileai változatát pedig vallástörténeti és sok más szempont miatt kell kiemelnünk. Nem kevésbé érdemel figyelmet a déli sémi nyelvek sorából az arab, amely a Közel- és Távol-Keletnek olyan kultúrnyelve volt, mint a Nyugatnak a latin, hiszen az arab írástudók megőrzői és folytatói a görög-latin műveltségnek, ugyanakkor ma nem kevesebb mint 90 millió ember anyanyelve.

A sémi-nél is régebbi írásos emlékeket őriznek a hámi nyelvcsaládhoz tartozó egyiptomi nyelv hieroglifái (i. e. 4000 tájáról). Az egyiptomi folytatóját, a kopt nyelvet a mohamedán vallás terjedésével az arab kiszorította. A hámi nyelvek köréből ma is élnek a líbiai berber nyelvek, az etiópiai kusita nyelvek, azonban az uralkodó népek beszélt sémi nyelvek jó részüket háttérbe szorítják.

Az előbbieken kiemelt egy-két nyelvcsalád részint művelődéstörténeti, részint meg a beszélők lélekszáma szempontjából érdemel különleges figyelmet. A finnugor nyelvcsalád, amelynek a magyar is tagja, a számadatok tükrében nem foglal el elsőrangú helyet. A nyelvek különböző jellegű szerkezeti sajátosságainak a feltárása szempontjából viszont mindenkor különleges érdeklődésre tarthatott számot, ugyanakkor e nyelvek „eredeti és gazdag kultúrák hordozói”.

A finnugor nyelveket mintegy 20 millió ember beszéli, e szám pedig 19 nyelv között oszlik meg. Differenciálódásuk irányának és idejének érzékeltetésére álljon itt a szétválásukat szokásosan szemléltető ágrajz:

A finnugor nyelveken beszélőknek több mint a felét a magyar anyanyelvűek lélekszáma képviseli: Magyarországon 10 millió, hazánkban körülbelül 2 millió a magyarul beszélők száma, összesen több mint 14 millió. E mellett még a finn képvisel jelentősebb számot. Számuk Finnországban 3 millión felül van, a Finn-Karjalai Autonóm SZSZK-ban, Svédországban és Norvégiában élőkkel együtt e szám hozzávetőlegesen 5 millióra emelkedik.

A magyarhoz rokonsági szempontból legközelebb álló vogult és oszttyákat hagyományosan 6, illetőleg 23 ezer beszélőben állapítják meg, azonban az 1959. évi népszámlálás adataiban szereplő 6 ezer vogulból csak 59,20%, a 19 ezer oszttyákból pedig 77% használja anyanyelvét. A többi finnugor nyelvből mindössze a mordvinok száma emelkedik 1 millió fölé (1,5 millió), másokat néhány ezer, esetleg néhány tizezer beszélő képvisel.

A századunkra jellemző átfogó gyarmati felszabadító mozgalmak írás nélküli nyelveket emelnek az irodalmi nyelv rangjára. Ugyancsak a mi korunkban a nemzetközi gazdasági, politikai és művelődési élet soha nem ismert méreteken indítja meg a nyelvek közötti integrálódási folyamatot. E kétoldalúság mindenkor jellemző volt a nyelvek életére. E bonyolult mozgásban a kutatók szerint több nyelv születik, mint amennyi kihal; egy kiveszett nyelv helyébe kettő vagy másfél nyelv lép. Úgy vélik, hogy az utóbbi kétezer évben a nyelvek száma megkétszereződött. A nemzetközi megértés szüksége — amely oly régg foglalkoztatja az embereket — napjainkban sokkalta inkább valósággá vált, mint bármikor ezelőtt. Ez feltehetőleg a világnyelveknek kedvez.

Idegélettani lélektan és nyelvészet

Az embert kutató tudományok két új ága, az idegélettani lélektan és az ideg-élettani nyelvészet a tudománytörténeti közelmúltban önállósult. Kezdeti összegezést jelentenek H. Hécaen *Développement de la Neuropsychologie comme champ de Recherches disciplinaires* (XVIII. International Congress of Psychology, Moscow, 1966), valamint A. R. Lurija *Problèmes et faits de la Neurolinguistique* (Revue internationale des sciences sociales, Linguistique et Communication, UNESCO, XIX. 1. 1967) című közleményei, hogy csupán e két jelentős anyagot idézzük. Mindkét tudományág kibontakozásának háttérében a modern nyelvtudomány és a lélektan legújabb eredményei és kölcsönhatásai állanak. Az immár négyezer éves múltat nyilvántartó nyelvtudomány és a századokat még nem számláló lélektan más határterületi tudományokkal együtt tekinti tárgyának az interperszonális kommunikációt. A nyelv és beszéd pszichológiai szempontú megközelítésének törekvései diszciplinává rendeződve megteremtették a *pszicholingvisztikát*, amelynek tárgya maga „a nyelvi rendszer és a nyelvi képesség közötti kapcsolat” (A. A. Leontyev).

A nyelvészet és a lélektan kölcsönhatásának történetében az erőteljes vonzódás és eltávolodás szakaszai ismétlődtek. A XIX. század második felétől kezdődően minden számottevő pszichológiai irányzat kiterjesztette elveit és kutatómódszereit a nyelv és beszéd jelenségeire. A nyelvről valamennyi lélektani iskola a maga sajátos szempontú értelmezésében jelentős munkákat hozott létre. A pszichológia több ága is kapcsolódott a nyelvtudományhoz. Már napirendre tűzött probléma a beszédészlelés, a beszélő figyelme, fáradtsága, a közvetlen verbális emlékezet, szimultán szintézis, a verbális információ megtartása, felejtése, a beszéd interiorizációja, a különböző mentális típusok szerepe a nyelvtanulásban, a többnyelvűség, a beszéd nélküli állapot, a beszéd előtti szakasz; a beszédfunkció kialakulásának kapcsolata az értelmi fejlődéssel, a beszédzavarok és értelmi visszamaradás, a beszéd fejletlensége és az értelmi fogyatékoság közötti viszony, a nyelv szerepe az intellektuális műveletek létrejöttében, kialakításában; a nyelv és beszéd elvonatkoztatató, általánosító jellegének szerepe az elemi és magasabb szintű megismerési folyamatokban. Jóllehet O. Jespersen már 1924-ben megfogalmazta az igényt, a nyelvi struktúrák, a nyelv generatív szabályozó elméletének kísérleti lélektani megközelítése csak a nyelvtudomány és pszichológia együttműködésének új szakaszában kezdődik.

Századunk első harmadában, a nyelvtudomány strukturális irányzatának erősödésével esik egybe a nyelvészet és a lélektan eltávolodása. Ez arra a nyelvészet terén megfogalmazott követelményre vezethető vissza, hogy a beszédjelenségek kezelésében is kizárólag és szigorú következetességgel érvényesített nyelvészeti szempontokat vesznek figyelembe. Újabb termékeny kölcsönhatást jelez a nevezetes bloomingtoni konferencia (1953). Az amerikai pszicholingvisztikában a nyelvtudomány, a pszichológia és az információelmélet szakemberei éppen a különböző kutatások egyeztetésével tesznek jelentős lépést a további együttműködés irányába.

A határtudományok szükségszerű együttműködésére utal az is, hogy mind a nyelvészeti, mind a lélektani eszmecserék nemzetközi fórumain egyre mélyen-szántóbban közelítették meg a közös érdekeltsgű jelenségeket. Így például a gyermek nyelvi fejlődése, a pszicholingvisztika, a normális és patológikus nyelvi visel-

kedés, a beszédtevékenység különböző szintű vonatkozásaival; a nyelv biológiai, társadalmi és nyelvészeti tényezői vagy a verbális és nem verbális kommunikáció a XVIII., moszkvai (1966) és a XIX., londoni (1969) nemzetközi pszichológiai kongresszus napirendjén éppen úgy jelen van, mint a Bukarestben tartott X. nemzetközi nyelvészeti kongresszus tematikájában (1967) vagy az amszterdami nemzetközi alkalmazott lélektani kongresszuson (1968).

A pszicholingvisztika legújabb hajtása, az *idegélettani nyelvészet* neuropszichológiai háttérével számos közös előtörténeti tényből indul ki. Ebből adódik: az idegélettani nyelvészet számára a természet- és társadalomtudományok határterületén a nyelvtudomány, az ideg- és elmekórta, a kísérleti lélektan és az idegélettani lélektan adatait éppen a pszichológusok ötvözik új szintézisbe.

E két tudomány kialakulásának előestéjén, mint már annyiszor a tudományok történetében, a társadalmi rendelés gyakorlati feladatok megoldásának szükséglete formájában jelentkezett. Igénylőként maga a modern idegsebészet lépett fel. A sebészeti gyógy mód kiterjesztése az agydaganatok és az agyvérzések eseteire az agykárosodás helyének pontos körülhatárolását követelte. Erre akkor került sor, amikor az agykárosodás helyének megállapítására szolgáló neurológiai teszt — százéves távon bármennyire is megbízhatónak bizonyultak az adatai — elégtelennek mutatkozott. A neurológiai próba, mellyel az érzékenység zavara, a kényszermozgások, az izomtónus, a reflexek módosulása vagy a látási mező részleges zavarai az agyban lokalizálhatók, a nagyagyféltekék alig egyharmadának feltérképezésében segített.

Az idegélettani lélektan az idegsebészeti igényekre válaszolva szoros összefüggésben vizsgálja a magasabbrendű pszichikai működéseket az agyi szerkezetekkel, s tulajdonképpen olyan következményes viselkedési módokat tanulmányoz, amelyek az agyi struktúrák kóros elváltozásának eredményei, s azokat az ép emberi viselkedési formákkal és a kísérletes állatlélektan vonatkozó adataival ellenőrzi.

Az a megállapítás, hogy „a nyelv a viselkedés egy faj-specifikus formája” (G. A. Miller), kiegészül az emberi viselkedés formáiba integrálódó beszéd funkcióinak vizsgálatával. A magasabbrendű emberi pszichés folyamatok szabályozása verbális kapcsolatok segítségével történik. A magatartást szabályozó komplex verbális programok az ontogenetikusan fejlődés során a homloklebe ny érésevel párhuzamosan alakulnak ki. E folyamat általában a gyermeki fejlődés 6—7. évétől valósul meg.

A beszéd cselekvést szabályzó funkciójának tanulmányozása, a probléma felgöngyölítése a maga sokrétűségében mindenekelőtt a szovjet iskola N. V. Vigotszkij, A. A. Leontyev és az A. R. Lurija irányította kutatásainak érdeme. Mai ismereteink szerint a viselkedés komplex önszabályozó rendszer (beleértve természetesen a verbális emberi viselkedést is). A pszichikum önszabályozó szerkezete az elemi rendszerekre (légzés, járás) éppen úgy érvényes, mint az összetett jellegű viselkedési formákra (amilyen például az írás, olvasás, feladatmegoldás). Ezek szerkezetükbe közvetve olyan szimbólumokat építenek, amelyek ontogenetikusan távon is újabb keletűek, sajátosan történelmi-társadalmi meghatározottságúak.

A magasabbrendű, verbális kapcsolatok szabályozta emberi viselkedés mint komplex önszabályozó rendszer magában foglalja a viselkedés tervezését, programját, a cselekvés vezérlését, a rész-cselekvéseknek a programmal való szüntelen egybevetését. Mindez már olyan összetett jelenség, hogy megvalósulása nem tulajdonítható az agy szigorúan körülhatárolt, egyetlen szövetssoportja működésének. Minden viselkedési forma az agy különböző területei közötti funkcionális kapcsolat eredménye. A pszichés folyamatok hagyományos lokalizációs elméletét az újabb, éppen neuropszichológiai kutatások behelyettesítik a funkcionális lokalizáció elvével.

Neurológiai adatok alapján ma három funkcionális egységet alkotó agytömb határolható el, melyek sérülései más és más jelleggel módosítják a verbális viselkedést.

A neuropszichológiai megközelítés eredménye az az ismeret is, hogy például a második funkcionális agytömbnek tekintett terület (a temporo-parieto-occipitális egység) károsodása a komplex szimbolizáló folyamatok zavarát okozza. Látszólag egészen különböző jellegű szimbolizálásra (szám és betű), valamint az ezekkel végzendő műveletekre való képtelenség azt jelenti, hogy matematikai, algebrai feladatok megoldása éppúgy lehetetlenné válik, mint a logikai-grammatikai szerkezetek közti tájékozódás.

A strukturális elemzés révén a bonyolult viselkedési formák sérült komponensei is elvezetnek a károsodott agyszerkezetekig.

*

Az emberi viselkedési formákba épülő nyelv és egyéni beszéd funkcióinak, különböző aspektusainak vizsgálata az idegéletteni lélektan érdekein túl a nyelvtudomány és szociológia szempontjai szerint is megközelített. A nyelvi viselkedés zavarainak sérült agystruktúrákkal összefüggő vizsgálata, agytopografikus értelmezése már az idegéletteni nyelvészet tárgykörébe nyúlik át.

A nyelvi jel nyelvtudományi, idegéletteni vonatkozásainak felderítése a fonológia és az idegéletteni lélektan legújabb eredményei alapján indult. Az idegéletteni nyelvészet közvetlen alapozásán túl, előtörténetét visszavezeti az ideg- és elemekörtan területén immár jó száz éve ismert útjelző tudománytörténeti eseményekig.

1861-ben P. Broca francia sebész-anatómus először tájékoztat arról, hogy a bal nagyagyfélteke homloklebenyének meghatározott sérülése következtében sajátos beszédképtelenség állandósult anélkül, hogy a hangképző szervek működése károsodott volna. A jelenségről úgy véli, hogy „a beszéd mozgási mintájának agykérgi mechanizmusaival” azonosítható. Újabb állomás G. Wernicke német elmeorvos 1874-es közleménye arra vonatkozóan, hogy a bal temporális lebeny adott sérülése éppen a beszéd megértését zavarja. A jelenséget „a beszédmegértés agykérgi mintája”-ként kezeli.

Az 1866—67—69-es éveket átfogó megfigyelések alapján H. Jackson angol ideggyógyász viszonylagos értékű megállapítása az, hogy nem a különálló szó, hanem az összefüggő közlés a nyelv alapegysége. A gócos agysérülések következtében fellépő folyamatos beszédbeli, mondat szerkesztési zavarokat mutatja be. Az ebben az irányban tovább kutató A. Pick német elmeorvos a beszéd-sérülések e csoportját „agrammatikus beszédzavarnak” nevezi.

Szintetizáló törekvésű H. Head munkássága (1915—1926), nagyobb összefüggésbe ágyazva értelmezi H. Jackson egykori adatait is. A század eleji próbálkozásokkal azonban éppen a nyelvtudományi szakhozzaállás hiányában nem oldódik meg a beszéd struktúrájának problémája.

A továbbiakban nyelvészek és elmeorvosok találkozása — például a német-alföldi iskolán belül — hoz új eredményeket. A sérültséget jelző nyelvi jelenségek fiziológiai, pszichológiai szempontú megközelítése főleg M. Isserlin (1929—1932) és F. Lotmar (1935) nevéhez fűződik.

T. Alajouanin, A. Ombredane és M. Durand elemző munkája után (*Le syndrome de desintegration phonétique dans l'aphasie*. Paris, 1939), Ombredane megteszi a következő lépést is, a gondolkodási műveletek szintjén vizsgálva az agysérülések nyomán fellépő beszéd-sérüléseket (*L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite*. Paris, 1951). Az idegéletteni nyelvészet előszakaszának tekintett, javarészt leíró jellegű klinikai adatokat a neuropszichológiai és nyelvtudományi szempontok értel-

mezhetőkké avatják. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, a nyelvészetnek is ki kellett lépnie leíró jellegű szakaszából, megvalósítva a nyelv alapegységének egzakt elemzését. El kellett jutni N. S. Troubetzkoy és R. Jakobson immár klasszikusnak tekintett kutatási eredményeihez, miszerint a beszéd elemi egysége a fonéma (*Principes de Phonologie*. Paris, 1949).

A fonéma felfedezése, bár sokáig váratott magára, nemcsak nyelvtudományi esemény. Jelentősége a társtudományokat termékenyítő hatásában is lemérhető (L. J. Prieto: *La découverte du phonème*. La Pensée, 1969). A neurolingvisztikai értelmezéshez kiindulópontot jelent R. Jakobson meglátása, miszerint a nyelv végső eleme a fonéma, a funkcionális beszédhang, s ez a fonológiai ellentétek szabálya szerint szerveződik olyan hierarchikus rendszerré, amelyen belül „a megfordíthatatlan szolidaritási kapcsolat” érvényesül. A fonémák keletkezésében szerepet játszó neuromuszkuláris tényező felismerésével jut el annak megállapításához, hogy „a fonológiai rétegződés szigorú következetességet mutat, a maximális kontraszt elvét követi és az oppozíciók sorrendjében az egyszerűtől és homogéntől az összetett és differenciált felé halad” (R. Jakobson: *Hang—Jel—Vers*. Budapest, 1969).

Ez a szempont szorosan kapcsolódik ahhoz a jelentős, pszicholingvisztikusok képviselte nézethez, miszerint a nyelvek szerkezeti hasonlóságának biológiai alapjai vannak, s a nyelvalkotó készség, a beszédkészség biológiailag determinált. Ezt bizonyítják egyrészt az állatok beszélni tanításának sikertelen kísérleteivel, másrészt éppen azzal, hogy a kisgyermek rendkívül fogékony anyanyelve iránt (G. A. Miller, S. Borel—Maisonny).

*

R. Jakobson modern nyelvemléti szintézisében még átfogóbb, törvényszerű tendenciába épülő tényeket sorakoztat fel. Rámutat arra, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatások ismert ténye a meglepő szerkezeti hasonlóság olyan nyelvek között is, amelyek történeti fejlődésük során semmilyen kapcsolatban nem álltak egymással. A különböző nyelvek fonémarendszerének összehasonlítása, a gyermek fonológiai fejlődésének sorrendi jelenségei, amelyek nyelvterületektől függetlenül azonos fonéma-elsajátítási egymásutániságot mutatnak, valamint az afáziások (agysérülést követő beszédzavarban szenvedők) beszéde a hangrendszer fokozatos felbomlása alapján ugyanazt a törvényszerűséget hozza felszínre: hogy ti. a különböző területeken érvényesülő strukturális törvények azonossága az, ami az individuális és szociális nyelv minden módosulását szabályozza (R. Jakobson: *Les lois phonétiques du langage enfantin et leur place dans la phonologie générale*. 1939, 1949; R. Jakobson, M. Halle: *Fundamentals of Language*. Mouton, s'Gravenhage, 1965). A Jakobson képviselte modern nyelvtudományi szintézis alapján lehetett csak eljutni az immár jó száz éve halmozódó klinikai, logopédiai leírásokból kisejtlő idegéletteni mechanizmusokig, amelyek a beszédzavarok sokfélesége mögött is fellelhetők.

A fonémák keletkezésében jelentős neuromuszkuláris tényező felismerése alapján érthetővé vált az, hogy a gyermek fonológiai fejlődésében miért egyetemesen első a labiális szakasz. Az elsőként kialakult ajakhangok életképességét mutatja az is, hogy az afáziás betegek hangrendszerének szétesésekor éppen a labiális hangok maradnak fenn legtovább, ezek épülnek le utolsóként, s hogy a gyermeki hangrendszerből hiányzó labiális szakasz viszont minden esetben agysérülésre utal.

Az idegéletteni nyelvészet neuropszichológiai és fonológiai alapvetéssel a nyelvi viselkedés meglehetősen sok, különböző szintű szerveződésben adott beszédjelenséget elemez és kapcsol sérült agyszerkezetekhez. Pontosabban: a fonémák, írástevékenység esetén éppen a grafémák területén adódó tipikus hibákat mutatja

fel; az elemek morfémává kapcsolásának zavarait éppen úgy, mint az írott vagy beszélt nyelv grammatikai szerkezetét illető zavarokat, az érzékelés vagy közlés folyamatához kötöttek.

Ezek az eredmények éppen úgy, mint a tudományág jelölése mindenekelőtt az A. R. Lurija irányította több évtizedes klinikai és laboratóriumi kutatások eredményeként körvonalazódtak.

Megállapították, hogy például az ún. „fonológiai süketség” keretében *b*, *p*, *d*, *t* oppozíciókat alkotó fonémák megkülönböztetése agysérülés következtében nem beszélő gyermekeknél (R. M. Boszkisz, R. E. Levina 1936) éppen úgy, mint az agydaganat, agyvérzés károsította felnőttek esetében (A. R. Lurija 1947, 1963) ugyanannak a kérgi sérülésnek a jele. Az oppozíciókban lévő fonémák következetes felcserélése a hangos beszédben és írásban az adott agyterület sérülésének szimptomája (de csak a nem ideografikus írásmódot használó nyelvterületeken).

Nyelvtudományi szinten a fonéma egzakt mérése akusztikai és fizikai tulajdonságai szempontjából valósult meg. A figyelem természetesen terelődött ezekre a sajátosságokra, mivel a nyelvi viselkedés felfogásában éppen az akusztikai és nem a mozgásos elem kerül előtérbe. A pszichológiai szempontú megközelítést viszont több probléma is, mint például a belső beszéd, a hangos beszédre épülő írás-olvasási készség kialakíthatósága vagy akadályozottsága, a kiejtési hibák következményei, az afáziások írott-beszélt nyelvi készségeinek helyreállítása éppen a beszéd mozgásos elemére terelte az érdeklődést.

A beszéd ontogenetikus fejlődésének kezdetén éppen úgy, mint az írás-olvasás készsége kialakításának kezdetén a fonémák (vagy éppen a grafémák) megkülönböztetésében maga az artikuláció játszik döntő szerepet (L. K. Nazarova). Beszédhibások írástevékenységében is felismerhetők a hibás artikuláció lenyomatai. Egyetlen hang pontatlansága is megzavarja a kiejtési mód vagy éppen képzési hely szerint közeli fonémák egész csoportjának írásbeli rögzítését (L. A. Novikova, A. Kossakowski).

A beszédészervi izmokról elvezetett elektromos áram mérése alapján (különösen érdekesek N. A. Szokolov korábbi kísérletei és 1968-as összegezése) megállapították, hogy az artikulémák latens formában felnőtt korban is szerepet játszanak. Atszövik az érzékelési folyamatokat éppen úgy, mint a bonyolult értelmi műveleteket. Elektromiogramok rögzítődnek irodalmi anyagok pusztá hallgatásakor éppen úgy, mint számtani feladatok megoldása menetében, rajztevékenység vagy modellálás folyamatában.

Az artikulémákat raktározó agykérgi területek (a bal postcentrális tekervény alsó része) gócos sérülésekor ép hallás mellett sem valósul meg a fonémák megkülönböztetése, éppen azért, mert erre a gyermek vagy felnőtt a beszédmozgások szintjén képtelen.

Afáziás jellegű beszédképtelenség bizonyos eseteiben a teljesen inaktív beszédészervi állapot módosítható például azzal, hogy látási úton biztosítják a beszéd mintáját, s ekkor már mérhető a fellépő s különben nem aktivizálódó impulzusok (A. R. Lurija, L. S. Cvetkova: *La rééducation de malades atteints de lésions cérébrales et sa portée psychopédagogique. Bulletin de Psychologie Scolaire*, 1967. 20. 257; D. Shankweiler, K. S. Harris, M. L. Taylor: *Electromiographic Studies of Articulation in Aphasia. Archives of Physical Medicine*, 1967).

Megint más agyterületek épségéhez kapcsolódik a beszédelemek szótagokká, szavakká fűzésének képessége. A folyamatosan megvalósuló beszéd vagy írástevékenység alapját alkotó idegi mechanizmusok a premotorikus agykérgi területekhez kötöttek. Így valósult meg a szavakat alkotó alapegységek sorrendi megtartása képességének vagy zavarának jól körülhatárolt agyszerkezetekkel összefüggő elemzése.

Az immár rendkívül gazdag tényanyagból példaként kiemelt összefüggések mellett külön figyelmet érdemelnek a beszédtevékenység logikai-grammatikai szerkezetével kapcsolatos neurolingvisztikai elemzések, térképek. Összefüggés van a bal nagyagyfélteke parieto-occipitális agykérgi területeinek sérülése s a viszonyító közlések megértésének képtelensége között. A bal nagyagyfélteke post-frontális területeinek károsodása viszont a grammatikai szabályoknak megfelelő kifejezés, nyelvi közlés készségét zavarja. Ez úgy is megfogalmazható, hogy felbomlik a beszéd lineáris mintája.

Az idegéletlani lélektan és idegéletlani nyelvészet első eredményei többirányú elméleti és gyakorlati következtetést, használhatóságot tesznek lehetővé, így a gyermeklélektan, neveléslélektan kutatások mellett éppen a gyógypedagógiai lélektan és logopédia számon tartotta jelenségeket érintik. A beszélt és írott gyermeknyelvi zavarok az általános és speciális iskolák tanulóinak statisztikailag is jelentős csoportját akadályozzák az ismeretszerzésben. A kiejtési hibák népes családja esetén (dyslalia, paralalia, mogilalia) éppen úgy, mint az olvasás-, helyesírás-képtelenség vagy -gyengesség (dyslexia—disortografia) s a makacsul rögződő mondat szerkesztési gyengesség (dysgrammatizmus) éppen idegéletlani mechanizmusai szempontjából válik értelmezhetővé.

A neurolingvisztikai adatok szerinti tájékozódás azért is jelentős, mert amint arra A. R. Lurija is rámutat, a tipikusan jelentkező nyelvi zavarok alapján logikai úton is következtethetünk az azt kiváltó agysérülés helyére még olyan esetekben is, amikor a neurológiai vizsgálat már nem is hozza felszínre a minimális agykárosodást. A gyermeki beszéd-sérülések idegmechanizmusainak összefüggésében adott pontos körkép magában hordja a gyógyító, kompenzáló beszédterápiás eljárások legmegfelelőbb körvonalazhatóságát is.

E két tudomány adatai új összefüggéseket alkotva épülnek be ugyanakkor a nyelvtudomány és az általános lélektan elméleti tárába. Sajátos, hogy éppen a gyakorlati beszédpedagógiai munka nem asszimilálta még kellőképpen a neurolingvisztika eredményeit s a neuropszichológiai értelmezés lehetőségét. A további elméleti fonal azonban biztosabban vezetett.

Az emberi viselkedésnek s egyben a nyelvi viselkedésnek agyszerkezetekkel összefüggő korrelációja az általános lélektan még mindig megoldatlan feladatai közül a faktoranalízis számára halmoz adatokat, s ad új lehetőséget éppen az egy személyre szűkített elemzéssel.

A nyelvészeti és a pszichológiai szempontok együttes érvényesítésével még közelebb lehet jutni a belső beszéd aspektusaihoz, a tudat stratégiához, amelyeket a beszélők felhasználnak, s ami a továbbiakban kísérleti lélektani bizonyításra vár. Az így elért adatok alapján feltételezhetően megközelíthetővé válik a folyamatos beszéd, vagy Jakobson szóhasználata szerint „a kódolás lépcsőzetes folyamata”, ami a genetikus nyelvtan újabb eredményeit is érleli.

A távközlés, a fordítási elmélet, a klinikai és iskolai beszédterápia egyaránt arra kényszeríti a kutatókat, hogy a beszélő nyelvi viselkedésének modellezésére törekedjenek. Sok szempontot nyújtanak ehhez a személyközi verbális kommunikáció körtani vonatkozásai is.

Jakobson szerint az összehasonlító nyelvtudomány, a gyermeknyelvi kutatások adatai és a gócos agysérülések következtében széteső beszéd területén megfigyelt „kifejezett hierarchikus rend egyetemessége és belső logikája... lehetővé teszi, hogy azt a nyelv keletkezésének elméletében is alkalmazzuk”.

AZ URÁLI NÉPEK IRODALMI NYELVÉNEK FEJLŐDÉSE

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt az uráli népek többségének nem volt saját írásrendszere és fejlett irodalmi nyelve. S ha létezett is a forradalom előtt valamelyes irodalmuk, ezek a művek a különböző dialektusok nyelvén jelentek meg, ugyanis nem voltak egységes írásjelek és egységes, normatív helyesírás sem létezett, az írott nyelv szókinccse és a szakterminológia pedig még nem alakult ki. Kivételt csupán a magyarok, finnek és észtek jelentettek: ezeknek a népeknek már fejlett volt az irodalmi nyelvük és gazdag az irodalmuk.

A forradalom előtt nem jöttek létre a szükséges feltételek az irodalmi nyelvek normális fejlődése számára. A cári kormány oroszosító politikát folytatott, s a rendelkezésére álló összes eszközökkel akadályozta a nemzeti nyelvek alakulását, nyelvjárásaik erősödését és az egységes irodalmi nyelvek létrejöttét. Csak az októberi forradalom történelmi győzelme teremtette meg a feltételeket az irodalmi nyelvek végleges kialakulásához és fejlődéséhez. Ezért teljes joggal állíthatjuk, hogy e népek irodalmi nyelve az októberi forradalom alkotása.

Már a szovjethatalom létrehozása utáni első években megkezdődik az iskolákban az anyanyelvi oktatás, hogy ezáltal valósággá válják Lenin nemzetiségi politikája s eleget tegyenek a pedagógia követelményeinek. Ebben a vonatkozásban nagy gondot fordítanak az anyanyelvű tankönyvek kiadására. A járási és kerületi központokban újságok és folyóiratok jelennek meg. Az első esztendőkből a forradalom előtti időkhöz hasonlóan az irodalmi műveket a különböző dialektusokban adták ki, egységes írásmód és helyesírás figyelembevétel nélkül, ugyanis nem létezett még egységes, normatív irodalmi nyelv. Ezért nagyon is természetes volt, hogy már a forradalom utáni első napokban az élet maga tűzte napirendre a nemzeti irodalmi nyelvek létrehozásával kapcsolatos problémák megoldását.

Tanácskozásokat és konferenciákat tartottak, amelyeken megvitatták az irodalmi nyelvek legváltozatosabb kérdéseit: az ábécét, az írásmódot, a terminológiát. Ezeken a találkozásokon döntöttek a létrehozandó irodalmi nyelvek főbb kérdéseiben, amelyek aztán a normatív nyelvtanok és szótárak alapjává váltak.

Így hozták létre az uráli népek irodalmi nyelveit, s fejlődött írásbeliségük is. Az eltelt több mint öt évtized alatt az uráli népek megteremtették saját írásbeliségüket.

Az uráli nyelveket írásbeliségük fejlettsége szerint a következő csoportokba oszthatjuk:

1. Régi írott nyelvek, irodalmi hagyományokkal: magyar, finn, észt.
2. Régi írott nyelvek, csekély irodalommal a forradalom előtt. A szovjethatalom éveiben anyanyelvű újságok, folyóiratok és különböző műfajú irodalmi művek (versek, regények) jelentek meg. Ide tartozik az erze-mordvin, moksa-mordvin, mezei mari, udmurt és a komi-zürjén nyelv.
3. Régi írott nyelvek, nagyon csekély irodalommal a forradalom előtt. A szovjethatalom éveiben időszaki kiadványok vagy jelentős szépirodalmi művek egyáltalán nem jelentek meg, vagy pedig nagyon is korlátozott mértékben. Ide tartozik a komi-permják és hegyi mari.

4. Régi írott nyelvek külföldön, jelentéktelen irodalommal. Ezekhez tartoznak a norvégiai, svédországi és finnországi lapp irodalmi nyelvek.

5. Új írott nyelvek: a forradalom előtt alig volt írásbeliségük, a forradalom után jelentéktelen irodalom jött létre. Ide tartoznak: hanti, manysi, nyenyec és szelkup.

6. Olyan nyelvek, amelyeknek a múltban volt saját írásrendszerük, de jelenleg más népek nyelvét használják irodalmi nyelvként. Ide tartoznak: karjalai (jelenleg az orosz vagy a finn nyelvet használják), liv (most a lett nyelvet használják), vepsze, izsor és kolai lapp (ezek a népek most az orosz irodalmi nyelvet használják).

7. Az említetteken kívül van még három uráli nyelv, amelynek nem volt írásbelisége: a vót, az enyec és a nganaszan.

Értekezésünkben főleg a második csoporthoz tartozó nyelvekkel foglalkozunk, amelyek a finnugor nyelvcsalád volgai és permi ágához tartoznak (erzemordvin, moksa-mordvin, mezei mari, udmurt és komi-zürjén). Ezek a nyelvek a fejlődés azonos fokán állnak: a forradalom előtt volt bizonyos irodalmuk (elemi iskolai tankönyvük is), egyes írás- és helyesírási normák is kialakultak, de az irodalmi nyelv végleges kifejlődésére csak a forradalom után került sor. A szovjet-hatalom éveiben létrehozták az anyanyelvi elemi oktatást, újságokat és folyóiratokat adtak és adnak ki. Az illető nyelvet beszélők száma nagy: mindegyik népnek több százeres a lélekszáma. E népek tagjainak többsége a megfelelő autonóm köztársaságokban lakik: a Komi ASZSZK, az Udmurt ASZSZK, a Mari ASZSZK és a Mordvin ASZSZK területén. A köztársaságok főiskoláin nyelv- és irodalomszakot hoztak létre, itt anyanyelven képeznek ki tanítókat; saját kutatóintézetek is dolgoznak, ezek az illető népek anyanyelvének problémáit tanulmányozzák. Irodalmi nyelvük fejlettsége tekintetében a komi-permjákok és a hegyi marik közel állnak ezekhez a népekhez.

Az eltelt öt évtized alatt az említett nyelvek esetében számtalan közös fejlődési jelenség állapítható meg: véglegessé válnak a részben korábról származó nyelvtani és helyesírási normák, megállapítják az irodalmi nyelvek nyelvjárási alapját, a szókincs különböző neologizmusokkal gazdagodik, megkezdődik a tudományos nyelvvizsgálat. A jelenkori írásbeliség folyamatos összefüggésben van a forradalom előtti időkével.

Az utóbbi ötven esztendőben az általunk vizsgált nyelvekben — akárcsak sok más szovjetunióbeli nép nyelvében — hatalmas változások következtek be mind az írásrendszerben és a helyesírásban, mind a szókincsben. A következőkben alaposabban megvizsgáljuk ezeket a kérdéseket.

ÍRÁSRENDSZER ÉS HELYESÍRÁS

A volgai és permi népek saját írásbeliségük kialakulásától kezdve orosz alapon álló ábécét használtak. Kivételt jelentett a komi-zürjén és a komi-permják nyelv, ezek ábécéje több ízben változott. A XIV—XVII. században létezett a permi ábécé, amelyet Permi István hozott létre a görög és ó-orosz betűk mintájára. A XVII. században ezt az írásrendszert az orosz írással helyettesítették, amely különböző változatokban fennmaradt a XX. század 30-as éveigi. 1932—1938 között az orosz ábécét kiszorította egy latinizált írásrendszer, amelyet az ún. új egyesített ábécé alapján alkottak meg, s abban az időben a Szovjetunió sok népe használta. 1937—1938-ban aztán bekövetkezett a visszatérés a latin ábécéről az oroszra. (Ez a delatinizáló folyamat bekövetkezett a Szovjetunió mindazon népeinél, amelyek az egyesített ábécét használták.)

A volgai és permi népek jelenlegi ábécéinek alapja az orosz ábécé, amelyet kiegészítettek, hogy a sajátos hangokat és hangkapcsolatokat is jelölhessék. A mordvin nyelvek ábécéjében nincsenek kiegészítő írásjelek, bár a moksa-mordvin nyelvben sajátos írásjelekre volna szükség az *ä* fonéma és egy tökéletlenül képzett magánhangzó jelölésére, ezeknek a hangoknak ugyanis nincs egységes írásmódjuk.

Rá kell mutatnunk arra, hogy az orosz nyelv írásrendszere nem teszi lehetővé az általunk vizsgált nyelvek összes fonémáinak és fonémakapcsolatainak jelölését. Amint már említettük, a sajátos fonémák jelölésére sajátos írásjeleket használnak. Ez azonban nem elegendő. A finnugor nyelvekben vannak olyan hangkapcsolatok, amelyek az orosz nyelvben nincsenek meg, s amelyek írásbeli lejegyzésére nem találtak megoldást. E hangkapcsolatok írásos jelölésére az említett finnugor nyelvek írásrendszerébe bizonyos olyan írásjeleket vezettek be, amelyek nem jellemzők az orosz nyelv írásmódjára. Ezeknek az eljárásoknak a szabályozására lényegében a forradalom után került sor. A XVIII—XIX. században ezeket a nyelvi sajátosságokat az orosz ábécé használata miatt általában nem jelölték.

Az orosz írásrendszer átvétele bizonyos mértékben már meghatározta a helyesírás-szabályozásnak azt a részét, amely kapcsolatban van a fonémák írásbeli jelölésével. Ha figyelembe vesszük az irodalmi nyelvek nyelvjárási alapjának a sajátosságát is, amely irányadó volt a helyesírási normák megállapításakor, akkor biztos alapunk van, amelyre nemcsak a nyelv hangrendszerének írásbeli jelölése, hanem az alaktani jelenségeké is támaszkodhat.

A helyesírás kérdéseivel közvetlen kapcsolatban van az irodalmi nyelvek nyelvjárási alapjának a problémája is.

AZ IRODALMI NYELVEK NYELVJÁRÁSI ALAPJA

Az irodalmi nyelvek létrehozásakor a legfontosabb kérdések egyike azoknak a nyelvjárásoknak a megállapítása volt, amelyek a nyelvek alapjául szolgálhatnak. A forradalom után élenk vita alakult ki e kérdés körül. A viták során különböző szempontok merültek fel. Egyesek a „legrégbibb“ dialektus alapján akarták létrehozni az irodalmi nyelvet, vagyis annak a dialektusnak az alapján, amely a leginkább megőrizte a nyelv archaikus vonásait. Mások a lakosság többségétől legjobban megértett nyelvjárás mellett szálltak síkra. Végül az utóbbi szempont érvényesült csaknem minden volgai és permi nép esetében.

A szovjethatalom éveiben az irodalmi nyelv normái érvényre jutottak a nyelvtanokban és szótárakban.

AZ IRODALMI NYELVEK SZÓKINCSENEK FEJLŐDÉSE

A szókincsben végső soron az illető nyelvet beszélő nép egész szellemi élete tükröződik. A volgai és permi népek jelenleg a fejlettség magas fokát érték el. E népek művelődési felemelkedésében nagy szerepe volt — és van ma is — az anyanyelvnek. A szovjethatalom éveiben eléggé gazdag irodalom keletkezett, anyanyelvű elemi iskolákat létesítettek, s az időszaki kiadványokat egyre szélesebb körben kezdték olvasni (a komiknál például minden második család újságot, minden harmadik család folyóiratot olvas, az újságok összpéldányszáma pedig tízszerese az 1920-as évek példányszámának).

A nemzeti kultúra fejlődésével egyidőben gyarapodik az irodalmi nyelvek szókinccse. Az alap-dialektus állandóan új szavakkal egészül ki, a szókinccs évről évre gazdagodik számos neologizmus átvétele révén. Az irodalmi nyelvek szókinccs-gyarapodásának fő forrásai az anyanyelv — különböző nyelvjárásaival — és az orosz nyelv.

Az irodalmi nyelvek sok nemzetközi szót vettek át a forradalom után az orosz nyelv közvetítésével, mint például antenna, agresszor, aktív, aszfalt. Csupán az a betűvel kezdődő kölcsönszavak száma meghaladja a százat minden irodalmi nyelvben, s e szavak mintegy kétharmadát a volgai és permi népek nem használták a forradalom előtti időben.

A forradalom után számtalan olyan neologizmus keletkezett, amelyet az anyanyelv elemeiből képeztek vagy a nyelvjárásokból vettek át.

Az irodalmi nyelvek szókincsének gyarapításában nagy szerepük volt a nyelvjárásoknak, mindenekelőtt a szinonimák kialakulásában. A szinonimák nagy száma jött létre. Például: komi agasz — pinya: „borona“; icsöt — dzolja: „kicsi“; udmurt nacsar — kuanyer: „szegény“; anaj — ataj: „apa“; mari tarman — kural: „szerszám“; nyezer — jorlo: „szegény“; moksa-mordvin inzsi — konak: „vendég“, sra — morks „asztal“; erze-mordvin konev — gabala: „papír“, vij — ilük — ale: „erő“. **Ki kell emelnünk a szavak jelentésében bekövetkezett változásokat is. A jelentésváltozás szempontjából a legfontosabb szerepe a szakkifejezések létrejöttének és a jelentés-átvitelnek volt.**

Az említett változások (szókincs-gyarapodás, jelentésbővülés) a volgai és permi népek irodalmi nyelvének olyan hajlékonyságot és kifejezőerőt kölcsönöztek, hogy ezeken a nyelveken bármely mély gondolatot, az emberi lélek legfinomabb rezdüléseit is ki lehet fejezni, vagyis a világ más kultúrnyelveivel egyenrangúakká váltak. Olyan nyelvekké, amelyekben több mint ötven éve lapok és folyóiratok jelennek meg, s eredeti versek, drámai művek és regények egész sora született. Ezekre a nyelvekre lefordították a marxizmus—leninizmus megalapítóinak sok művét, valamint az orosz és a világirodalom klasszikusainak műveit.

A forradalom után gyorsan növekedett a mordvinok, udmurtok, marik és komik irodalmi nyelvének társadalmi szerepe. Létrehozták az anyanyelvi elemi oktatást, a középiskolákban bevezették az anyanyelv és irodalom tanítását, az anyanyelv teret hódított a színpadokon. Évről évre nő az anyanyelv szerepköre e népek társadalmi életében.

Mezei mari, mordvin, udmurt és komi nyelven sok időszaki kiadvány jelenik meg. Minden köztársaságban napvilágot látnak anyanyelven köztársasági és kerületi lapok, irodalmi és társadalmi-politikai folyóiratok, évkönyvek és gyűjteményes kiadások. Minden köztársaságban működnek színházak, dal- és táncgyűttesek, sok eredeti operát írtak, a műkedvelő művészet virágzik és jelentős drámai művek születtek (a komi-zürjénben például több mint ötven eredeti színmű). A rádió és a televízió anyanyelven közvetít műsorokat.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy e finnugor népek soraiból új nemzeti értelmiség nőtt ki, amelynek az anyanyelve ma már az illető nép irodalmi nyelve. Ez az értelmiség a legtöbb esetben családi körben és a társadalmi életben egyaránt az irodalmi nyelvet használja.

Az irodalmi nyelv normáit fokozatosan elsajátítják a helyi nyelvjárások képviselői is. Ebben jelentős szerepe van az iskolának, a szépirodalomnak és a folyóiratoknak.

VERGILIUS NYELVÉRŐL

Nincs római költő, aki olyannyira közel jutott volna a „tiszta költészet”-hez, mint Vergilius — s ez egyfajta *religió*nak, a szó eredeti értelmében válogató figyelemnek, amely önmagában nem biztosíthatta a költészet gazdag tartalmát, olyan jelleget kölcsönöz, amely az olvasótól is figyelmet, *religiót* követel meg. Mire irányuló figyelmet? Az emberre és nyelvére, amely Vergiliusnál oly messzemenően azonos költészetével, hogy őrála beszélve a nyelv a költészet, a költészet pedig a nyelv helyett állhat. Úgyeljünk tehát az emberre, mielőtt költészetére irányulna figyelmünk.

Teljes neve Publius Vergilius Maro. Az ehhez hasonló szabályos római nevek igazolják a római népet alkotó különböző törzsek elemeinek összeolvadását. Semmi képpen sincs szükség elemzésükre ahhoz, hogy hordozójuk személyiségét jobban megismerjük. Néha azonban más a helyzet, például Vergiliusnál. Észak-itáliai volt, mint Catullus. Ez a költő a *gens Valeriá*hoz, ehhez a dicsőséggel telt nemzetséghez tartozott, amelynek őse szabin földről vándorolt be Rómába, Vergilius azonban az etruszk nemzetségek közé sorolta. Saját származása nem volt ilyen előkelő, egyszerű elődei voltak, a „Vergilius” név és a „Maro” *cognomen* szerint inkább etruszkok. A „Vergilius” név tiszta etruszk területről is ismert (Volterra, Sutri, Veji), a „Maro” — *maru* — pedig eredetileg etruszk hivatalnoki cím volt. Etruszk nevet viselt Magius, a *viator* (bírószági kézbesítő) is, akinek a lánya, Magia Polla, Vergilius apjához ment feleségül. Az apa, mielőtt jövendőbeli apósánál szolgálatba állt volna, fizekasmester volt, de saját kis vagyonát méhészetrel és erdővásárlással is gyarapította.

A két család, Vergiliusé és édesanyjáé, aki etruszk szokás szerint a központot jelenthette, egy gall lakosságú faluban élt: a falu neve, Andes, is gall eredetű. Vergilius itt született. Tulajdonképpen szülőhelyének a közeli várost, Mantuát számították. Más etruszk városokhoz hasonlóan az alvilági isteneknek volt szentelve, akiknek a neve is — *mantu* — jelezte Mantua etruszk eredetét. Az etruszkokhoz a lakosság három további rétege járult, amely különböző törzsekből származott. Vergilius az *Aeneis*ben Mantua több nemzetségéről beszél, négy törzsről, de hangsúlyozza, hogy a város ereje az etruszk vérnek köszönhető:

*Mantua, dús te az ősökben, ha kevert is a fajtád,
Mert három faj alatt négy-négy törzs él kebeledben,
Am te vagy úr rajtuk, tuscus vérség erejével.**

(*Aeneis* X. 201—203)

A rómaiak egyesítette Itália kicsinyített mása. A mantuai Vergilius, aki számára Róma volt Itália minden népének feje, de aki átköltözött Nápolyba és Sziciliában is háza volt, nem állt messze attól, hogy az első olasz költő legyen!

I.e. 70-ben, október idusán született, Pompeius és Crassus első konzulátusa

* Az idézetek a *Catalepton* kivételével Lakatos István fordításai (*Vergilius összes művei*. Budapest, 1967).

idején, de jellemző, hogy antik életrajzában a politikai évszámokon kívül a szellem-történetieket is feljegyezték: a *toga virilist*, a közéleti pályafutást előkészítő fokozat jelképét, a tizenöt éves ifjú i.e. 55 október idusán öltötte magára, azon a napon, amelyen Lucretius Carus, Róma nagy filozofikus és patetikus, de semmiképpen sem édes-melodikus költője meghalt. Vele a római költészet a koncentráció csúcsára érkezett, ahol a hexameter, az epikus versmérték művészetének az *igazságot* kellett szolgálnia, míg a korabeli modern költők, mint Catullus, hívei voltak a *l'art pour l'art*-nak, amelytől honfitársaik nagy tömege, az azonos nyelvtől függetlenül, elzárva maradt. A költészet a költészetért azonban másvalami, mint a *l'art pour l'art*, ha nem kevésbé a *nyelv* sajátos poézise, mint a költő költészete, aki egy névtelen zene hullámaival sodortatta magát.

A római közigazgatás és joggyakorlat mindennapi latin nyelve a Po-síkság törzsi nyelvei és dialektusai fölé emelkedett. Az ügyvédek voltak azok, akik a beszéd művészetének a latin prózában rejlő minden lehetőségét, a nyelv zeneiségét is, igénybe vették beszédeikben. Tőlük tanult Vergilius. Apja lehetővé tette számára, hogy előbb Cremonában, a Mantua közelében levő nagyobb városban, majd Mediolanumban, a mai Milánóban, amely a Po túlsó felén művelődési központtá kezdett fejlődni, ékesszólást tanuljon. De Róma is hozzájárult ennek a jövődöbeli olasz-nak, a későbbi Olaszország mesterének a szellemi fejlődéséhez. Itt Epidius személyében közös tanítóra lett Antoniusszal és Octavianusszal, a későbbi Augustusszal. Egyetlen pere volt, s ennek folyamán bátortalannak, csaknem képzetlen szónoknak bizonyult.

A 41. év nagy változásokat hozott a Cremona környéki földbirtok-viszonyokban. A város a Caesar-gyilkosok oldalán állott, akik 42-ben Philippinél Antoniusszal és Octavianusszal szemben alulmaradtak. Cremona vidékét — s mivel ez nem volt elegendő, Mantua vidékét is — jutalomként felosztották a győztesek között. Vergiliusra, a jelek szerint, már felfigyeltek Rómában, és segítségért is folyamodott az Octavianus köréhez tartozó, szellemi beállítottságú emberekhez. Egyelőre sikerült megmentenie a veszélyeztetett kis birtokot. Vannak olyan hírek, amelyek szerint a szomszédságban letelepedett veteránok részéről mégis veszély fenyegette Vergilius életét. Őt mindennél jobban vonzotta Nápoly vidéke, amióta az ékesszólásból a filozófiába menekült.

Tekintsünk az emberre: magas, sötét bőrű férfi, arcában paraszti vonások, egészségi állapota gyenge — így írták le kortársai. A rendkívüli szerénység és a letagadhatatlan jelentékenység sugárik portréjáról, amely egy tuniszi mozaikon látható, a történetírás és a tragédia műzsája között. Az is ránkmaradt, hogy milyen vonatkozásban volt gyenge az egészsége. Gyomor-, torok- és fejfájás kínozza gyakran, s az is előfordult, hogy vért hányt. Mivel már ötvenegy éves korában meghalt, feltételezhető, hogy ez az állapota, akárcsak ismert szokásai, általában jellemzők voltak életére, legalábbis harmincéves korától kezdve. Nagyon keveset evett és ivott, s inkább szép fiúknak hódolt. Egyik barátja és pártfogója el akarta csábítani egy ismert római hetérával. Ez öreg korában bevallotta, hogy vállalkozása nem sikerült. A röviddel harmincadik életéve előtt nem jellemében, de külső és belső életében bekövetkezett változásra vonatkozik egy, Catullusra emlékeztető kis vers — egy *Catalepton* — azok közül, amelyek az ún. *Appendix Vergilianában* maradtak fenn.

Az ötödik *Catalepton*ban elbúcsúzik a retorikától, a szónokok és az ékesszólást tanítók bombasztikus stílusától; ezek közül egyeseket néven nevez. Egy nekünk máshonnan ismeretes fordulattal különös egybehangzásban ezeket az embereket a „pengő cimbalom“-hoz hasonlítja. Ugyanakkor elbúcsúzik a szeretett fiútól és min-

den szép ifjútól is. Az üdvösségnek ama réve felé akar hajózni, amelyet a nagy Siron mondásai mutattak meg számára. Azt az aszketikus epikureizmust választotta, amelynek célja nem a kényelem volt, hanem a kéjtelenység elkerülése. Sőt, az édes műzsákat — beismerte, hogy édesek voltak — szintén elutasítja magától, s csak azt engedi meg nekik, hogy néha írótabláját keressék:

*Mi vásznainkat boldog révbe fordítjuk,
Siro, a nagy tudós tanára szomjazva,
gondok nyugétól életünk eképp óvjuk.
Eredjete ti is Múzsák, elég immár,
édes Múzsák (hiszen megvallom őszintén,
édes volt köztetek), de már írótablám
ritkábban és szemérmesen keressétek!**

(Catalepton V. 8—14)

Később, talán csupán néhány év múlva, Vergilius megvásárolja Siron kis birtokát (erről tanúskodik a nyolcadik *Catalepton*) Nápoly környékén, s itt helyezi el családját, illetve azokat, akik tagjai közül ekkor még életben voltak. Apja elvesztette szemévilágát, két fiútestvére korán meghalt. Végrendeleítésben mostohatestvérét — Magia Polla másodsor is férjhez ment — említi jelentős vagyonának örökösei között. Jámbersága most a családra és az új otthonra veti sugarát. Epikureizmusa nem zárja ki az élettelen dolgok iránti *religiót* sem:

*Villa, ki Syróé voltál, s te sovány kicsi birtok,
ám ama gazdádnak szép vagyton, éppen elég:
önmagam és akiket mindig szeretek, velem együtt
— hogyha hazám valamit még keserűbbet üzen —
oltalmazda adom, főképp az apám, te Cremona,
légy neki otthona, mint Mantua volt azelőtt.*

(Catalepton VIII.)

Nápoly lépett a szerencsétlen észak-itáliai városok helyébe, a nápolyiak majd „Parthenios“-nak fordítják le Vergilius nevét görög nyelvükre, ami ez esetben nem „hajadon fiá“-t, hanem szűzieszt jelent.

Hogy Vergilius számára mit jelentett eddig a költészet — éspedig ritkán egyéni módon, mert önmaga kifejezéséhez még nem jutott el —, azt képtelenesen önkéntelenül az „írótabla“ szóval fejezi ki, amelyet a múzsák néha megkereshettek. Amit az *Appendix Vergiliana* tartalmaz, hogy egyeseket — a Catullusra emlékeztető rövid verseken kívül — valóban ő írt-e, vagy pedig mind csupán ismeretlenek kísérletei és utánezatai: kivétel nélkül mindegyik papírizú, „írótablán“ keletkezett, s a képzettség, nem a költő irányította hangvétel jellemző rájuk. Annak az idillnek a kezdetét, amely *Bucolicának*, „pásztorkölteményeinek“ gyűjteményében első helyen áll, s valószínűleg egy „hazuról“ érkezett „jóhír“ után született, a következőképpen lehet jellemezni — persze nem abban az értelemben, mintha itt Vergilius tulajdonképpeni költészetét kísérő jelenségről volna szó. Mert a *költészet* az, amelyet Vergilius hirtelen megtalált a maga számára, s ezentúl dicsőségben a keze alá hajt:

„A kezdő sorok teljes, tiszta, egyszerű körvonalú strofát alkotnak. Harmonikus kiegyensúlyozottságukban a klasszikus szerkesztés művészetének mintaképei. A kezdő szavak dallamossága a magas és mély magánhangzók váltakozásán alapszik:

Tityre, tu patulae recubans...

* Szabó Kálmán fordításai (Vergilius összes művei. Budapest, 1967).

A magánhangzók egymásutánjában felismerjük a pásztorsíp modulációját, A latin nyelv ebben a szóművészetben olyan édességet, olyan zenei jóhangzást, olyan érzéki telítettséget ér el, mint azelőtt soha.* Az öt verssort hangosan kell olvasni, mint Vergiliust általában:

*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestrem tenui musam meditaris avena:
nos patriae finis et dulcia linquimus arva.
nos patriam fugimus: tu, Tityre, lentus in umbra
formasam resonare doces Amaryllida silvas.*

Tityrusom, ki a sátras bükk hüvösén heverészel.
Erdei műzsádat leheled lágyhangu sípodba,
Míg mi hazánk édes mezeit s e határt odahagyjuk.
Hontalanul bolygunk: de te, Tityrusom, zugod árnyán,
Szép Amaryllisedért a vadont epekedni tanítod.

(Eklogák I. 1—5)

Ez tökéletes, s elsősorban nyelvzenei alkotás volt — lefordíthatatlan alkotás! A nyelvvel való muzsikálást, tehát a nyelv alkalmazását a világ dolgainak ábrázolására csupán a hangok segítségével Vergilius nem elsőként fedezte fel: megtalálta már a görög irodalomban, a szirakuzai Theokritosznál. Theokritosz révén Vergilius meglelte saját kifejezési eszközét, nemcsak a *Bucolicák*, hanem egész költészete számára, amely egészen huszonnycadik életévéig nyugtalanító és gyötrő lehetőség volt, de amely, hála felfedezésének, a latin nyelvben rejlő megfelelő lehetőségek, teljesülést hozott. Ezért volt Vergiliusnak más költőknél sokkal fontosabb verseinek hangos fölolvassása, s rendkívül fájdalmasan érintette, ha gyakori torokbaja ebben megakadályozta. Felolvasása maga volt az édes elcsábulás. Egyik kései vetélytársa mondotta, hogy szívesen ellopná ezt vagy azt Vergiliustól, ha eltalálhatná a hangját, a száját és előadóképességét is. Mert a sorok zengtek, ha Vergilius olvasta fel őket, különben üresek, némák maradtak. A *Bucolicák*knak, amelyek végül is tíz válogatott költeményt — *Eclogae* — tartalmaztak, olyan sikere volt, hogy ismételtelen előadták őket színpadon. Amikor Vergilius következő művével, a *Georgicával* elkészült, a campaniai Atellában gyógyította a torkát. Ide jött Octavianus is az actiumi csata után, hogy hallhassa a költőt. Négy nap alatt felolvasta a *Georgica* négy könyvét. Ha Vergilius hangja elakadt, Maecenas folytatta az olvasást.

Pásztorköltészet mint a kor legtisztább költészete, mely a pásztorban az énekest és a költőben az egyszerű embert — a „pásztor” — boldogító hangvilágba, a szerencsétlen valóság ellenvilágába emeli át: ezt jelentik Vergilius *Bucolicái*. Mind-egyikben van valami operaszerű, a költőben pedig valami primadonnaszerű, mondhatnók, s igazunk lenne, ha nem volna jelen az „imá”-val rokon elem is, s nem emelné a játékot a szent komolyság szférájába. Vergilius vallásosságát ebben — és más műveiben — a legkevésbé értette meg az utókor. Tityrus hálaadó szavai az első Eklogában („...egy isten adott nekem ily nyugodalmat, / Mert bizony istenem ő s az lesz mindig...”) egyszerű, paraszti következtetésként származnak abból a humanus, görög és bizonyára római jámborságból, amely — valószínűleg Menandroszból — latinra fordítva ezekkel a szavakkal fejeződött ki: „deus est homini iuvare hominem“ (isten az embernek, hogyha egy embertárs segít).

* Viktor Pöschl: *Die Hirtendichtung Virgils*. Heidelberg, 1964.

Nem kellett hinni Vergiliusnak: elég volt hallgatni őt. Az aranykor a költészetben volt jelen. Nem elhitt prófécia s nem durva varázslat tette Vergiliust az augustusi kor hasonlíthatatlan költőjévé — igazi próféta a keresztényeknél, varázsló a középkorban lett —, hanem költészete, valószínűleg már az első pillanattól kezdve, amikor a nyilvánosság elé jutott. Sikere és hírneve csak nőtt minden felolvasás vagy újabb műveinek közlése után. Nagyon ritkán jött Rómába, de ha itt feltűnt, az őt ovációval követő tömeg elől az első házba be kellett menekülnie. Amikor a közönség a színházban, ahol verseit előadták, észrevette, hogy a hallgatók között van, mindenki felállt a helyéről, s ugyanolyan tiszteletben volt része, mint Augustusnak.

Az ilyen pillanattfelvételek már életének utolsó évtizedéből származhatnak, amikor *Aeneis*-ét még nem fejezte be, de a „nagy“ énekeket, mint például a másodikat, a negyedik és a hatodik éneket, már saját maga felolvasta Augustus házában, vagy pedig részleteket más társaságban, hogy elevenné tegye és továbbfolytathassa művét. Az utolsó előtti évtizedben nápolyi birtokán dolgozott, a jelek szerint teljesen visszahúzódva, azon az újszerű tankölteményen, amely a *Bucolicák*ban felszabadult hangját nagyobb alkotásban juttatta érvényre: a *Georgicán*. Ebben vajon valóban azt akarta megmagyarázni a parasztnak, mit kell tennie szántóföldjével, borával és gyümölcsfaival, nyájaival és méheivel? Előadásának szakadozottsága — teljességet úgysem érhetett el — ezt kétségessé teszi. De azt is kétségbe kell vonni, hogy a tanköltemény műfaját ennek görög képviselői és a római Lucretius után azonos irodalmi becsúgyal akarta volna művelni.

Nikandrosz hellenisztikus költő, aki előtte „Georgicá“-t írt, „a legkiállhatatlanabb görög költő“, bizonyára nem volt példaképe Vergiliusnak, bár az antik világban ezt is gondolták. Vergilius kifejezetten Hésziodoszhoz csatlakozott, a *Munkák és napok*hoz, ezekkel a szavakkal:

... *Ascra dalát zengvén el a városi rómaiaknak.*

(*Georgica* II. 176)

De nem volt lehetséges, hogy a rómaiaknak írt versében megmaradjon az ascrai költő egyszerűségénél. A táj, amelyet Hésziodosz a Helikonról látott, és a Vergilius elé táruló táj — Boiótia és Itália — különbsége túl nagy volt:

Sátornus gabona- s bajnok-nevelő televénye

(*Georgica* II. 173)

— ezt akarta a költemény négy énekében négy vonatkozásában ünnepelni.

A konkrét Itália gazdagságával, igazi körvonalával, amelyek a magas fekvésű városokat is kiemelik (II. 156), szétveti a hésziodoszi költészet gyakorlatira csökkentett egyszerűségének kereteit, s színpoézissá válik, amely összeköti a hasznost az imaszerűvel, és legmélyében nem gyakorlati, hanem himnikus jellegű. A szünetekkel tagolt vergiliusi hexameter hangja már az első sorokban megszólal:

*Quid faciat // laetas segetes // quo sidere terram
vertere Maecenas // ulmisque // adiungere vitis ...*

*Hogy lesz dús // a vetés, // mely csillag alatt ugaroljunk,
Szilre mikor jó, // Maecénás, // aggatni borágat ...*

(*Georgica* I. 1—2)

A nagy költeményt irodalmi dimenzión kívül — ennek kereteiben maradnak filológiai értelmezői — táji-optikai és zenei dimenzióban is olvasni kell, mert ezzel sokkal nagyobb hatást tesz, mint az irodalmival. Erre szeretném nyomatékosan felhívni a figyelmet. Csak-irodalmit egyáltalán nem találunk Vergiliusban a *Bucolicák* óta (ezekben is ritkán), annál inkább az érzékekre hatót, amely magában foglalja az irodalmat is. A *Georgica* poézise mégsem teljesen földhözkött. Már a görög istennevek, a hozzájuk tartozó táji vonatkozásokkal, mint Lykaion, Mainalon és Tegca (I. 16—18) vagy az *Amphysus pásztora* kifejezés Apolló helyett (III. 1—2) hatalmasan kitágítja, s a görög tájjal egészíti ki az atmoszférát.

Hét évet dolgozott Vergilius a *Georgicán*, és az *Aeneis* megírására fordított tizenegy esztendő után úgy tűnt neki, hogy még mindig nem ért költészete csúcsára, amely teljesen kielégíthette. Nagy munkáját, amelyben kortársai és az utókor remekművet látott, végül is tűzhalálra ítélte: Augustus Caesarnak a végrendelet végrehajtóihoz intézett autokrata parancsa mentette meg a lángoktól. Ebből a tényből is kiderül közvetett módon, hogy Vergilius a korábnál magasabb célt tűzött maga elé főműve megírásakor. Tartalmi célját azonban elérte.

Itt van az eredmény tizenkét énekben, az egész mű és minden egyes ének művészi felépítésben előttünk áll. Az eposz első felében látjuk útra kelni Aeneast, a szerelem istennőjének, a rómaiak Venusának fiát. Már az első ének során belekerül a történések kellős közepébe, tengerre száll, tekintete előtt Itália, az ígért földje. A vihar mégis visszaveti Észak-Afrikába. A második ének visszatér Trója pusztulására, innen jön Aeneas egész kíséretével, a harmadik a Szicíliaba tartó utazást ábrázolja, a negyedik Karthágó alapítójának, Didó királynőnek nagy elcsábítási kísérletét, aki aztán belepusztul az eredménytelen csábításba, az ötödik ének bemutatja az Aeneas atyja, Anchises tiszteletére rendezett hősi játékokkal kitöltött szicíliai pihenést, a hatodik a leszállást az alvilágba Cumaeból, a későbbi Nápoly vidékéről, ahol a szellemek másvilági dimenziójában Aeneas megpillantja jövődöbéli utódait. A további hat ének pedig elénk vetíti a hódító harcokat Latiumban, azon a földön, amelyen Róma az Aeneastól lefektetett alapokon erős nemzetté nő majd.

Mindez előttünk áll, csupán jelentéktelen, nem teljes hexameterek okozta kis hézagokkal, s fel kell tennünk a kérdést: mi volt az a nehezen elérhető *formális* cél, amelynek meg kellett volna haladnia a *Georgicában* elért célkitűzést, és valami soha-nem-létezett megvalósítania? Vagy ezt szinte el is érte, de nem Vergilius teljes megelégedésére? Ez az új dolog már nyilvánvaló volt román nyelveket beszélő kései csodálói és utánpótlói számára, és ezért nem is fogalmazták meg különös módon, hanem elfogadták, és aztán lassan újra feladták. Vergiliusnak arra a vívmányára, amellyel az *Aeneist* a *Georgica* fölé emelte, Walter Pater találta meg a helyes szavakat Giorgionéről, a Vergilius szűkebb pátriájából származó festőről írott esszéjében: „A poézis és a festészet ideális példái azok, amelyekben minden rész oly szorosan egymásbafonódik, hogy az anyagi (tárgyi) már nem csupán az értelemre, a művészi (vagy a forma) pedig nem csupán a szemre vagy fülre hat, hanem az anyag és a forma azonossá válva, elválaszthatatlan egységet alkot, egyetlen egész-ként hat arra a szellemi képzelőerőre, amelyben minden gondolat és minden érzés érzéki képzetével egyidőben, ikerként jön létre. Ez az ideál a legtökéletesebben a zenében érhető el az anyag és a forma egysége révén. A zene minden művészet legtisztább típusa és mértéke. Ezért minden művészetet, bár átruházhatatlan valóságát magában hordozza, úgy kell elképzelnünk, mint állandó küzdelmet a zene legmagasabb törvényszerűségének eléréseért, egy olyan ideálért, amelyet csak a zene érhet el tökéletes módon, az esztétikai kritika egyik fő feladata pedig az, hogy

megállapítsa, minden művészi termék milyen mértékben felel meg ebben az értelemben a legmagasabb zenei törvényszerűségnek.**

Ki kell mondanunk — ezt, különös módon, eddig senki nem tette meg —: Vergilius itt úgy emelkedett a legmagasabb csúcsra, hogy még mélyebbre szállt le a nyelvben, mint a *Georgicában*, s a nyelvet a poézis érzéki-érzékfölötti helyszínévé és anyagává tette, mint előtte senki a művészi gyakorlatban. A nyolcadik ének utolsó sora, amelyen Vergilius antik kritikussai már megütköztek, a példája ennek:

Sarjainak sorsát-hírét vállára felötvén.

(*Aeneis* VIII. 731)

Itt Aeneas azt a pajzsot emeli vállára, amelyet Vulcanus Róma jövődöbéli történetét ábrázoló képekkel díszített. A pajzzsal meg szokott történni — a valóságban —, hogy vállra emelik. Hol történt meg ugyanez az utódok sorsával és hírével? A nyelvben. Ez Vergilius számára a közeg, amely nem ragaszkodik mereven a konkrét és a nem-konkrét közötti határokhöz; amelynek mindkettő egyenlőképpen konkrét. Az „anyagi“ feloldódik a „művészi“-ben, amely itt a tiszta történet.

Hasonló példa Laokoón sorsának ábrázolása a második énekben. Egyetlen verssor utal arra, hogy éppen egy bikát akart feláldozni:

Oltáron testes barmot készült bemutatni.

(*Aeneis* II. 202)

Mi történt a bikával, miután a kígyók Laokoónt megtámadták? A „valóság“ síkján nem jelenik meg a bika sorsa, de megjelenik a nyelvben, amely hasonlat segítségével írja le Laokoón kínjait (figyeljünk a 9 u révén elért hangfestő hatásra):

*qualis mugitus, fugit cum saucius aram
taurus et incertam excussit cervice securim.*

Mint sebesült bika bög, mely rosszul kapta a taglót
S oltárától elszabadulva kirázza nyakából.

(*Aeneis* II. 223—224)

Itt a hasonlatban és a valóságban végbemenő történet egyenértékű, csak hogy a nyelv, amelyhez a hasonlat tartozik, nagyobb és átfogóbb, mint a „valóság“.

Így kell értelmeznünk Vergilius nyelvét az *Aeneis*ben, ha ez máshol nem válik is ennyire nyilvánvalóvá. Vergilius, érzése szerint, élete utolsó szakaszában csak *majdnem* érte el azt, amit elérni akart. Az önmagát állandóan tökéletesítő, sohasem lehetőségei határához érkezett virtuóz érzése volt ez, olyan költészet feltalálójáé, amelyet a zenével — a nyelv zengő anyagának köszönhetően — inkább össze lehet hasonlítani, mint Giorgione festészetével. A leghelyesebb talán Vergilius nagy eposzának zenei-festői jellegét hangsúlyozni, s nem „plasztikai“ jelleget tulajdonítani neki. Nyelvéből hiányzik a plasztikusság: az ő nyelve muzikális festészet. Vergilius nem „szimbolikus *malgré lui*“, mint például Homérosz, hanem tudatos szándékossággal az. Az *Aeneis*szel kapcsolatban „szimbólumok“ helyett visszatérő zenei motívumokról beszélhetünk, amelyek festőien nyilvánulnak meg: egyszer mint menekülés a viharból, máskor mint a menekülés. Folyam ez, amelybe bárhol be lehet

* Viktor Pöschl: *Die Dichtkunst Virgils*. Wien, 1950.

lépni, hogy a különböző képekből áradó azonos zene sodorjon magával bennünket.

Aeneas, a hős is sodródik, passzívan. Ő, a *pius Aeneas*, csak „jámbor“ lehet a *fata Jovis*, a fentről kinyilatkoztatott hatalmas hang árnyékában. Ilyen volt Vergilius maga is. Ami szeme előtt kitárulkozott az „ifjú“, segítőkész s ezért isteni Octavianus által, az nyelvéből a legszebb hangokat csalta ki. Nem zavar bennünket Róma dicsőítése, mert ez is a zenén alapszik. Ismerjük ennek a dicsőségnek a rövid-életűségét s a költészet, a festészet és a zene sokkal hosszabb életét Itáliában, ezt a minket közelebből érintő dicsőséget, amely ma már szintén végére ért.

Vergilius i.e. 19-ben a nagy munkától kimerülten Görögországba utazott. Azt remélte, új erőre kap, s lesz még három éve, hogy *Aeneis*-ét javítgassa. Az isztmoszi városban, Megarában, amely akkor éppoly forró éghajlatú volt, mint napjainkban, lázas lett — valószínűleg napszúrás érte. Már útközben — bizonyára Pireuszról Athén felé haladva — találkozott Augustusszal, aki Keletről tért vissza Rómába. Vergilius nem akart tőle elválni. A tengeri utazás ártott a betegnek. Még betegében ért a kikötőbe, s Brindisiben halt meg október 21-én. Nápolyban temették el, a Puteoli — ma Pozzuoli — felé vezető út mentén, a második mérföldkö mellett.

Németből fordította Ritoók János

Mattis Teutsch János rajza

VALLOMÁSOK A TUDOMÁNYRÓL

Az UNESCO — hivatásához méltón — mindegyre visszaidézi a közérdekű központjába a társadalom és a tudomány kölcsönhatásainak nagy, egyre több gondot okozó, már-már intézményesülő problémáit. Legutóbb két rangos UNESCO-folyóirat újabb különszámokban jelentős személyiségek vallomásait közli a mindannyiunkat közelről érintő kérdésekről. Az évnegyedenként megjelenő *Impact. Science et Société* tavalyi utolsó számát (XIX. 4) A profánok és a tudomány, az idei elsőt pedig (XX. 1) A tudósok és a tudomány címmel jelentette meg. Ezekből vettük át a Robert Gravesszel, illetve Alfred Kastlerrel készült interjúkat (a kérdéseket a főszerkesztő Bruno Friedman fogalmazta meg).

A Nobel-díjas Kastler egzakt-tudomány művelője. „Belülnézetből“ viszonyul hát a társadalom és tudomány „egységes kettőséhez“. Nem is borul le semmiféle deus ex machina színe előtt.

Robert Graves, a költő viszont „avatatlan“, de nem akármilyen profán. Eppen a költészet és „az igazi tudomány“ párhuzamosságainak, sőt azonosságainak kidomborításával bizonyítja, hogy nem vállalja szívből, igazán a profán szerepét. Igazából profánnak csak a Hold-kutatásról, „a technikusok világának közeli összeomlásáról“, a fiatalság féltéséről szóló — egyértelműen semmiképpen sem elfogadható — válaszaiban tűnik. Szép szövege a mindig kíváncsós kontraszthatás kiváltásához szinte elengedhetetlen.

F. L.

Beszélgetés Robert Gravesszel

— Graves úr, ön költő, az ókori tudományok tudója és regényíró egyszemélyben, az ókori Görögország és Róma civilizációjának ihletettje, éppen ezért kiváltképpen illetékes a modern tudományt történelmi távlatokban megítélni. Bevezetésképpen szeretnék emlékeztetni egy különös

megjegyzésére, az *Impact*hoz intézett minapi levelében. „A tudomány többé már nem az, ami a XIII-ik — illetve, egyesek szerint, a XII-ik — századtól lenni szeretett volna: a bölcsesség idealista fürkészése“ — írta volt. Mit értsünk ezen?

— Pontosan azt, amit írtam. A tudomány elvesztette szűzi romlatlanságát. Ahelyett, hogy a fény felé irányulna, dogmatikussá vált, s lassanként a kufárok kezére jutott. Az alkímiára gondoltam, amely — eredeti formájában — a tudás és az igazság alázatos kutatása volt, aztán fokozatosan a kalmárok és sarlatánok prédája lett, azoké, akik arról akarták meggyőzni a királyokat, hogy a hitvány ólmot szíнарanná nemesíthetik.

— *Véleménye szerint azóta a tudósokat, következképpen a tudományt is a nyereség-hajhászás jellemzi?*

— A haszonlesés csupán egyike azon rugóknak, amelyek a tudósokat azóta mozgatják. Egyebek is vannak, amiknek szintén semmi közük a tudományhoz.

Mindig voltak tudósok, a bölcsesség útját járó emberek, még akkor is, ha hosszú ideig nem tudósokként tartották számon őket. Midőn első ízben számoltak velük különálló kategóriaként, filozófusoknak nevezték őket; a napjainkban használatos „tudós” kifejezés a filozófus szó nagyon hozzávetőleges fordítása.

Majdnem biztos, hogy a tudomány — kezdeti idején — az ezoterikus vallásokhoz tapadt, s azon ismeretek sorába került, amelyeket a papnak óvnia kellett, feltárnia nem volt szabad.

— *Ha jól emlékszem, az ókori civilizációkban — mindenekelőtt az egyiptomira és a kaldeusra gondolok — a papság volt a tudás letéteményese.*

— Pontosan. Valamikor a tudományt egy olyan titkos társaság védte, amelybe csakis a köznapí intelligencia kereteit meghaladó próbák kiállása után lehetett belépni; ezeken a próbákon olyan érényeket kellett biztosítani, mint például a mértékletesség, a diszkréció és az alkalmasság arra, amit az ötödik dimenzióban való gondolkodásnak nevezhetnék; ennek az alkalmasságnak manapság is minden igazi tudós sajátjának kellene lennie.

Úgy tűnik, mindenütt és mindenkor a tudomány előbb azon ismeretek féltett kincse volt, amelyet azok a ritka gondolkodók őrizhettek, akik megértették egymást, s teljesen megbíztak egymásban. A dolgok azonban lassanként kezdtek rosszabbul menni. Idegen elemeknek sikerült beszivárogniuk ebbe a zárt körbe, amelynek bizonyos tagjai engedtek a hatalom, a pénz vagy más, a bölcsesség

tiszta keresésénél kevésbé önzetlen mozgatóerők kísértéseinek.

Az ókori Görögország egyik első filozófusát (hirtelen nem jut eszembe a neve; Anaxagorasz lett volna?) kinevették barátai, szemére vetve, hogy nem gyakorlati kérdéseken tőri a fejét, hanem inkább meteorológiával foglalkozik, az időjárás szeszélyeivel, holott az időjárás fölött az embernek köztudomásúlag nincs hatalma. Egy szép napon aztán filozófusunk — aki előre látta a tartós szép időt s az annak megfelelő nagyszerű olajbogyó-termést — szép csendesen öszszevásárolta a környék összes olajpréseit, s így a termés betakarítása után ő volt az egyetlen, akinek prése volt; rengeteget keresett. Ez az első ismert eset a tudománynak a pénz szolgálatába állítására, még ha a szóban forgó tudóst nem is haszonlesés ösztökélte, hanem egyszerűen az önigazolás vágya kicsúfolóival szemben.

— *Így hát valamivel a hellén korszak után kezdett a tudomány közön-ségesebb indítékokra reagálni?*

— Hosszú idővel utána. Ilyen mozgatók még nem mutathatók ki az iszlám tudományában; mi magunk tudományunkat végül a szufiktól, „az iszlám aszkétáitól” vettük át, azoktól a perzsa-arab misztikusoktól, akik a gyakorlat felé irányulva dolgozták ki tudományos alapelveiket.

— *A XV. vagy XVI. századig az iszlám valóban messze megelőzte Európát általában a tudás tudományában, és sokat köszönhet neki az európai kultúra. Mégis, az európai tudomány gyökerei mélyebbre hatolnak. Vajon Arisztotelész nem állott-e a tények tárgyilagos vizsgálatainak, az ismeretek osztályozásának szolgálatában?*

— Arisztotelész nem volt jó megfigyelő. Nem jött rá például arra, hogy ha a toronyból leejtünk egy követ, annál gyorsabban zuhan, minél közelebb kerül a földhöz.

— *Galileiig, a XVII. század elejéig, vagyis kétezer esztendővel későbbig senki sem ismerte fel ezt.*

— Ez igaz, de Arisztotelésznek nem kellett volna feltételeznie, hogy a kő nem változó sebességgel esik.

— *Véleménye szerint tehát Arisztotelész nem volt igazi tudós, mert nem volt jó megfigyelő?*

— Igen. S van még egy oka annak, hogy nem szeretem Arisztotelészt. Tökéletes logikus volt. Am engem arra tanított az élet, hogy óvakodni kell a logikától, mert a — görög *logikon* szóból eredő — *logikus* kifejezés „valamely szavakba rendezett dolgot” jelent. S Arisztotelész mestere, Platón szerint a retorika a szavak ereje felhasználása tudományának művészete, s célja, hogy minden dolgok legrosszabbika minden dolgok legjobbikának tűnjék. Mivel a szavak soha nem fedik egészükben azokat a jelenségeket, amelyekre alkalmazták őket, a tiszta logikára építők nem gondolkozhatnak „helyesen“.

— *Hogyan gondolkodjunk hát „helyesen”? Mivel helyettesítené a logikus gondolkodást?*

— A költőivel.

— *Hm... költői gondolkodás. Annak, aki nem poéta, ez bizony eléggé furcsa és elvont valaminek tűnik. Hogyan lehetne pontosabban értelmezni?*

— A nagy matematikusok és az igazi tudósok, akikkel találkoztam, mind hasonlóképpen gondolkoznak, valamiféle másodlagos módon, olyan szinten, amelyen a logika többé már nem úr.

— *Talán azt óhajtja mondani, hogy nem a tudatban vezérel a logika? Hogy a gondolkodás az intuíción szintjén történik?*

— Igen. Egy Párizsban lakó kanadai hölgy, Lise La Frenière ezt a folyamatot értelmezi egy könyvében, amelyet kéziratban olvastam. Véleménye szerint, s én egyetértek vele, minden igazi gondolkodás olyan síkon bontakozik ki, ahol nem létezik idő. A logika kizárólag háromdimenziós; a költő és a logikus nem azonos nyelvet beszélnek.

Megengedi, hogy felolvassam egy versemet? Nemrég írtam. „Matematikai költeménynek” nevezhetnék:

„Hol a szerelem, mikor nincs jelen?”
Kérdezi a logikus.

„Omega-minusznek nevezném”

Feleli a matematikus.

„A házasság lenne vagy maga a pokol?”

Kérdezi a logikus.

„Háztűznézőben még sose voltam”

Feleli a matematikus;

„A szerelem az, ki a világon hatalmat gyakorol?”

Kérdezi a logikus.

„Ha nem az ellentéte épp, aki csak bitorol!”

Feleli a matematikus.

Ugyebár tudja, mi az omega-mínusz. Ez olyasmi, ami valahol van, amikor nincs. Hát ezen a szinten lebeg a költészet. (Az omega-mínusz olyan — nagyon rövid életű — elemi részecske, amelynek létezését előre jelezte a modern fizika; 1964-ben ténylegesen fel is fedezték ezt a részecskét. — *Az Impact szerkesztőségi jegyzete.*)

— *Hát ez nem nagyon különbözik attól a tudományos gondolkodástól, amelyet az imént jellemeztem, vagyis az intuitív gondolkodástól, ha a valóságban a logika a tudat szintje alatt operál.*

— Inkább az értelem, mint a logika. A tudományos gondolkodás (amin én a legtisztább tudományos gondolkodást értem): a költői gondolkodás.

— *A tudósok tehát költőien gondolkodhatnak. Most azonban vegyük szemügyre, hány pénzt ér a költői gondolkodás, ha az egyedek köznapvi viszonyaira alkalmazzuk.*

— A közönséges halandónak, az utca emberének szüksége van védelemre a szerencsétlenségekkel, a katasztrófákkal szemben. Kezdetben védelmük a költő dolga volt, a költő, akit sámánnak, filozófusnak, misztikusnak vagy egyébnek neveztek. S a költő örködött az új betolakodóval szemben, ami felkavarta volna életüket...

— *Miként a modern tudomány alkalmazásai gyorsan megváltoztatják az ember életét?*

— Nagyon gyorsan. Például, amikor alkalmaztak egy gépet, a víz felszállítására a phároszi világítótorony csúcsába, sokan veszélyes precedenst láttak ebben. Ha ugyanis a rabszolgáknak nem kellene többé mindennap ellátniuk a vízhordás feladatát, elhatalmasodnék rajtuk a lustaság, s később valószínűleg lázadoni is kezdenének. Inkább felhagytak hát a pumpával. Persze jó volt látni a torony csúcsába pumpált vizet, de mindent egybevetve sokkal többet ért, hogy a rabszolgák hátukon tömlőkkel vigyék fel. Hasonló elgondolások miatt mondtak le a vízimalomról is.

Éppen ma reggel jutott eszembe Suetonius egy hőse, aki eljött Tiberius csá-

szárhoz, hogy bemutasson neki egy maga készítette üvegserleget. A császár kezébe vette, megcsodálta, majd visszaadta emberünknek, aki szántsándékkal leejtette, hogy a márvány padozatra essék. A serleg nem tört el, meg se repedezett. Tiberius ekkor megkérdezte emberünket: „Elárlatad-e valakinek titkodat?” „Nem én, Cézár, senkinek.” Mire Tiberius testőreihez fordult: „Fejazzék le — parancsolta —, az ilyen üveg leronthatja az arany árát.”

Ezzel az anekdotával arra utalok, hogy bizonyos találmányoknak a bölcsek ellenőrzése alatt kell maradniuk, akik előre láthatják a következményeket. A bölcsek többé már nem alkothatnak zárt osztályt. Az utolsó korszak, amikor még lehetséges volt rendelkezni a veszélyes újításokkal, a Royal Society kezdeti korszaka volt. A társulat tagjait kizárólag a tudományos megismerés érdekelte, s mindenkor magasatos erkölcsi álláspontra helyezkedtek, holott nem is voltak katolikusok.

— *Más szóval: magáért a tudományért érdekelte őket a tudomány.*

— Igen, morális erőként érdekelte őket a tudomány: a Royal Society egyike azon ritka fáklyáknak, amelyekben a józan észnek még mindig bece van, s ahol még foglalkoznak magával a tudománnyal.

— *Hogyan vélekedik más tudós társaságokról vagy a tudományok nemzeti akadémiáiról, a Royal Societyhoz mérten?*

— Nincs nagy tapasztalatom e téren; de — az hiszem — legtöbbjüket lassanként elárasztották azok, akik a tudományban a nacionalista vagy egyszerűen pénzügyi érdekek szolgálatában álló eszöközt látnak. Ezeket én a tudomány „bürokratáinak” nevezném.

Véleményem szerint az a legsajnálatosabb, hogy azok a szellemek, akik nagy összefüggéseikben tudják megítélni a dolgokat, az igazi alkotók már rég nem ellenőrzik a tudomány fejlődését és alkalmazását. Nem is tudom, ki léphetne olyan emberek örökébe, amilyen Cockcroft, Rutherford, Oliphant és Dalton volt. (Sir John Cockroftól, sir Ernest Rutherfordról, Marcus Oliphantól és George Clifford James Daltonról, a kiváló fizikusokról van szó. — *Az Impact szerkesztőségi jegyzete.*) Helyükbe lassacskán bürokraták kerülnek, akiknek van talán valamelyes tudományos képzettségük, de nem igazi tudósok. Velük a tudomány

elveszti erkölcsi motivációit, helyükbe más lép, a haszonlesés, a hatalom vonzása, nacionalista vagy politikai célok.

— *Mindent egybevetve, ön szerint a modern tudomány tragédiáinak egyike az, hogy eredményeit nem erkölcsösen gyümölcsöztetik. Vannak még más sötét foltok is ebben a képből?*

— Igen: a komoly tudomány — ha úgy tetszik: „a hasznos tudomány” — háttérbe szorulása a parádés tudományhoz képest. E parádétudománynak tulajdoníthatunk olyanszerű ocsmány cselekményeket, mint a Hold-rakéták felröpítése, ami sért minden jóérzésű embert szerte a világon.

— *Az Impact szerkesztősége egy eléggé meglepő jelenséget tapasztal, ami, úgy tűnik, nem egyezik az ön által mondottakkal. Sok kézirat érkezett be, s jó néhány személylyel készítettünk interjút. A beküldött kéziratok több szerzője, interjúink alanyainak jelentős hányada pontosan az ember Hold-repülésével foglalkozik. A legmelegpőbb az, hogy éppen a fejlődő országok lakosai, azon országoké tehát, amelyek a leginkább megszenvedik a nyomorúságot, s akiknek fejlődésükhöz a legnagyobb szükségük van hitelekre, láthatóan éppen ők a legjobb indulatúak a Hold meghódítása iránt, miközben a gazdag, műszakilag sokkal fejlettebb országok lakói sokkal ellenségesebbeknek tűnnek. Pedig éppen ellenkező magatartásformákra gondolhattunk volna, nem igaz?*

— A Hold-repülések engem annak az embernek a históriájára emlékeztetnek, aki külföldön hadakozik, miközben otthon felesége és gyermekei éhenhalnak. Amíg valamelyes rendet nem teremtünk a világon, tartózkodnunk kellene az ilyen költséges és veszélyes számárságoktól. A Hold meghódítása kifejezetten nacionalista célok eléréseért folytatott vállalkozás, semmit sem használ az emberiségnek. Barátom, Robert Frost, aki kora igaz amerikai költője volt, ugyanúgy helytelenítette ezt a tervet, mint én.

— *Az interjút megelőző beszélgetéseink során ön azt mondta, hogy Oxfordban kizárólag klasszikus tanulmányokat folytatott, mellőzve minden egzakt tudományt. Ha előlről kezdené tanulmányait, vagy tanácsokat kellene adnia egy fiatal író-*

nak, aki még nem fejezte be tanulmányait, a klasszikus tanulmányokat kiegészítené-e az egzakt tudományokkal?

— Ki nem állhatom a „ha“-t... Mindenesetre szívből sajnálom a fiatalokat, főként gyermekeimet és unokáimat. Zavaros világ örökük. Egykor még mindenki saját élete, jövője, legalábbis azonnali jövője ura volt. Manapság senki sem tudja, mi következik: az év végéig mindannyian rendkívül komoly helyzetbe bonyolódhatunk.

Ami pedig azt illeti, hogy van-e szükség egzakt-tudományos oktatásra: ez attól függ, hogyan tanítják e tudományokat, megfelelő szellemben tanítják-e.

— *Mit ért „megfelelő szellemben“?*

— Először is a professzornak jól meg kell értetnie tanítványaival, hogy semmi sem végérvényes...

— ...ami a tudományos szellem egyik dogmája...

— ...továbbá: a professzornak embernek kell maradnia; aki nem ember, nem gondolkodhat helyesen.

— *Ismét visszakanyarodtunk a tudomány és a humanizmus problémájához. Mit kell tennie egy tudósnek vagy egy professzornak ahhoz, hogy ember maradhasson?*

— Mindenekelőtt legyen humorérzéke, igazi humorérzéke, nem ál-humorérzéke. Humorérzék nélkül nem ismerhető fel az ellentétek azonossága.

— *Két mondatban két meglepő kijelentést tett, s úgy vélem, hosszabban kellene időznünk ezeknél. Mindenekelőtt: mit ért ön „igazi humorérzéken“?*

— Engedje meg, hogy elmondjak egy kis történetet. Manapság mindenki meséli, s mindenki azt hiszi, hogy új keletű, pedig több száz éves, Naszredin szufi-történetei közé tartozik.

Egy illető belép a bárba s odaszól a barmannek: „Látott engem belépni?“ „Igen, uram“. „Előzőleg már látott volt engem?“ „Nem, uram, nem“ volt szerencsém előzőleg ismerni önt.“ „Hát akkor honnan tudta, amikor beléptem, hogy én vagyok?“

A történetben igazi humor csillan fel: a másodperc egy töredékére meggondolkoztat. Felvet egy kérdést, feltár egyfajta új lehetőséget, a mindennapi új keretbe helyzetten mutatja be, mert az

„ez = amaz“ egyenletet megfordítja. Új egyenletet mutat be: „ez = más“, s ez a „más“ gyakran éppen az ellenkezője az egyezményesen elfogadottnak.

— *Ezzel elérkeztünk volna „az ellentétek azonossága“ kérdéséhez, amiről már szólt. Éppen arra szerettem volna terelni a szót.*

— Valóban oda jutottunk. Visszaemlékszem egy beszélgetésemre Laura Riding-gel, aki a húszas évek legnagyobb költőnője volt. Laura egyszer a következőket mondta nekem: „Tudja, Robert, a költemény néha olyan állapotban van, hogy az ember azon töpreng: miképpen lehetne még kissé csiszolni rajta. Hát nagyon gyakran elég egy jól elhelyezett egyszerű negáció.“ Laura megjegyzése nagyon elmés.

Engedtések meg egy összehasonlítás a matematikával, de ha tévedek, javítsanak ki, hiszen a matematika nem az én színpadom. Ha egy matematikai egyenletben egy mennyiséget az egyenlőségi jel egyik oldaláról átesznek a másik oldalra, a + jel — jellé alakul. S mi a — jel? A tagadás, s e tagadás bevezetésével egészen más megvilágításban látjuk majd a problémát.

— *Tényleg, a helyzetváltoztatás a dolgokat új megvilágításba helyezi a matematikai egyenletek esetében.*

— A negáció még ennél is többet eredményezhet. Nemcsak a dolgok újszerű, szokatlan meglátásához vezethet, hanem ahhoz is, hogy az ember épenséggel az ellentétes álláspontra helyezkedve gondolkodjék. Bátorkodom kimondani, hogy ha az igazságban valami igazság marad, miután erről a negatív álláspontról is megvizsgálta, akkor igazából „valódi“ igazság, nem pedig csak amolyan hamis igazság.

Tény az, hogy a negáció, az ellentmondás, az anomália nemcsak egy igazság felmutatásához és igazolásához vezet: a humornak is eleme.

— *Engedelmeivel térjünk vissza a tudomány emberi céljának problémájához. Az a benyomása, hogy meg kell fizetnünk az árát azoknak az anyagi könnyítéseknek, amelyeket a tudomány és sarja, a technika eredményezett az emberiség életkörülményeiben? Arra az árra gondolok, amit az emberi értékekre — úgy is mondhatnám: az emberi élet minőségére — gyakorolt gyilkos hatásuk miatt kell fizetnünk.*

— A nem kívánt hatások egyike éppen magát a tudomány szívéét támadta meg: a tudósokról szölk, még inkább feleségükörl. Jó néhány élvonalbeli tudóst ismertem, s meg kellett állapítanom: a tudomány súlyos adót rótt feleségükre. Ezeknek az asszonyoknak feltűnően nagy hányada rossz kedélyállapotú, ami azt bizonyítja, hogy itt valami nincs rendben.

— *Miben nyilvánul meg ez a nyomasztó állapot?*

— Hiányérzetben. Ami abból következik, hogy a férjek olyan világban élnek, ahova asszonyaik nem kaptak belépőt, s amelyet veszélyesnek tudnak. Embereik zárt világban élnek, ahol a dolgokat különösképpen, másképpen ítélik meg. Munkájukról nem beszélhetnek feleségüknek, ahogyan a legtöbb férj beszámol. Az asszonyok ki vannak rekeszítve ebből az életből, s mint minden, a férje életétől vagy legalábbis élete nagyobb részétől elzárt, távol tartott anyag, kegyetlenül szenvednek a magánytól.

— *Azért volna ez így, mert a tudósoknak az a meggyőződésük, hogy maradéktalanul munkájuknak kell szentelniük magukat?*

— Igen. Csakhogy munkájukra összpontosítván, végül is elhatalmasodik rajtuk egyfajta önhittség. Ez nem vonatkozik a nagyon nagy tudósokra. Egyszer találkoztam Einsteinnal, s az volt a benyomásom, hogy tökéletes harmóniában él feleségével. De Einstein más volt, mint a többiek. Szerény volt. Az ujjaimon megszámlolhatom a hivatásuknak élő és meleg emberségüket fel nem adó tudósokat, s éppen ezek a legnagyobbak.

— Mert előbb humánusok, s csak ezután tudósok. Embertelen ember nem is lehet jó tudós. Mindazok, akiket megismertünk, s valóban nagy tudósok, az olyan emberek, mint Cockcroft és Oliphant, akikről édesapám már beszélt, kifűnő egyetértésben élnek feleségükkel. Mert emberségesek, igaz tudósok is, s nem csupán szenttelen tudományos dolgozók..., a tudomány vagy a technika professzionistái.*

— Azt akarjuk mondani, hogy ezek a professzionisták, akik tökéletesen helytál-

* Ezt a választ Robert Graves leánya, a beszélgetésben résztvevő Catherine Dalton fogalmazta meg. Catherine Dalton, az új-zélandi magfizikus, George Clifford James Daltonnak, egy nukleáris reaktor feltalálójának özvegye.

ló tudósok lehetnek, letértek természetes pályájukról, mert nem eléggé emberiek. Metaforikusan szólva a Holdra akarnak jutni s megszabadulni azoktól a kötelekektől, amelyek emberként fűzik őket a Földhöz.

— *Felsorolhatná a tudomány és a technika más, emberre gyakorolt hatásait is. Az ember etikai, kulturális és társadalmi értékeire, vagy magatartására gyakorolt hatásaira gondolok.*

— Igen, vannak más hatások is, mégpedig hatalmasak. A technika tönkretette az emberi munka méltóságát (lásd az üzemekeket) és az otthon melegét. A modern technika arra ítélte az embereket, hogy többé ne otthonokban, hanem vackokban lakjanak, élettelen, hatalmas épületekben levő három kis köbben, a természettől teljesen idegen környezetben. Az ember nem élhet igazából fák nélkül. Sidney egyike azon városoknak, amelyeket a legjobban kedvelek a világon, mert majdnem minden kertben vannak fák is.

— *Vajon nem inkább a demográfiai növekedés, s nem is annyira a technika az, amely kitépte az embert természetes környezetéből, s arra kényszerítette, hogy fűvek és fák nélkül éljen?*

— Azt hiszem, azt okolhatjuk, hogy a technikára bízták a technikai növekedés problémájának a megoldását. Szétzórása helyett tömörítették a népeiséget, s a tudomány, illetve a technika társadalmilag helytelen megoldással szolgált. S nem következett volna be a hatalmas exodus a városokba, ha nem következett volna be — a XVIII. század közepén — a technika ipari forradalommal kezdődött fejlődése. Maga a tudomány és a technika támasztotta azt a problémát, amelyet a tudomány és a technika hiába próbál megoldani.

Ugyanakkor a technika szétrombolta az emberi becsület és méltóság tudatát. Az ember többé nem lehet mindenek ellenére ember, Robert Burns szavaival élve. Már csak gépezet, egy szám. Önök éppen olyan jól tudják, mint én, hogy manapság az embereket mindig csak számokként kezelik, akár bankszámláról, akár bérlistáról, választási nyilvántartásról, emberi életük bármely aspektusáról volna szó.

— *Tisztában vagyunk ezzel. S természetesen sokan elvitatták az egyéni művészeti eltűnése okozta emberi*

méltóság elvesztését. A művéség kiveszését a tömegtermelés technikáinak fejlődése okozta.

— Mélyebbek a rossz gyökerei. A *génusz* szó egyik meghatározása szerint valamely dolog sajátos természetét meghatározó jellemzőket jelent. „Egy ember génusza” kezdetben férfiassága volt, ami őt férfivá tette, s éppen férfiassága tudata óvta a lealacsonyodástól, egyénisége és személyisége elvesztésétől. Egy emberről, aki emberként rosszul viselkedett, azt mondták, hogy vétett génusza ellen.

Hát bizony, az autentikus ember-tartalmak gyorsan fogynak, mert a technika az ember minden igényét kielégíti, s megakadályozza abban, hogy maga döntsön. Ember-állapota, génusza nyomorult, tönkrement.

Erre gondolva legfőbb megrovásom azért illeti a tudományt, mert belekontárkodott a nemek viszonyába. Minden, ami jó az életben, ami alkotó, a gonádokkal — a csírasejteket termelő mirigyekkel —

kezdődik. A tudomány és a technika módosította a szexuális viszonyok kifejeződését, mert összetörte azt az önbizalmat, amellyel férfiak és nők férfiként és nőként mint egymástól valóban különböző és egymást kiegészítő lények büszkélkedtek. Manapság a nők nem nőként magabiztosak: kénytelenek segéd-hímekké, ál-hímekké átalakulni...

Az emberi génusz és a női erényesség hanyatlása..., a férfiúi és a női méltóság pusztulása..., a női nem mágiájának és szentségének eltűnése... S mit látunk? A szexuális biztonság teljes elvesztését. A tudomány és a technika hatására eltűnőben minden, ami a nemek viszonyának romantikáját jelentette, s majdnem kipusztultak a szex gyönyörűségei és örömei, amelyek minden életöröm forrásai.

Előre látom a technikusok világának közeli összeomlását. De a nők hamarabb magukhoz térnek, mint a férfiak, s nem kétlem, hogy átveszik a váltást, mint mindig nagy katasztrófák idején, s rendet teremtenek a káoszban.

Alfred Kastler nyilatkozik

— Sok laikus eléggé bizalmatlan a tudománnyal és a technikával szemben, rosszallja, hogy a tudományt dicsőítik és a tudósokat magasztalják. Az ő szemükben a tudomány végső fokon szervezett valláshoz hasonlít. Mi a véleménye erről?

— Úgy vélem, hogy a nézőpontok nagyon eltérők aszerint, hogy belülről vagy kívülről ítéljük meg a tudományt.

A tudomány révén az ember saját erejét tekintélyesen gyarapíthatta. Két kézenfekvő példára hivatkoznék: az ember rendelkezésére álló energiafeleségek megszorozódására egyrészt, a nagy számítógépekre másrészt. Utóbbiak segítségével az ember olyan kérdéseket oldhat meg, olyan cselekedeteket vállalkozhat, amelyek a múltban eleve lehetetlennek tűntek. A kérdést kívülről megítélő avatatlan leginkább az ember hatalmának szédületes növekedése döbbeneti meg. Szerinte a tudomány elbízta magát amiatt, amit eddig elért és a jövőben megvalósíthat.

De ha a tudomány fejlődését belülről szemléljük, akkor nem a góg, hanem az alázat érzete az uralkodó, hiszen a tudomány minden újabb sikere, minden újon-

nan felfedezett alapelvek — mondhatnám — inkább a beletörődés alapelve, legalábbis az állandó kudarcé.

— Milyen értelemben?

— Példákra hivatkoznék. Századokon át kísértett az energiát szolgáltató örökmozgó gép ábrándja, de végül rá kellett jönnünk arra, hogy lehetetlen energiát teremteni. Az energia megmaradásának elve így tehát lehetetlenség, vagyis a lemondás elveként fogható fel.

A tizenkilencedik században megfogalmazott Carnot-féle elv, a termodinamika egyik alapörvénye a következők szövegével kezdődött: „lehetetlen...” „Lehetetlen hőenergiából mechanikai munkát létrehozni, ha nem áll rendelkezésünkre két különböző hőmérsékletű hőforrás.” Hát nem kudarcunk beismerése ez?

A huszadik század fizikáját, a kvantumfizikát elurálja alapelvek, a Heisenberg-féle határozatlansági reláció szintén a kudarc beismerése, hiszen kimondja: „Lehetetlen egyidejűleg pontosan megmérni egy elemi részecske adott állapotát meghatározó két tényezőt, azaz egyidejűleg meghatározni térbeli helyzetét és sebességét.”

— Más szóval ez azt jelentené, hogy a tudományak — egymásnak úgyszólván ellentmondó — két arculata volna?

— Pontosan. Egyrészt megállapítható, hogy a tudomány az embert egyre inkább a természet urává teszi. Másrészt azt tapasztalhatjuk, hogy a megismerés anyagi síkon való minden előrehaladása szellemi síkon lemondással párosul. S ha napjainkban az ember egyre inkább leigázza a természetet, ez azért van, mert saját korlátait felismeri.

— *Vagyis a tudomány intellektuális hódításai inkább alázathoz, mint elbizakodottsághoz vezetnek?*

— Véleményem szerint a tudomány alapvető elveinek felismerése a tudóst bizonyos alázatra készíti a természet és a természeti jelenségek iránt.

Úgy vélem, egyszer hasonló „lemondási elvhez” jutunk majd el az élet természetének magyarázatában is. Jelenleg még igen sokan hiszik, hogy az élő szervezetben lezajló minden jelenség kizárólag fizikai-kémiai természetű. Azon töprengnek, vajon nem vallanak-e kudarcot ebben a törekvésükben, és nem kell-e lemondanunk erről az elgondolásról.

— *Mert az ön megítélése szerint az élet lényegét sohasem lehet pusztán fizikai-kémiai törvényekkel magyarázni?*

— Így van; csupán fizikai-kémiai elvek segítségével magyarázni lehetetlen. Én legalábbis ezt hiszem.

— *Ezzel az állításával eleve visszaveri az avatatlankok egy másik bírálatát. Szerintük a tudósok meg vannak győződve arról, hogy világuk minden kérdése tudományos úton megoldható.*

— Ez a vélemény is csak azt tanúsítja, hogy a profánok csak a tudomány eredményeire figyelnek fel. A problémák tömegével vívódó tudós viszont tisztában van azzal, hogy milyen sok ismeretlen kell számolnia nemcsak a biológia és a lélektan terén, de még az alapnak, legegzaktabbnak tekinthető fizika területén is.

— *Professzor úr, az általunk megkérdezett profánok szerint, még akkor is, amikor a tudósok a szakterületükön kívül eső kérdésekről nyilat-*

koznak — példának okáért erkölcsi vagy társadalmi kérdésekről —, még akkor is gyakran azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy ők a bölcsék kövének letéteményesei.

— Véleményem szerint a tudósok tisztában vannak azzal, hogy csak saját munkaterületükön belül tekinthetők teljes értékű szakembereknek. De mint bármely polgárnak, nekik is joguk, sőt kötelességük foglalkozni azon társadalmi kérdésekkel, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az emberiség jövőjével. E téren a tudós hozzájárulása a kérdés sajátos felvetési módja lehet. Kötelessége mindenre kitérni, a legfontosabb kérdéseket is bátran megtagyálni, a tárgyilagosság jegyében, minden elfogultság mellőzésével.

Kényes a hozzáállás az olyan kérdésekhez, amelyek közvetlenül összefüggnek az emberiség életével, mint például a leszerelés, a háború és a béke, vagy a szexualitás problémái. Ez utóbbi téren Freud nagy érdeme, hogy a szexualitást elfogultság nélkül, tárgyilagosan, minden tabu mellőzésével tárgyalta.

— *Másik gyakori bírálat, hogy a tudósok bezárkóznak elefántcsonttoronyaikba ahelyett, hogy állandó kapcsolatra törekednének a nagyközönséggel.*

— Tisztázni kellene, mi is az „elefántcsonttorony”. A tudományos tevékenységnek létezik olyan formája, amelyet alap kutatásnak nevezünk. Meggyőződésem, hogy az alap kutatást kizárólag ismereteink gyarapításának vágya kell hogy vezérelje, minden hozamra, hasznosságra és nyereségre vonatkozó szempont kizárásával. Ez elengedhetetlen feltétele az alap kutatás tényleges haladásának és annak, hogy mind újabb területeket öleljen fel. Nos, e vonatkozásban a tudósok egyenesen kötelessége elefántcsonttoronyába zárkózni.

Nem kétséges, az alap kutatásokat a gyakorlatban alkalmazzák, és ez az alkalmazás hat az emberek életére. Márpedig a tudóst két ellentmondó irányból bírálják: egyrészt szemére vetik, hogy elefántcsonttoronyába zárkózik, másrészt felelőssé teszik azokért az áldatlan következményekért, melyeket a tudomány egyes gyakorlati alkalmazásai okoznak.

Az ellentmondó szemrehányásokkal szemben az alap kutatást végző tudósoknak kiegyensúlyozott álláspontra kell helyezkednie: egyrészt munkája kizárólagos célja új ismeretek szerzése kell hogy le-

gyen, azok utólagos következményeivel egyáltalán nem kell számolnia; másrészt azonban mint embernek joga, sőt kötelessége szavát hallatni az ember sorskérdéseiben, aggodalmát megfogalmaznia a tudomány társadalmi felhasználásának kérdéseiben és örködni afelett, hogy az alkalmazás hasznos és ne ártalmas legyen az emberiség számára.

— *Eszerint a tudós feladata a társadalmat felfedezésének esetleges gyakorlati veszélyeire figyelmeztetni?*

— Igen. De e téren is óvatosnak kell lennie, meg kell őriznie tárgyilagosságát, kerülnie kell minden túlzást, érzelmi túlcitálást.

Példaként a radioaktív szennyeződés kérdésre hivatkoznék. Attól tartok, hogy e kérdésben sok jó szándékú ember gyakran valótlanítást állított: időnként eltúlozták bizonyos radioaktív szennyeződések jelentőségét. Kétségtelen, van szennyeződés. De társadalmunkban ez sokkal kisebb fenyegetést jelent, mint mondjuk a forgalmi balesetek vagy a levegő szennyeződése, ezt tanúsítják a számok is. A radioaktív szennyeződés kevesebb áldozatot szed más csapásokhoz képest.

— *Véleménye szerint, ha a tudósok a politikai életben jelentősebb szerephez jutnának, ez lehetővé tenné például a tudomány káros hatásainak minimumra csökkentését?*

— Napjainkban minden fejlett nemzet kormányzata kénytelen tudományos tanácsadóhoz fordulni. Ez a tudományos tanácsadás egyaránt jól megszervezett az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban. De nem hiszem, hogy például Franciaországban és Olaszországban a kormányzat jelenleg kellő mértékben tudtában volna e kérdés fontosságának. Véleményem szerint e két kormányzat mellett nincs megfelelő tudományos tanács.

Tagadhatatlan, az Elysée-nek van tudományos tanácsadója, de ez nem elegendő. Mindaddig, amíg a kormányzat tudományos tanácsokért csak egyénekhez fordul, bármilyen kiválóak legyenek is, az a veszély fenyeget, hogy egyoldalú véleményt hall. Meggyőződésem, hogy a kormányzat számára valóban hasznos tudományos tanácsadás elemi feltétele az, hogy ellentétes vélemények meghallgatásának gyümölcse legyen. Jó lehetőséget kell biztosítani eltérő nézetek kifejtésére, hiszen maguk a tudósok számos kérdésben eltérő véleményeket vallanak.

— *Hogy a nagyközönség jobban megértse a tudomány lényegét és célját, akárcsak az új felfedezések jelentőségét és a lehetőségeket, amelyeket az emberiség számára feltárnak, mi a véleménye önnek: szükséges-e fejleszteni a tudomány népszerűsítését? És ha igen, maguk a tudósok milyen szerepre hivatottak a népszerűsítésben?*

— Véleményem szerint a tudósok egy bizonyos életkoron túl, amikor már felismerik, hogy alkotó tudományos munkára többé nem alkalmasak, a jó értelemben vett tudománynépszerűsítés ügyének kellene szenteljék erőiket úgy, ahogy ez az Egyesült Államokban történtik, igen magas tudományos színvonalú folyóiratokban, mint például a *Scientific American*-ben.

— *A Scientific American és más hasonló folyóiratok valóban hasznos szerepet töltenek be, de olvasóközönségük zöme maga is behatóan foglalkozik tudományos kérdésekkel, sőt esetleg ő maga is tudós. Nem gondolja, hogy a tudósokra más, fontosabb szerep hárul a tudomány népszerűsítésében? Nevezetesen, hogy a nagyközönséget saját munkásságukról tájékoztassák?*

— Mindenekelőtt meg kell értetni a profánokkal, hogy nincs áthatolhatatlan válaszfal tudósok és nem-tudósok között, ellenkezőleg, állandó az özmzés közöttük, s a tudományos ismeretek megszerzésének különböző fokozatai ismeretesekek. A tudós maga is a tudománynak csak egy korlátozott területét ismeri, és a tudás többi területéhez képest maga is a profán helyzetében van.

Megértem a tudományon kívül állók szorongását a modern élet fejlődése látán, az emberiséget fenyegető nagy veszélyek, például a nukleáris fegyverek miatt, a tudomány fejlődése következtében. Tudományon síkon elmondhatjuk, hogy a nemzetközi együttműködés teljes. Nos, elengedhetetlenül szükséges, hogy hasonló nemzetközi és aktív együttműködés jöjjön létre más területeken, gazdasági és politikai síkon is, más szóval el kell jutnunk a világ-struktúrához.

— *Bizonyára ön is régen hallott már a C.P. Snow megfogalmazta „két kultúra”-elméletéről. Eszerint szakadékok, sőt ellentmondás állana fenn az egzakttudományos és a humanista kultúra között. Mi a véleménye erről?*

— Úgy gondolom, ez álprobléma. Nemrégén ezt a kérdést Pierre Henry Simon fejtegette *Kérdések a tudósokhoz* című könyvében. Megítélésem szerint a szerző olyan szándékokat tulajdonít a tudósoknak, amelyekről az esetek legnagyobb részében távol állanak. Meggyanúsítja őket például azzal, hogy a humanista kultúra helyébe egzakttudományos kultúrát igyekeznek meghonosítani. Nem hiszem, hogy ez valóban így volna. Egyszerűen úgy vélem, hogy az embereknek szükségük van bizonyos szakosodásra.

Ha a görögöket vesszük példának, akikre a humanisták rendszerint hivatkoznak, felmerül a kérdés: volt-e valóban humanista kultúrájuk a görögöknek. Azt hiszem, lényegében a görögök hasonló helyzetben voltak, mint napjaink tudósai, azaz a természetet minden hagyományos előítélet nélkül, elfogulatlanul szemléltek. Ez kellene hogy legyen mind az egzakttudományok, mind a humán tudományok művelőinek közös attitűdje.

Az az érzésem, hogy napjainkban az úgynevezett humán tudományok jelentős fejlődésének vagyunk tanúi. Ez lényegében kísérlet a válaszfal eltüntetésére, amelyről ön beszél. Ez irányban figyelemre méltó erőfeszítések történtek. Kétségtelen, ezek a tudományok ma még empirikus fázisukban vannak. Az egzakttudományokhoz viszonyítva még fiatalok és csupán fejlődésük kezdeti szakaszát élik.

— *Milyen tudományokra utal ön?*

— A lélektanra és a szociológiára például.

— *Sokan állítják, hogy korunk egyik alapvető kérdése a humán tudományok jelentős elmaradása az egzakttudományok mögött, hogy egyetlen reményiségünk ez utóbbiaknak az emberi életre gyakorolt káros hatása kiküszöbölésére, humán ismereteink elmélyítése. Éppen ezért parancsolóan szükséges a kutatás fokozása e területeken, talán sokkal inkább, mint az egzakttudományok terén.*

— Magam is úgy hiszem, hogy a humán tudományokat fejlesztenünk kell. Ez azonban csak válogatott, kisszámú, kitűnően felkészült szakemberek munkájának eredménye lehet. Hiba volna, ha a mai középiskolásoknak azt tanácsolnók: „Vállasszatok inkább humán-, mint egzakttudományos és technikai pályákat.” Ma minden ország szükségét érzi egyre több

és több természettudományos és technikai képzettségű szakembernek. A humán tudományoknak pillanatnyilag inkább nagytehetségű, átütő erejű egyéniségekre van szükségük.

Úgy vélem azonban, meg kellene változtatnunk a két terület szorosabb kapcsolatát. Rosszallom, hogy nálunk, Franciaországban például a filozófia oktatása az érettségi után megszűnik. Véleményem szerint sokkal célravezetőbb volna a filozófiai oktatás beszüntetése a középiskola utolsó osztályaiban, ezzel szemben be kellene vezetni a bölcelet oktatását minden főiskolán.

— *Tehát inkább az egyetem, mint az érettségi szintjén?*

— Igen. Sajnálatos, hogy a természettudományos, orvosi, jogi karokon hiányzik az általános filozófia oktatása. A természettudományt, jogot, orvostudományt tanuló diák — megítélésem szerint — sokkal fogékonyabb a filozófiai oktatásra, és ennek sokkal nagyobb szükségét is látja szaktanulmányai lényegének megértéséhez, mint a középiskolás.

— *Úgy hiszi ön, hogy minden egyetemistának filozófiai oktatásban kellene részesülnie?*

— Igen. Pontosan ebben látom a jelentőségét az úgynevezett többszakúságnak (*pluridisciplinité*).

— *Miért híve ön az ilyen típusú oktatásnak?*

— Ha Einstein például meg tudta teremteni relativitás-elméletét és később Heisenberg megfogalmazhatta a határozatlansági relációt, ez nemcsak azért volt lehetséges, mert kiváló természettudósok, hanem mert egyben filozófusok is voltak, azaz olyan emberek, akik a tudományos fogalmak elemzésére is képeseknek bizonyultak. Einstein behatóan elemezte a tér és az idő fogalmát, de egyidejűleg a szimultaneitás fogalmát is kutatta. Heisenberg pedig a fizikai nagyság mérésének folyamatát elemezte.

— *Más kérdésem is volna önhöz, professzor úr. Van-e valamilyen szerepe a humornak a tudományban?*

— A humornak?

— Igen, a humornak.

— Nos, úgy vélem, hogy a humor olyan dolog, amely az emberi tevékenység minden területén értékesebbé teszi

az életet. Egyike azon nélkülözhetetlen reakcióknak, amelyek elviselhetőbbé teszik a lét valamelyes szomorúságát, mert az igazán boldog emberek nagyon kevesen vannak.

Nemrég egy barátom, akit akadémikusnak választottak, a beiktatási ünnepségen kijelentette: „Világéletemben boldog ember voltam.” Ez a kijelentés meglepett, hisz napjainkban, amikor az embernek a szenvedésre és a panaszra annyi lehetősége nyílik, az ilyesmi ritka. Úgy vélem, hogy a humor az embernek valamivel több boldogságot szerez, és mindenekelőtt lehetőséget nyújt boldogsága kinyilvánítására. A humor nevetet, percnyi örömet, vidámságot szerez, ami kitűnő dolog. De nem minden embernek adatott meg a humorérzék. Ez ajándék, valóban az istenek ajándéka.

A humorban sok kritikai szellem rejlik, és ott, ahol humor van, kritikai szellem is létezik, vagyis minden megkérdőjelezhető. A jó tudósnak sok kritikai érzékre, önmagával szembeni szigorra van szüksége s olyan tulajdonságokra, amelyek inkább a művésszel és az íróval rokonítják, azaz képzelőerőre is.

Úgy érzem, a profánok nincsenek tisztában azzal a szereppel, amelyet a képzelőerő a tudományos munkában betölt. Ez olyasvalami, ami közel áll a művészi alkotáshoz, azzal a különbséggel, hogy az önelemzésnek és a kritikai szellemnek kell fegyelmeznie és kiegyensúlyoznia

avégett, hogy a képzelőerő ne kalandozzék el, ne forduljon szembe a valósággal.

— *Végző fokon mi az ön véleménye a tudomány és a társadalom kapcsolatáról?*

— Az ön által felvetett kérdést távolról sem könnyű megválaszolni, mégis megkísérlem. Derűlátással, bizakodással tekintek a társadalom fejlődése elé. Mert minden, a természettudománnyal és a technikai haladással szemben megfogalmazható szemrehányás ellenére hiszem, hogy az emberiség útja előre visz és nem hátra, nem jelent visszafejlődést. Az emberek nagy része nem tudja, hogy a kezdeti emberiség gyökeresen különbözött attól az idealizált képtől, amelyet Jean-Jacques Rousseau vagy Bernardin de Saint-Pierre alkotott: az úgynevezett boldog életről a természet ölen. Ellenkezőleg, az őseMBER szerencsétlen volt, s ezt a tényt a Föld egyes részein még ma is fennálló primitív társadalmak tanulmányozása bizonyítja.

A primitív törzsek gyűlöltek egymást és viszálykodtak, s ezek az érzések voltak az uralkodók. Azóta az ember sokat fejlődött. Ha az emberi lények között azóta bizonyos társadalmi rend alakult ki, ez mindenekelőtt a tudomány fejlődésének köszönhető. Úgy hiszem tehát, hogy minden jogunk megvan a derűlátásra az emberiség túlélésének problémáját illetően.

Vezetéstudományi kutatások a Fogarasi Vegyipari Kombinátban

Egy nagy iparvállalat vezetője nem foglalkozik személyesen sem a beszerzéssel, sem a termeléssel, az üzemszervek, műhelyek megszervezésével vagy a termékek eladásával. Mindezt megfelelő szakképzettségű személyek végzik. A vezető viszont határoz, irányít, ellenőrzi a teendők végrehajtását, sajátos munkája tehát, hogy másokat cselekvésre késztesen. Feladata — lényegénél fogva — mindig: munka az emberekkel. Eppen mérnöki körökben figyeltek fel arra a jelenségre, hogy minél magasabbra emelkedik valaki egy iparvállalat hierarchiájában, annál kevesebb dolga van a gépekkel, s egyre több az emberekkel. Ez szerkezetileg nemcsak a tevékenység távlatait vagy horizontját módosítja, hanem magát a tevékenységet is. A vezetőnek mennyiségileg és minőségileg másvalamit is kell tudnia, mint a végrehajtás különböző szintjein foglalkoztatott személyzetnek. Ezért a vállalatvezetők felkészítési programjában egyre inkább helyet kapnak az emberekkel való munkát megkönnyítő olyan tudományágak is, mint például az antropológia, lélektan, szociológia, pedagógia, politikai gazdaságtan. A tapasztalat igazolta az e diszciplínákban való jártasság rendkívüli hatékonyságát. Azok a vállalatvezetők, akik nem tudnak bánni az emberekkel, megközelítőleg sem érnek el olyan eredményeket, mint az e tekintetben felkészültek, még akkor sem, ha egyéb feltételeik azonosak vagy akár jobbak.

A kapitalizmusról a szocializmusra való forradalmi áttérés hazánkban — s több más országban — már kezdetben szükségessé tette a kapitalisták és kiszolgálók eltávolítását a gazdasági, társadalmi és politikai életből, s majd csak egy későbbi szakaszban merült fel olyan szakemberek képzésének problémája, akik hatékonyan képesek vezetni a vállalatokat. A szocialista vállalatok első igazgatói politikai harcosok voltak, akiknek feladata elsősorban a szocialista átalakulás biztosítása s csak másod- vagy harmadsorban az üzemek gazdasági irányítása. Ez a szakasz ma már túlhaladott. A párt már 1967-ben a termelés és a munka tudományos szervezésére vonatkozó akció kezdeményezésével azt a követelményt állította összes iparvállalataink elé, hogy térjenek át a jövedelmezőségen alapuló gazdasági vezetésre. Ilyen körülmények között a vállalatvezetésnek is tudományos szintre kellett emelkednie, amit a vezetőképző otopeni-i központ (CEPECA) létesítése is igazol.

A nemzetgazdaság új szükségleteihez igazodva Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának (jelenleg a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának) Pszichológiai Intézete a vállalatvezetés és a vezetés társadalomlélektanában szakosított munkaközösséget alakított (az idevágó részleteket lásd a Pszichosociologia organizării întreprinderilor industriale című munkában, București, 1969). E munkaközösség tevékenységét tudományos együttműködési szerződés alapján már tavaly megkezdte, és most is folytatja a Fogarasi Vegyipari Kombinátban.

A következőkben néhány tanulmányozott problémát érintünk, ismertetjük az alkalmazott módszereket és az elért eredményeket, továbbá a tudományos vezetési távlatokra világítunk rá, csupán azzal a szándékkal, hogy tájékoztassunk és másokat is hasonló vizsgálódásra sarkalljunk.

Egy helyszíni kutatást kétféleképpen lehet elgondolni, megszervezni, lebonyolítani és célszerűsíteni: az elmélet oldaláról az elmélet kedvéért, a véletlenül bízva a gyakorlatot, vagy a gyakorlat oldaláról a gyakorlat kedvéért, ezáltal minden különös tekintet nélkül az elméletre. Véleményünk szerint mindkét eljárás hibás, mert az iparban — amely lényegénél fogva a gyakorlat területe — az elmélet az elmélet kedvéért egyszerűen képtelenség; az elméletileg alá nem támasztott gyakorlat pedig a praxis síkján működő emberek dolga, s nem a tudósoké. Ezért már kezdetben szükségesnek tartottuk tudományos kutatásunk gyakorlati céljait pontosan megállapítani, vagyis azt szem előtt tartani, hogy az ipari vezetéssel kapcsolatos tevékenységeket és ezek javításának módjait vizsgáljuk, de nem tapasztalati, hanem tudományos eszközökkel, beleértve az elméleti vonatkozásokat is. Más szóval azt kívántuk megállapítani, hogy a társadalom- és humántudományok, tehát nemcsak a lélektan, hanem például a társadalmi-kulturális antropológia, a szociológia, pedagógia milyen mértékben segíthetik az iparvállalatok vezetőségét. Ebből adódott a tudományos kutatás első feladata: egy vállalat vezetőségének milyen mértékben kell szembenéznie a vezetés hatékonyságával összefüggő társadalmi-emberi problémákkal, hogyan érzékeli és miként képes megoldani őket. Íme, három valamelyest különböző vonatkozás: a modern szocialista iparvállalatban felmerülő reális, objektív problémák; a vezetőség milyen mértékben vesz tudomást róluk, tagadja, rejtegeti, eltorzítja, eltúlozza, jelentéktelenné tekinti-e őket; és végül hogyan viszonyul e problémákhoz, többé-kevésbé helyes megoldást talál-e, vagy megfelelő orvoslás nélkül hagyja őket, hogy aztán előbb-utóbb zsákutcába jusson.

Hogy tudományosan közelíthessük meg az ilyen irányú tárgycsoportot, számos, egymást kölcsönösen kiegészítő és ellenőrző eljáráshoz folyamodtunk. Mindenekelőtt a vizsgálandó valóság sűrűjébe telepedve, napokon át a kombinátban tartózkodtunk, a munkásokkal együtt mentünk be az üzembe, s munka után velük távoztunk onnan; a kombinát alkalmazottainak lakótelepén volt a szállásunk. Ily módon igyekeztünk — bizonyos fokig közvetlenül, átélés, valamint részvétel révén — megfigyelni a munka- és életkörülményeket. Úgy véljük, mi sem felületesebb, vagyis tudományos szempontból kevésbé ajánlatos, mint a kérdőíves módszer (a kutató olvasmányai alapján összeállított s az emberek között kiosztott kérdőívekről van szó), vagy mint az interjú-módszer, amikor a kutatók közvetlenül kérdéseket tesznek fel különböző embereknek, akik előre megállapított és bekódolt módon, vagyis önkényesen leszűkítve, vagy akár teljesen szabadon válaszolnak. A kérdések realista összeállításához szükséges előzetes terepismeret nélkül és az említett módszereknek biztosabbakkal való kiegészítése nélkül a két módszer tudománytalan. A kiegészítő módszerek minőségiek (átélés, részvétel, közvetlen megfigyelés) és mennyiségiek (kvantifikált megfigyelés, statisztika, pszicho- és szociometria). Kutatócsoportunk a múlt év folyamán személyenként általában 120 napot — egyesek többet, mások kevesebbet, de 3 hónapnál nem kevesebbet — töltött a terepen (a kombinátban és a környező helységekből).

A realitások közvetlen megismerése alapján valóságos „személyi iratcsomót” dolgoztunk ki: több mint száz kérdést tartalmazott, amelyek főleg tárgyi adatokra vonatkoztak, mint például nem, életkor, családi és egészségi állapot, lakhely, iskolai végzettség, a szakképzés útja, munkabeosztás, vagyoni helyzet, bér, prémium, büntetés; de szubjektív jellegű kérdések is voltak, az ankétalányok szakmai.

szociális, kulturális elvárásait, a saját helyzetükről, munkaközösségükről, a vállalatról mint egészről alkotott véleményüket illetően. Az iratcsomó különböző módon állott össze: egyes adatok maguktól az anketálanysoktól, mások a személyzeti, bér-elszámolási osztályoktól, az üzemi poliklinikától származtak vagy pedig a fölöttesektől. Az adatgyűjtés a kombinát csaknem valamennyi alkalmazottjára, több mint 5000 személyre — a szakképzetlen munkásoktól a mérnökökig és igazgatókig — terjedt ki. Ennek az anyagnak a feldolgozása révén világos, általában mennyiségi (statisztikai) képet kaptunk a vállalat demográfiai, iskolai, szakmai, egészségügyi, társadalomlélektani, szellemi struktúrájáról. Ezt követi az értelmezés, melynek során fény derül a legfontosabb aspektusokra és összefüggésekre, amelyeket aztán sokkal részletesebb és behatóbb módszerekkel tanulmányozunk majd.

*

Párhuzamosan felméréseket végeztünk a munkástelepüléseken (Fogaras városában és több mint 30 környező faluban), továbbá családi otthonokban, hogy információkat szerezzünk a kombinát dolgozóinak és családtagjaiknak életkörülményeiről (lakás, ételmezés, ruházzkodás, szállítóeszközök igénybevétele, jövedelem, kiadás, sajtó-, rádió-, televízió-előfizetés), valamint arról, hogy azokban az órákban, amikor nem dolgoznak, pihenőnapokon, szabadságuk alatt miként töltik szabad idejüket (otthoni munka, pihenés, szórakozás, társadalmi, kulturális, sporttevékenységben való részvétel). Különös figyelmet szenteltünk a vállalat és társadalmi-kulturális környezete kapcsolatának tanulmányozására. Egyrészt azt vizsgáltuk, milyen mértékben segíti elő ez a környezet a kombinát tevékenységét, másrészt a kombinát mennyiben hat átalakító tényezőként a vidék (hinterland) iparosításában, a szakmáztatásban, művelődési életben és urbanizálódásban, vagyis miként tölti be szerepét a nagyüzem a civilizálódás és a társadalmi-történelmi fejlődés folyamatában. Az elért kutatási eredmények, többek között, hozzájárulhatnak majd az iparvállalatok optimális telepítése objektív kritériumainak meghatározásához a társadalmi-kulturális környezet függvényében. Ez a kutatás sem fejeződött még be, mert vizsgálódásainkat három évre terveztük, s így ezek 1971 végéig folytatódnak. Egyelőre nem bocsátkozhatunk további részletekbe. Különben is általános érvényű elvek megállapítása végett további összehasonlító kutatások szükségesek az ország különböző vidékein.

A terep realitásainak közvetlen megismerésére, a kombinát irattárában kapott számtalan hivatalos okmányra (nyilvántartások, statisztikai kimutatások, jelentések, beszámolók, gazdasági elemzések), valamint az említett két anket részletes eredményeire alapozva, széles körű közvéleménykutatási programot is összeállítottunk. Ez a vizsgálódás kiváltképpen a vezető beosztásban levőkre — a mesterektől és technikusoktól kezdve egészen a vezérigazgatóig — terjedt ki. Felvételeink e tekintetben is kutatásunk fő problémájához kapcsolódtak (a vállalat szervezése, vezetése és működése): mit tekintenek pozitívnak és mit negatívnak a különböző vezető poszton álló személyek, véleményüket mivel indokolják, milyen orvoslási módokat javasolnak.

Amint várható volt, a megkérdezettek aránylag jelentős része (kb. 30%-a) nem akart bekapcsolódni az anketba, következésképpen nem adott semmiféle választ. Egy másik, csaknem hasonló nagyságú csoport válasza formálisnak tekinthető. Ezek az anketálanysok főleg a pozitívumokat hangsúlyozták, s szándékosan hallgattak a negatív jelenségekről. Ennek az lehet a magyarázata, hogy úgy érezték, „propagandát” kell kifejtenuik a vállalat javára, s ezért mindent szép színben kell feltüntetni, mintha már nem volna semmi javítanivaló.

Mi lehetőleg minél több véleményt akartunk összegyűjteni, hogy kiegészíthessük őket saját megállapításainkkal, vagyis látni szerettük volna — ugyancsak saját vizsgálódásaink tükrében —, e vélemények milyen mértékben megalapozottak, illetve — az öszinteség fokától függetlenül — mennyire felelnek meg az igazságnak. Tulajdonképpen nem a vezetőrétegek véleményét kutattuk, hanem azt, hogy milyen mértékben ismerik feladataikat, és milyen módon kívánják vagy képesek megoldani őket, nemcsak elméletileg, hanem a munka folyamán születő konkrét helyzetekben is.

*

Műveleteink, az elért eredmények és utólagos vizsgálódásaink figyelmes elemzése nyomán néhány megállapításra jutottunk. Talán érdemes ezekről röviden szólni. Azok, akik visszautasították kérdőívünk megválaszolását, több kategóriába sorolhatók: egyesek bizonyos megfontolásból nem válaszolnak, mások túlságosan „fontos” vagy „elfoglalt” embernek tartják magukat, s ezért tartózkodóak. Érdekes megemlíteni, hogy felvilágosító munkánk — személyes érintkezés, részletekbe menő megbeszélés — csak nagyon kis mértékben módosította az alkalmazottak e kategóriájának tartózkodó magatartását. Miután mindegyikükkel külön-külön elbeszélgettünk, minden ellenállás nélkül elmondották valódi véleményüket. Következésképp nehezebb megtudni az igazságot azoktól, akik elutasítják a közvetlen beszélgetésben való részvételt, mint azoktól, akik hajlandók a kérdéseket megvitatni. Miután részletesen elmagyaráztuk kutatásaink célját, a feldolgozás módszerét, ez utóbbiak gyökeresen változtattak magatartásukon, s egyesek közülük legjobb munkatársaink lettek.

A három említett csoport társadalmi összetétele már önmagában is sokatmondó. A válaszok legnagyobb százalékát a mesterektől kaptuk. Nagyon kellemes meglepetéssel fogadták, sőt hízelgett nekik, hogy az ő véleményüket is kikértük, mert mesteri posztjukat a vezetés hierarchiájában fontos láncszemnek tekintjük.

*

A közvéleménykutatásunkból kimaradt csoportok egy bizonyos része a nem termelő osztályokról (ügyviteli, jogi, gazdasági, könyvelőségi, bérelszámoló, személyzeti irodák) került ki. Itt említjük a mérnökök és vegyészek jól körülhatárolt két kategóriáját. Ide tartoznak azok, akik még pályájuk elején vannak, s semmiképpen nem szeretnék magukat „kirakatozni”, továbbá azok a régi alkalmazottak, akik sok nehézség árán nagy felelősséggel járó posztokba jutottak, s feleslegesen tartózkodóak. Ezzel szemben a vezérigazgató, a pártbizottság titkára, a főmérnökök, a termelőrészek főnökei és helyettesei, a technológus-mérnökök a valóságot legjobban megközelítő válaszokat adták.

Ezeknek az anyagoknak az alapján kidolgozhatjuk majd a különböző kategóriájú ipari alkalmazottak társadalomlélektanát, „beállítottságukat” a környező realitások, a napi problémák, a működési területükön folyó tudományos kutatások iránt. Az a feltevés, hogy az ifjúság véleményének kifejtésében bátrabb, őszintébb, mint az idősebb nemzedék, nem igazolódott. Ezzel szemben szoros kapcsolat állapítható meg e tulajdonságok és az illető törekvései között. Azok, akik még nem „érkeztek be”, óvatosabbak, mint a már „befutottak”. E jelenség annyira jellemző, hogy kritériumnak vehető a kombinát dolgozó „társadalomlélektani alapállásának” megállapításakor. Valószínűleg a mentalitással és a személyiséggel összefüggő tényezők

is közrejátszanak. A legbátrabb, kritikailag elemző, a vállalatvezetési, működési és fejlesztési problémát érintő legvilágosabb válaszokat a vezérigazgatótól és a pártbizottság titkárától, szocialista rendszerünkben nevelkedett két fiatal mérnöktől kaptuk. Nem mondhatjuk el ugyanezt a vállalatvezetőség minden tagjáról, noha ágazati élüzemről van szó, amelynek nagyon sok pozitívuma van éppen a bennünket foglalkoztató vonatkozások tekintetében.

Figyelembe véve kutatásaink előzetes eredményeit, vizsgálódásainkat egyre inkább a vezetés mechanizmusában részt vevő emberek felé irányítottuk. Egyesek közülünk a mesterek tevékenységének társadalomlélektani vonatkozásaival, a szakképzés és a szakmai tökéletesítés problémáival foglalkoztak, különös tekintettel az emberekkel való munkára; mások a státusok és szerepek (hatáskörök és funkciók) kapcsolatait tanulmányozták a mérnökök soraiban, továbbá a mérnöki kar professzionális elégedettségének és elégedetlenségének szervezeti forrásait; s végül a főnök és a munka iránti magatartást, valamint az idevágó véleményeket vizsgálták.

A kombinát felső vezetésével, elsősorban Teodor Şteu vezérigazgatóval és Victor Iovu pártbizottsági titkárral együtt elemezve kutatásaink első eredményeit, valamint az említettek saját tapasztalatait, arra a következtetésre jutottunk, hogy az üzem „vezetési stílusa“ általában kielégítő, de a társadalmi-emberi vonatkozások rovására túlságosan nagy hangsúlyt helyeznek a műszaki-gazdasági aspektusokra, noha az előbbieket az ipari termelés zavartalan menetében éppoly fontosak, mint az utóbbiak. Az elemzést követően ebben az értelemben beszámolókat állítottak össze, amelyet az üzem vezetősége megvitatott. Ezután kidolgozták a vezetési stílus tökéletesítésének vezérfonalát, amelyet most kísérleteznek ki. Együttműködésünk egy adott pillanatában a vezetés megjavításának kezdeményezését átvette a kombinát igazgatósága, kutatócsoportunkra csak a társadalomlélektani tanácsadás szerepe hárult. Ez a helyzet kedvező a kutatások szempontjából, mert ezek kívánatosak és igénylik is őket. A kutatási eredményeket immár az érdekelt megrendelők ültetik át a gyakorlatba. Az ipari vállalatok és a társadalom- és embertudományi intézetek együttműködésének eleinte nehéznek tűnő problémája, vagyis az, hogy megtalálják a „közös nyelvet“, illetve az érintkezés reális területeit, a két fél érdekeinek egybehangolását, ily módon sikeresen megoldódott. A tudományos kutatóknak természetesen szabadságukban áll saját belátásuk szerint a szerződésben meghatározott témákon kívül más problémát is vizsgálni, ami meg is történik minden összetett terepkutatás esetén.

Úgy véljük, az ipari társadalomlélektan területén végzett munkánk egyik legszámottevőbb sikere: felkeltettük egy nagy iparvállalat vezetésének érdeklődését e szaktudomány iránt oly mértékben, hogy most már ő maga is pszichoszociológiailag gondolkodik, és szorgalmazza a felvetődő összes társadalmi-emberi problémák tudományos tanulmányozását a vállalatvezetés gazdasági és társadalmi hatékonyságának fokozása végett. Ha nem jutunk el az együttműködés e szintjére, a kutatócsoportok tudományos tevékenységének hatása nem lesz tartós, a kutatók eltávolozásával az akció rendszerint félbe is szakad.

A Fogarasi Vegyipari Kombinát vezetősége olyannyira érdekelt volt a Pszichológiai Intézet kezdeményezte akció folytatásában, hogy javaslatunkra és segítségünkkel öt laboratóriumból (pszichológiai, mérnökpszichológiai, ipari társadalomlélektani, gazdaságpszichológiai és üzempedagógiai) álló osztályt szervezett társa-

dalmi-emberi problémák kutatására. Munkaközösségünk erről részletesen a Laboratorul uzinal de psihologie, sociologie și pedagogie című munkában számolt be.

Kutatásaink nagy vonalakban három főbb célt követtek: 1. az iparvállalatok „kritikus” (nem megfelelő) társadalomlélektani, általában társadalmi-emberi problémáinak felderítését; 2. e problémák megoldására alkalmas tudományos módszerek kidolgozását a vállalatvezető számára; 3. ily módon a vezetés gazdasági-társadalmi hatékonyságának fokozását.

A kombinátban még folynak a vizsgálódások, az összegyűjtött adatok nagyobb része még feldolgozásra vár, s ezeket újabakkal kell kiegészíteni, az általános következtetést azonban már így is le lehet vonni: noha a szocialista iparvállalatok felszámolták a tőkés kizsákmányolásból eredő társadalmi-emberi problémákat, különleges erőfeszítések nélkül nem küszöbölhetik ki azokat a társadalmi-emberi konfliktusokat, amelyek abból adódnak, hogy az emberek emberek, s rendeltetésük szerint együtt kell élniük és együtt kell dolgozniuk. E problémák állandó jellegűek, s a legtöbb esetben döntő jelentőségűek az ipari tevékenységek jó menetében, valamint a társadalmi élet egészébe történő harmonikus beilleszkedésükben. Következésképpen ismerni kell őket, s felmerülésük arányában — nem pedig szórványosan vagy véletlenül — kívánatos a megoldásuk. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy üzeink bármilyen szinten álló vezetőinek különleges társadalom- és humántudományi, mindenekelőtt lélektani, szociológiai és pedagógiai felkészültségre kell szert tenniük. Csak így képesek tudományosan megszervezni egyrészt saját, másrészt irányítani azok tevékenységét, akik valamilyen módon függnek tőlük.

A vezetéstudománynak egyre több és fontosabb elemet kell magába olvasztania a társadalom- és humántudományokból. A kombinátban folyó kutatásaink is alátámasztják ezt a követelményt, amely vitathatatlan realitás, s megvalósítására nagyok a lehetőségek.

TRAIAN HERSENI

Szüreti bál a Sóvidéken

Fiatal helytörténész első írását közöljük olyan szokásról, melynek eredete és szerepe kinyomozható: egy székely falucsoport ifjúsága városi közvetítéssel ismerte meg s honosította át a maga sajátosságává újabb időben. A kisközösségi élet „folklorizáló” hatásáról van szó, arról a folyamatról, mely tetszés szerint válogat ki és alkalmaz elemeket hagyományos szerepek — itt a leány- és leányavatás — nemzedéki megismétlésére. Bár a cikkben a puszta leírás és oknyomozó eredetetés van előtérben, felsejlik és további munkára buzdít a jelenség s hasonló kérdések szociológiailag sokoldalú elemzésének lehetősége.

Hazai magyar táncos szokásaink közül területileg legelterjedtebb a szüreti bál, Bihartól Székelyföldre szinte mindenik vegyes lakosú faluban él, ott is, ahol egyáltalán nem terem a szőlő. A székely Sóvidéken sem szüretelnek, csak a házak homlokzatára van felfuttatva egy-két szőlőtöke. Havasalji táj ez már a Hargita és a

Görgényi-havasok lábánál. Csak a déli—délnyugati oldala — Sóvárád környéke — kedvez a megregebb növényeknek. A Sóvidék néprajzi szempontból nagyjából egységes, habár mind népviseletben, mind szokásokban jelentkeznek eltérések a falvak között. Éppen ezért a szüreti bál szokásának vizsgálatakor a tágabb értelemben vett Sóvidéket tartjuk szem előtt. Adataink a következő helységekre vonatkoznak: Sóvárád, Szováta, Parajd, Alsósófalva, Felsősófalva, Békástanya, Atyha és Korond.

*

A vidék legöregebb emberei sem emlékeznek arra, hogy gyermekkorukban rendeztek volna szüreti bált. Csak a 10-es, 20-as években kezdett elterjedni. A Sóvidékről városokba, Kolozsvárra, Temesvárra kirajzó idénymunkások, cselédlányok honosították meg. Bizonyítja néhány megfakult fénykép is a 30-as évekből. Bizonyos *Alexandru Fábán de Felsőór* készítette őket Temesváron az atyhaiak szüreti báljáról. Külön rendeztek szüreti bált az atyhaiak, sófalviak, sóváradiak. A következő évben itthonmaradtak a városi minta alapján saját falujukban is megtartották. Fokozatosan állandó őszi szokássá vált. De honnan került az említett városokba? A szüreti bál, mint a neve is mutatja, a szürettel kapcsolatos multság. A híres magyarországi szőlőtermesztő vidéken (Hegyalja, Balatonmelléke) a szüretet, a munkát a szüreti ünnep, szüreti multság fejezte be. A szüretelők szőlőből koszorút kötöttek, és díszmenetben vitték a szőlősgazda házához, ahol kezdődött a tánc és a lakoma. Madarassy László szerint (*Ethnographia*, 1929) a szüreti táncról a múlt század közepéről vannak feljegyzések. Ilyenek: 1. Monokon a szüreti ünnepélyt mindig a faluban tartották. „A gazdaleányok lóra ültek, négy fehérbe öltözött leány rúdon vitte a nagy szőlőfürtöt, négy lány meg a hordóra ültetett borkirályt”. 2. „A Somogy megyei Kilitiben szokás volt a szüreti körmenet, amikor a legények lóháton, a leányok kocsiban, magyaros ruhába öltözve, énekszó mellett járták be a falut”. 3. „Mádon a 90-es években vőfélyek járták be a szüret vége előtt a falut, és ünnepélyes rigmussal hívogattak a bábra. Vasárnap délután színes menetet alkottak a résztvevők. Lovas legények, szekéren csőszlegények, csőszleányok, maszkások (lovas török férfi, lovas magyar nő), az út mentén borsáfárok kínálgatták a nézőket kulacsból. A multság színhelyére érve sokszor háromnapos bál vette kezdetét” (Kaposi—Maác: *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Budapest, 1958. 171).

*

A századfordulón terjedt el szélesebb körben és vált egyöntetűvé az eredetileg csak a szőlőművelő vidékekhez kötött szokás. Ezután hatóságilag is szorgalmazták a szüreti bál rendezését. Így jutott el Kolozsvár és Temesvár külvárosi kocsmáiba és a nem szőlőtermesztő Sóvidékre is. Az idők folyamán napjainkig Romániában többszörös átalakuláson ment át.

Ez az átalakulás a ruhában legszembetűnőbb. Amikor a sóvidéki fiatalok megismerkedtek a szüreti bállal, az ún. *magyar ruha* volt a csőszlegények és a csőszleányok öltözet (bő, fehér gatyá és bőujjú ing, piros lajbi, árvalányhajas kalap, derékon-vállon piros szalag átkötve, a leányoknak fehér rakott szoknya, piros lajbi, piros kötény, párta, szalag). Erdélybe eljutva, ez a ruhatípus tartotta magát egy ideig, de fokozatosan egyszerűsödött, felváltotta a helyi népviselet. Parajdon és Békás-tanyán már a 30-as években *székely ruhát* öltöttek a csőszök, de Korondon még 1955-ben is gatyába öltöztek, Szovátan pedig egészen maig megmaradt a fehér gatyá — igaz, csak a csőszkirálynak, megkülönböztetésül az egyszerű csőszle-

Atyhai csöszlegények és csöszleányok Temesvárt a harmincas években

gényektől. A korábbi öltözetből általában csak a vállon-derékon átkötött piros szalag, a legények bő ingujja, az árvalányhaj és a leányok pártája őrződött meg. Legegyszerűbb és legizlésesebb öltözete a sóváradi és szováti csöszöknek van, a leányon pártá, a lényegen átkötött szalag jelzi csupán a különleges szerepet. Helyi, esetleg egyéni variációkkal is találkozunk (Alsósófalva, Parajd).

A ruhaváltozással párhuzamosan egy olyan jelenség is megfigyelhető, amelyet jobb szó híján *visszanépiesedésnek* nevezhetnénk. A század eleji, hivatalosan is támogatott szüreti bálok, kiszakítva éltető környezetükből, elveszítették spontán népi jellegüket, mesterségessé, külsőségekben hivalkodóvá, csinálttá váltak. Az igazi népi szokást nem akármikor és akárhol lehet minden alkalommal újjáélni. Íratlan törvények szabályozzák, valóságos ritusa, hagyományrendszere van. A külvárosokban, a nem szőlőtermesztő vidékeken ettől fosztották meg a szüreti bált. De ha gazdag szokásrendszerrel rendelkező vidékre jutott, átítatta, átformálta a helyi szokásvilág. Így történt a Sóvidéken is. A század elején a Sóvidék néprajzilag még eléggé zárt világ, és az is maradt az 50-es évekig, szinte napjainkig, kivétel csak a korán iparosodó Szováta és kisebb mértékben Korond, Parajd. A „szüreti“-ről a hangsúly — szőlő, szüret híján — áttevődött a „bál“-ra és beilleszkedett a sóvidéki táncos szokások rendszerébe. A szokás magyarból székellyé vált.

Ma a szokás (1950—1970) külső formájában nagyjából egységes képet mutat az egész Sóvidéken. Némileg csak Szováta kivétel. Itt még az elmúlt években is megvolt a nyoma a szüreti lovas-szekeres felvonulásnak. A szüreti bál napján délután három órakor a csöszlegények, csöszleányok az Alszezen találkoztak. A csöszlegények lóra ültek (a csöszkirály fehérre, a többiek különböző színűekre), a lányokat bivalyos- vagy ökrösszekérre ültették, hordók tetejére, virággirlandokkal díszítették az egész menetet. Énekelve járták be a falut, megkerülték a fürdőtelepet. Estefelé hazavitték a lovakat, és indultak a bálba. A Sóvidék többi helységében ez a kül-

sőségeiben díszes, de funkcióvesztett és ezáltal értelmetlenné vált felvonulás nem divatos.

A szüreti bált az egész Sóvidéken szeptember utolsó vagy október első vasárnapján, illetve szombatján tartják. Legfontosabb szereplői a csőszlányok és csőszlegények. Szokás szerint a csőszlegények a 20 éves jótáncú fiúk (katonalegények). Számuk falvanként változik, 5—12-ig terjedhet. Régebben versengtek is egymással a legények, hogy kik legyenek a csőszök, ma főleg a nagyobb, urbanizálódó falvakban (Korond, Parajd) alig telik a katonalegényekből. Békástanyán csak a csőszkirály katonalegény.

A csőszlegények már jóelőre megbeszélik a bál tervét, és elhatározzák, ki legyen a csőszkirály, melyik leányt hívják el párnak. A táncolni tudás a leányoknál is számít, de általános szokás, hogy a legény azt a leányt hívja párnak, akinek éppen udvarol vagy udvarolni akar. Nagy szégyen az, ha valamelyikük visszautasítja a leányt. A leány feladata, hogy a csőszlegény bőújju ingét kihímezze, ő ajándekozza a szalagot is.

A szőlőt és egyéb gyümölcsöt már előre megveszik: vagy a közeli szőlőtermesztő vidékekről hozzák (Küküllömente), vagy a helybeli üzletben vásárolják. A szüreti bál napjának reggelén drótokat húznak ki a művelődési ház nagytermében, felkötözik a szőlőfürtöket, almát, egyéb gyümölcsöt, liter bort, egyebet. Középre a két nagy koszortút vagy koronát. Olyan magasan húzzák a drótokat, hogy a leghosszabb kinyújtott kar se érje el a szőlőt. Miután ezzel megvannak, ki-ki hazamegy pihenni. Estefelé a legények felöltöznek csőszruhába, és elkérik — egy liter bor és vacsora mellett — szüleiktől a csőszlányokat. A csőszök a művelődési ház egyik termében gyűlnek össze, ezalatt lassan szállingózik már a közönség is.

Amikor jól megtelt a feldíszített terem, táncsal bevonulnak a csőszök. A „Megérett a fehér szőlő...” kezdetű népdal ütemére énekelnek és táncolnak. Ez a szertartás kezdő pillanata. Korondon táncsal robbannak be a csőszök. A korona alatt eltáncolnak egy korondi csárdást és egy sóvidékit. A két Sófalván és Szovátán is táncsal jelennek meg a csőszök. Békástanyán valaki a mulatozók közül *bekéri* (feltehetően a lakodalmi szokás hatására) a kedves vendégeket. Sóváradon és Parajdon nem közvetlenül a bál kezdetekor mutatják meg a csőszök, hogy mit tudnak, hanem néhány órával később. Parajdon *csősztáncnak*, Sóváradon *dísztáncnak* nevezik. A táncokat a helybeli tanítók, tanárok tanítják. Annak is ki kell vágni a csősztáncban a rezet, aki addig nem tanult meg jól táncolni. A terem közepén táncolnak, minden oldalról kíváncsi szemek veszik körül őket, dicséző vagy ócsárló megjegyzések. A csősztáncnak és az egész szüreti bálnak a csőszlegények és csőszlányok számára, hasonlóan a más vidékeken honos *legényavató*, *leányavató* ünnepségekhez, vizsgajellege is van.

A csőszök táncsal után mindenki táncolhat. Áll a bál, repülnek a szoknyák, de a közönség kíváncsian vár, hogy megköstölhassa a feje fölött lógó szőlőfürtöket. Falvanként eltérően (este 10-től éjfél után 1-ig) egyszer a csőszkirály csendet int a zenészeknek, és kikiáltja, hogy „szabad a lopás”. Sóváradon, érdekes helyi kezdeményesként, a táncokat betanító tanár, Király László, felolvassa-elmondja a szőlőlopás tízparancsolatát, amely a lopás szabályaira, a báli illemre vonatkozik. Ez a kezdeményezés jól beilleszkedik a bál szertartásába, nem hat „fentről jövő” betolakodásként.

A csőszök feladata csak most kezdődik. Mindenki igyekszik úgy lopni a szőlőt, hogy ne vegyék észre. Ha észreveszik, ketten (egy csőszlegény és egy csőszleány) közrefogják a tolvajt, a már előre odakészített asztalhoz a csőszkirály elé vezetik, és az könyörtelenül megbírságolja. A büntetés három-tíz lej között váltakoz-

*Sóvárad csöszlegény
és csöszleány (1969)*

koszorú, aki legutóbb tett. Néha többen összebeszélnek, hogy közösen nyerjék el a koszorút. Az ára így felmehet 200–300 lejig is. Az utóbbi években már nem árverezik a koszorút, hanem tombolán sorsolják ki (Sóvárad, Parajd, Alsósófalva).

A koszorú elárverezése vagy kisorsolása után lassan elközeleg az éjféli is. A csöszök fáradtak, hagyják mulatni a közönséget, visszavonulnak egy külön erre a célra rendezett helyiségbe. *Éjszakai ebéd* várja őket. A csöszleányok elhívják a csöszlegények édesanyját és együtt ebédelnek (Alsósófalva). Békástanyán ezt az ebédet „asztalozásnak“ hívják. Ebéd után, ha kedvük tartja, még visszamennek a bálba, ahol szól a zene reggel öt óráig, de inkább együtt maradnak. Felosztják egymás és a családtagok között a megmaradt koszorút (Békástanyán a csöszkirálynő osztja szét). Szerepük véget ért, nyugodtan mulatnak reggelig, sőt másnap délig. Ekkor ki-ki hazaviszi a párját, megköszöni, hogy elengedték. A csöszleány szülei reggelivel várják a fiatalokat. Délben szekérre ülnek a békástanyaiak, és beszekekeznek Parajdra, fényképet csináltatnak. Máshol (Parajd, Sófalva) estefelé a bál megkezdése előtt fényképezik le a csöszöket. A csöszfénykép szép emlékként marad meg, és sok sóvidéki ház falán látható ma is.

A 60-as évek elejétől kezdve a bicskák csukva lapulnak a szüreti bálban is. Részegen, itallal a zsebben senkit sem engednek a terembe. A csöszök felelősséget vállalnak a rendért, a zavartalan szórakozásért.

Csak a szokás általános menetét ismertettük, különbségek falvanként észlelhetők. De a lényegtelen különbségeknél fontosabb az, hogyan viszonyulnak a szokásokhoz azok, akik részt vesznek benne: a csöszök és a közönség. Ebből a szempontból a Sóvidéket két részre kell osztani. Külön csoportot alkot Szováta, Parajd, Korond — tehát a város és a városiasodó nagy községek —, és külön csoportot a főúttól távolosó Békástanya, Atyha, valamint a főút mentén fekvő, de még falusias jellegű Sóvárad és a két Sófalva. Az első csoportba tartozó helységekből a szü-

hat. Sóváradon a 30-as években ún. *titkos csöszök* is működtek, akiknek szerepét csak a karjukon átkötött szalag jelezte. Mivel senki sem gyanította csösz voltukat, ők voltak a legveszedelmesebb tolvajfogók. A lopásból begyűlt pénzből fizetik vissza a csöszök a szőlő árát, a fennmaradó részt pedig közösen költik el, esetleg a sportegyesület (Sóvárad) vagy a művelődési csoport javára fordítják.

Fokozatosan megkopaszodnak a drótok, csak a két koszorú marad épen. Azokat nem szabad bántani (Sóvárad), vagy meg lehet próbálni a lopást (Parajd), de akit a csöszök megfognak, súlyosan megbüntetik. A szőlőlopás után megmaradt koszorúk egyikét elárverezik. A csöszkirály feláll egy székre, ő a kikiáltó, kalapjába gyűjti össze a pénzt. Fiatalok és öregek egymással versenyezve dobják a kalapba az 5–10 lejeseket. A csöszkirály kiáltja: „A koszorú ennyi és ennyi először... másodszor...“, ha a harmadik kiáltásra nem dobnak újabb pénzt a kalapba, azé a

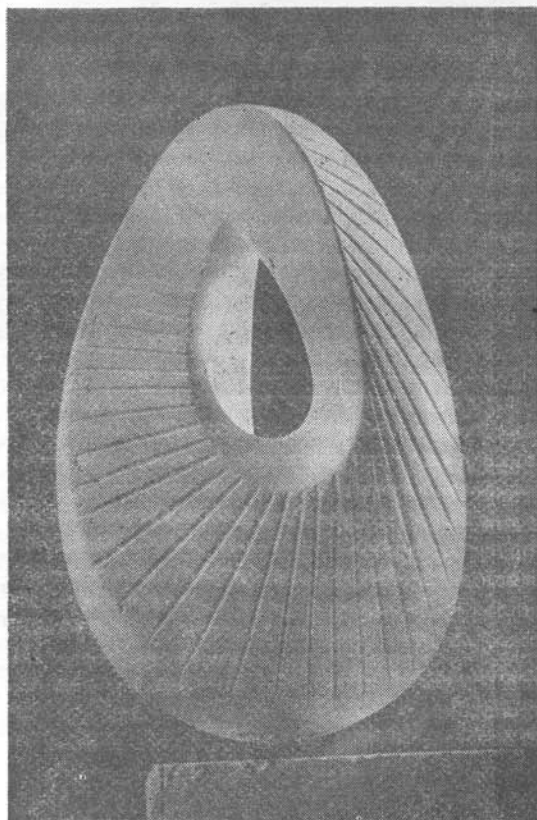
reti bál megbomlott, újra elveszítette varázsát, azt a többletet, amit a század eleji bálakhoz képest jelentett. Szóvátán, a fürdőtelepen egy-egy évben többször rendeznek szüreti bált a fiatalok, megrendelésre, a vendégek szórakoztatására, amolyan helyi különlegességként, a már említett felvonóival egybekötve. Ennek a sátoros ünnepnek azonban vajmi kevés köze van a népi természetességhez. Korondon már hat éve nem volt szüreti bál. 1969-ben a tanügyiek ösztönzésére újra felelevenítették, de az egyik csőszlegény így jellemzi: „Csak a szégyen miatt csináltuk meg.“ Parajdon minden évben „szüreti“ az október eleji bál neve, de a szőlőlopáson kívül — amely negyedóráig, ha tart — alig különbözik a szokásos vasárnap esti báltól. A középiskolában, szakiskolában tanuló fiatalok szégyellik magukra húzni a székely ruhát, a faluban maradó fiatalok száma pedig egyre fogy.

Nem így a második csoportba tartozó falvakban. Alsósófalván 1969-ben hét, Korondra járó középiskolás lány és egy fiatal tanárnő is vállalta a csőszleányságot. Jóval nagyobb a párok száma is ezekben a falvakban: 10—12. Az itteni bálók hangulata, szokásrendje is jelzi a különbséget: itt valóban közösségi ünnep, ismerkedési alkalom, *leány- és legényavató szertartás* a szüreti bál. Békástanyán, ahol a házak kilométernyi távolságra vannak egymástól, egyike azoknak a kevés alkalmaknak, amikor az egész közösség együtt van, és megtárgyalhatja gondjait-bajait. A szokás itt még törvényerejű, átfogja és szabályozza az egész közösség életét.

Kár lenne jóslásokba bocsátkozni, de a szüreti bál jelenlegi állapotából kitapintható jövőbeli alakulása is.

Barabás László

Szervátiusz Tibor szobra

Romul Ladea szobra

Romul Ladea

Jeles szobrászt búcsúztattunk. Alkotó energiájának teljében, augusztus 27-én Bukarestben váratlanul elhunyt Romul Ladea, a művészet érdemes mestere.

Egy bányászi faluból együtt indult a századdal. Ladea, sok nemzedéktársával együtt, a fény városa felé igazodva, érzékeny retinával fogadta be a modern művészet jelzéseit. München után frissebbek a párizsi színek, ez a nemzedék meglátja Cézanne-t és Matisse-t, de meglátja, Brâncuși-t is. Aurel Ciupe, Catul Bogdan, Tassy Demian és Romul Ladea a Párizst látottak szemével és ámulatával látnak hozzá az intézményes erdélyi művészképzés alapjainak lefektetéséhez. A kolozsvári Belle-arte — Ladea itt 1927-től a szobrászat tanára — a képzőművészetek valóságos erdélyi akadémiaja

lesz, művésznemzedékek útját egyengeti, s eredményeire művészettörténetírásunk máig ható érvénnyel hivatkozik.

Romul Ladea életművében azonos súllyal mérettetnek meg a művészpédagógus és alkotó művész érdemei. Otthonosnak a portréban érezte magát igazán, akár plakettet, akár körplasztikát csinált. Szobrai repertoárjában jellemet hordozó bányászi paraszt-típusok, az anyaság érzését és szimbólumát kifejező, meghatározó szelídséggel fogalmazott szobor-képmások, kőbe vagy bronzba mintázott történelmi alakok sorakoznak. Történelmi szobrai — Horea és Iancu, Petőfi és Bălcescu — a népe és népének forradalmi hagyományai mellett elkötelezett alkotóra hivatottak emlékeztetni.

KORUNK

Az ember tragédiája héber fordítójának halálára

Avigdor Haméiri, az új-héber irodalom egyik legjelentősebb reprezentánsa, pár hónappal ezelőtt halt meg, 84 éves korában, az izraeli Tel Avivban. E sorok írója még budapesti diáksága idején ismerkedett meg személyesen vele az egykori New York-kávéház erkélyén, amely abban az időben a kezdő és jórészt ismeretlen fiatal költők gyülekezőhelye volt. Olykor-olykor ő is megjelent kávéházi asztalunknál, s mi, ismeretlenek, nemcsak azért néztünk fel rá, mert magyar nyelven írott versei hamarosan sorozatosan láttak napvilágot a Múlt és Jövő című folyóiratban, s egyidejűleg egyre-másra jelentek meg ugyanitt klasszikus és modern héber költők műveiből készült magyar nyelvű műfordításai — hanem azért is, mert egy-egy estén irigykedve láttuk őt a kávéház földszinti irodalmi asztalainál hol Ady, hol Kosztolányi és Karinthy Frigyes, hol pedig Osvát Ernő és az akkor híresedő Tóth Árpád társaságában.

Akkor még Feuerstein-Kova Albert néven írta bensőséges hangú lírai verseit és közölte műfordításait, mert hiszen a Kárpátaljáról származó s a budapesti Rabbiképző Intézet gimnáziumában a héber és arab nyelvet s e két sémita nyelv filológiáját elsajátító diáknak magyar volt az anyanyelve. Versei hangvételükkel, nyelvi fordulataikkal és belső erőtől feszülő, biblikus hangulatukkal téveszthetetlenül viselték magukon Ady biblikus hangszerezésű verseinek hatását. Nem véletlenül: Feuerstein-Kova Albert Ady-rajongó volt: minden idők legnagyobb magyar, sőt világirodalmi rangú költőjének tartotta a „pacsirta-álcás“ poétát, akinek az első világháború kitöréséig meghitt baráti köréhez tartozott. Már az 1910—11—12-es években megkezdte Ady verseinek héberre fordítását. Amint későbbi, héber nyelven írt emlékirataiban említi, Az én két asszonyom és a Héja-nász az avaron című versek fordítását maga olvasta fel Adynak, aki a latin betűkre átírt héber fordításokat elkérte tőle. Hagyatékában meg is találták héberre fordított verseinek kéziratát.

Az első világháború kitörésekor Feuerstein-Kova Albert mint tartalékos hadapródmester már az első mozgósításkor bevonult, részt vett az orosz front legvéresebb ütközeteiben, s végül 1916-ban orosz fogságba került, ahonnan nem tért vissza szülőhazájába. A háború befejezése után előbb Odesszába került, s innen lélekben megtörve, a háború borzalmaitól megundorodva, nyugalmat és feledést keresve Palesztinába vándorolt ki, nyilván a Balfour-deklaráció hírülvétele után. Haméiri 1929-ben itt írta meg héber nyelven Hásigáon Hágádol (A nagy örület) című életrajzi regényét, amelyben az egykori próféták szinte a mítoszok és a káromlás szavaiktól villámoló hangján harsogta el gyűlöletét az esztelen és becstelen háborús vérontással szemben. Ízig-vérig humanista költő volt, és emlékirataiban nem is egyszer említi, hogy az embertelenség bárhonnán jövő és bárkik ellen irányuló aljasságát nemcsak a zsidó prófétáktól tanulta meg gyűlölni, hanem Adytól is, akiről és a Nyugat köré csoportosult költőkről (Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi) meghatott szavakkal emlékezik meg életrajzi regényében, és elégikus visszavágyakozással ír az egykori New York-kávéház asztalánál nagy irodalmi szócsatákat vívó írókról és művészekről.

Egész életművét és bonyolult emberi és írói egyéniségét az egyébként is ritkaságszámba menő kétnyelvűség jellemezte. Gyermekkorának és ifjúságának idején az élő magyar nyelv varázsa nyűgözte le: Vörösmarty, Petőfi, Arany és később Ady költői nyelvének bűvöletében cseperedett maga is költővé. S ha már gyermekkorában tanult is meg héberül, sőt később magas művészi színvonalon tudta kifejezni magát ezen az akkor még holtnak és liturgikusnak számító nyelven, a maradandó gyermekkori nyelvi élmények hatása alatt haláláig a magyar maradt igazi anyanyelve. S hogy milyen mélyen, milyen filológiai pontossággal, hangzásbeli értékeit milyen zenei érzékkel asszimilálta magába és őrizte meg szinte gyermeki hűséggel, arra Madách Tragédiája hiteles művészi értékűnek tartott héber fordítása a legeklátásabb példa. Madách remekéhez méltó remekmű a héber költővé vált Avigdor Haméiri Cházon Háádám-ja, mely 1924-ben Varsóban jelent meg először nyomtatásban.

Később, amikor megalakult az első héber nyelvű drámai színjátszó társulat, a Habima, sorozatosan és óriási sikerrel játszották a Tragédiát az akkor már százezernél jóval több lakosú Tel Aviv értő és laikus közönsége előtt. Ugy tudom, hogy Izrael legjelentősebb színházában ma is játsszák (évente négy-öt előadásban) Madách halhatatlan művét. Az immár 29 nyelvre lefordított Az ember tragédiája drámai költemény fordításai közül — magyar kritikusok megállapítása szerint — az Avigdor Haméirié a legkiválóbb, nemcsak a tartalmi adekvátság szempontjából, hanem a prozódiai megfelelés tekintetében is. Ez a műfordítói bravúr, ez a sikerültség nemcsak Avigdor Haméiri minden túlzás nélkül állítható költői erejének tulajdonítható, hanem magyar anyanyelvűsége ihletésének is. E nélkül minden bizonnyal a Nyugat-nemzedék újhangú költőinek hatására maga is modern magyar verseket író és a Palesztinában folyamatosan végbement héber nyelvújítási mozgalom befolyásaként modern héber versekkel jelentkező Avigdor Haméiri képtelen lett volna a már kissé régiesnek tűnő madáchi költői nyelvezetnek mérsékeltlen archaizált héber nyelven való visszaadására anélkül, hogy ez a héber nyelvű olvasó számára a legkisebb megértési nehézséget okozta volna.

Mind a nemzeti irodalmak, mind a világirodalom vonatkozásában ritkaságszámba megy az irodalmi alkotók kétnyelvűsége. (Janus Pannonius magyar létére sem írt egy sort sem magyarul, s ha jól emlékszem, irodalomtörténetünk a kiemelkedő jelentőségű költők közül csak Reviczky Gyuláról jegyezte fel, hogy német nyelvű versek írásával is kísérletezett.) Nos, Avigdor Haméiri e kivételek között is kivétel volt: Izraelben is terjedelmes, magyar nyelven írt szépirodalmi prózai művet jelentetett meg folytatásokban az ottani magyar nyelvű napilap, az Új Kelet hasábjain (1956-ban): A daloló máglya című emlékiratát, melyben főleg Adyval kapcsolatos emlékeit idézi fel szuggesztív erejű, kimunkált szépségű fejezetekben.

A Davar című izraeli, az ottani szocialista szakszervezet által kiadott folyóiratban Danczig Hillel egykori kolozsvári újságíró is hosszabb lélegzetű nekrológot írt Avigdor Haméiri halála alkalmából, amelynek keretében írói-költői jelentőségének méltatására is kitért. A nekrológ-író nem leplezett keserőséggel állapítja meg cikkében, hogy a pályáját egykor figyelemre méltó magyar versekkel kezdő és Palesztinában, illetőleg Izraelben a modern héber költészet egyik legnagyobbjának számító Avigdor Haméiri nemigen volt grata personája a mai izraeli teokratikus köröknek, amit — gondolom — az magyaráz, hogy Avigdor Haméiri, az ember és költő mindig távol állott a so-

viniszta és türelmetlen papi elemek gondolatvilágától, és bár a hitleri barbárság poklaiban elpusztult zsidó milliók tragédiáját az ő költészete fejezte ki a legdrámaibb és legmegrázóbb hatású versekben, sohasem tagadta meg a nagy magyar váteszt, Adyt, akit mesterének, sőt mindvégig költői eszményképének tartott. Danczig Hillel nekrológiájában megható sorokban írja le, hogy a már nagybeteg költő, amikor meglátogatta őt, minden alkalommal szerét ejtette, hogy Adyról beszéljen, felelevenítse emlékeit az egykori New York-kávéházba járó írókról, művészekről, színészekről, újságírókról, akiknek legjelentősebbjei valaha baráti köréhez tartoztak. Egyes, még életben lévő volt költő-barátaival (valószínűleg a nemrég meghalt Füst Milánnal is) levelezésben állott.

Avigdor Haméiri magyarul írott verseire emlékszem ugyan, de azok ifjúkori zsenéi voltak, s a későbbi nagy héber költőt jellemző kvalitások csak nyomokban lehettek meg bennük. Miután héberül nem tudok és ha olykor egy-egy izraeli héber folyóiratban megjelent Haméiri-vers a kezembe is került, egy sort sem értettem belőlük, és olykor csak egy-egy magyarra fordított szép versében gyönyörködhettem, költészetének számos nekrológban hangsúlyozott remekművűségére csak másodkézből hivatkozhatom, és nem lehet feladatomban költői nagyságrendjének kritikai kijelölése. Mégis túlzás nélkül állapíthatom meg róla, hogy úgy is, mint ember, úgy is, mint költő, úgy is, mint Az ember tragédiájának nagyszerű műfordítója, kimagasló, maradandó alkotásokat létrehozó művész volt, aki bár öt évtized óta a szülőhazája társadalmi és földrajzi, nyelvi és kulturális légkörétől merőben különböző körülmények között élt és alkotott, ifjúkori eszményképeihez, irodalmi-művészeti-humanista felfogásához haláláig hű maradt.

Salamon László

Mit tudnak Misztótfalusi Kis Miklósról Misztótfaluban?

Nagybányától északnyugatra vulkanikus hegylánc tövében szundít Misztótfalu. A házak, mintha valami egységes újjáépítési tervnek engedelmesskedtek volna, módosan, rangosan ültek ki a műút két oldalára. Az Oloszhegy, a Cigler, a Botos és a Somos-tető értelérekkal átszőtt andezitnyúlványai csaknem a faluig ereszkednek alá. Az Ikonhídjánál valamikor ércolvasztó működött, a Misz pataka fémverőt hajtott, az Olosz-hegyen aranyat-ezüstöt bányásztak.

Megerősített település volt Misfalvia, de a tatárdúlás itt is végigpusztított, s a bennszülött lakosság közül mindössze 27-en maradtak életben. Később a csehországi huszita mozgalom leverése után sok menekült család telepedett le itt, és mint „teutok” megalakították a mai Tótfalut. Ebből nőtt ki aztán a jobbágyoknak, kézműveseknek és bányászoknak az a települése, ahol Misztótfalusi Kis Miklós, az erdélyi kultúra egyik kiemelkedő alakja napvilágot látott. Nevét, akkori szokás szerint, szülőfalujáról vette, s ma a szülőfaluját őróla ismerik mindenütt, ahol a könyvek és trásnak hívei élnek, ahol értékelik és megbecsülik az emberi művelődés fáklyavivőit.

Hát vajon a szülőfalujában tudnak-e róla, ápolják-e az emlékét, s ha igen, hogyan? Jártam a modern vonalú, egyforma házak és színes falkockák között; csak úgy taláломra megszólítottam embereket. Egy értelmes megjele-nésű, terebélyes, jó arcú asszony volt az első válaszadóm. Talán épp üzletből jövet igyekezett haza. Megszólítottam: nem tudja véletlenül, melyik házban lakott Misztótfalusi Kis Miklós?

— Kis Miklós? — elgondolkozva nézett. Az arca komoly volt, ember-séges, csupa segíteni akarás. — Én igazán nem tudom, de a férjem hátha tudja... Te ember, tudsz-e valamit egy Kis Miklós nevezetű egyénről? Az elvtárs érdeklődik utána.

A férfi is töprengő arcot vág. Végigleltározza az agyát, aztán kijelenti, hogy olyan nevezetű egyén nem is lakott Misztótfaluban.

— De lakott — állítom én határozottan. — Úgy hívták: Misztótfalusi Kis Miklós.

— Aztán mi volt az illető? Jószerivel könyves ember lehetett, azok veszik fel a falujuk nevét.

— Az volt, híres ember. Nem hallott róla?

Elképedt arc, sajnálkozó vállvonogatás. Sajnos, nem hallott.

*

Megyek tovább a rajzos házak között. A központban betérek egy jókora emeletes épületbe. Ez községháza és kultúrotthon is egyben. Kényelmesen elfér benne a hivatal, a könyvtár, az öntevékeny népművelés több ágazata, mert az épület belvilága színház-nagyságú. Két tisztviselő is utamba botlik, de Misztótfalusiról egyikük sem tud semmit. A fiatal, borszoknyás könyvtárosnő a nevét sem hallotta. A néptanács elnöke szintűgy. Hát ez, bizony, nem valami hagyománytisztelő falu, gondolom. De bennem nem nyugszik a könyves ember becsülete. Az iskolában biztosan tájékoztatnak majd a község nagy szülöttjéről. Lehetetlen, hogy ott ne tudjanak róla.

— Én — mondja a sovány, piros arcú titkárnő — Nagybányáról ingázok, nem nagyon ismerem a falut, de a gyerekek hátha tudják.

Három tanuló is elém járul, valamennyien kilencedik osztályosok; állnak, pírulnak, nézik a földet. Nem, sajnos, ők sem hallottak Misztótfalusiról semmit. A községben lakik ugyan egy Kis Miklós nevezetű ember, de az harangozó. Lakik egy másik is, de az máshonnan származott ide, és Chişunak hívják. Szerintük valami tévedés lehet a dologban. Nyomdász Kis Miklós nem lakhatott a faluban, mert Misztótfaluban nem volt sóha nyomda.

— Nyomda nem volt — mondtam nekik —, de a betűmetszés nagy mes-tere innen indult el a világhírnév felé. Pontosan 320 évvel ezelőtt.

— Hát akkor mi honnan ismerhetnök? — derülnek a tanulók.

Gondoltam, ezzel be is telt Misztótfalusi pohara Misztótfaluban. De nem. Az egyik tanítónő a bennszülöttek rendkívüli önrzetével vallotta be, hogy ők, a tantestület, tudnak a híres betűöntőről, aki Hollandiában tanult, és kinyomtatta a Bibliát, de a gyermekek, természetesen, nincs honnan tudomást szerezzenek róla, mert Misztótfalusi nem szerepel a tantervben.

Elég baj ez — gondoltam magamban. Miért nem olvassák fel vagy fordítják le a tanulóknak azt a kis méltatást, amelyet az Akadémia kiadásában megjelent Isteria Romániei III. kötete tartalmaz Kis Miklósról? Miért nem szereznek be a könyvtárba néhány róla szóló könyvet? Akár Németh László vagy Szabó Lajos drámáit, akár Tordai Zádor tudományos munkáját?

Azzal vigasztaltam magam, hátha a község viszonylag újkeletű monográfiaja méltóképpen megemlékezik a falu nagy szülöttjének életéről és munkásságáról. Ez a monografikus mű foglalkozik is vele, egyetlen bekezdésben. Szó szerint idézem: „Községünkben született, valószínűleg szegény jobbágy családból Misztótfalusi Kis Miklós 1650-ben. Elemi iskoláit szülőfalujában végezte. Hogy később hol és mit tanult, nem tudjuk. Hollandiában a pápa megrendelésére kulturális, társadalmi, politikai és vallási jellegű dolgozatokat adott ki, s noha ő maga református volt, kinyomtatta a georgiai ábécét az elnyomott osztályok gyermekei számára. Hollandiában kegyetlen rágalom-hadjárat indult ellene, az uralkodó osztályok támadják és elnyomják őt, ezért halála előtt egy évvel Kolozsvárra repatriál. A híres nyomdász, aki messze földre elvitte falunk hírnevét, 1702-ben egyszer s mindenkorra elhunyt.“

Ennyi a méltatás, amely stiláris és tényközlő pontatlanságain túl történeti adataiban is erősen megbízhatatlan.

*

Hollandiában nemcsak hogy nem üldözték Misztótfalusit, hanem a leg-híresebb betűöntő és betűmetsző mesterként tartották számon. Ott készítette el a tudománykedvelő Arcsil fejedelem részére a grúz ábécé első nyomdai betűit. Ezekkel a betűkkel nyomtatták ki később többek között a grúzok híres nemzeti eposzát: Rusztaveli A párdubörös lovag című művét. De készített betűket az örményeknek, dolgozott a lengyeleknek, svédeknek, Németországban, Angliában, a firenzei hercegnek és XI. Incze pápának. Olykor annyi pénzt keresett, hogy talicskával tölték a szállására. De ő ezt kizárólag a nyomdára és a Hollandiába vetődő magyar vándordiókok megsegítésére fordította.

S míg odakint világhírre tett szert, itthon az irigyei és ellenségei készítették számára a poklot. Munkájával szemben bizalmatlankodtak, s nem-hogy segítették volna, hanem meg is támadták. Ellenségei az áskálódások és gáncsoskodások egész sorozatához folyamodtak csak azért, mert tudásával magasan kiemelkedett környezetéből. Egyházi és világi hatalmak fogtak össze ellene, rászabadították a császári zsoldosokat, „hítvány vasmíves“-nek nevezték, vagyonából kifosztották, s végül közzsínat előtt kényszerítették, hogy a támadói ellen kiadott Mentség címen ismert munkáját megsemmisítse, és nyilvánosan kérjen bocsánatot.

Kolozsváron nem egy, hanem tíz évvel halála előtt telepedik le. Nemcsak arra törekszik, hogy olcsón adja ki a bibliát, hanem itt jelenteti meg a népszerű Hármasszoros istóriát is, amelynek előszavában kijelenti, hogy ez a könyv nem a nagyuraknak, hanem az egyszerű szegény embereknek készült... Kijelenti a szemléltető nyelvoktatás első hazai dokumentumaként Comenius szó-társzerű könyvét, s a nép írni-olvasni vágyó fiai számára a Magyar iskola című ábécéskönyvet. Megjelenteti Pápai Páriz Ferenc népszerű Pax corporis című orvosi könyvét, sőt kalendáriumot és szakácskönyvet is nyomtat. „Én azt akarnám — írja 1684-ben a maga elveiről —, hogy a mi nemzetünk nem maradna abban a nagy írástudatlanságban... Hogy mind gyermekek, asszoni állapotok, városiak, falusi parasztok... olvasni tudnának.“

Itt, csak a műemlékké nyilvánított ötszázéves kicsi gótikus templom őrzi az emlékét. A szöszékkal szemben, a falon van egy egyszerű emléktábla, Bod

Péter szavait parafrazálja „az erdélyi Fénix“-ről, „a betűmetszés, öntés és könyvnyomtatás főmesteré“-ről. No meg Molnár József református lelkész ápolgatja régi kögyűjteménnyel, kegytárgyakkal, irodalmi kivonatokkal és egy emlékbélyeg alapján készített portréval a falu egyetlen nagy szülöttjének emlékét. Pedig az iskola előtt igazán volna hely a nagy férfi mellszobrának is, aki — szemtanúk állítása szerint „vala komor és gondolkodó“. A közeli Nagybánya valamelyik szobrása kőbe-bronzba véshetné vonásait, hogy emlékezzenek rá azok is, akik megérték Misztótfalusi Kis Miklós szárnyaló programjának szocialista fogantatású beteljesedését.

Ábrahám János

Gedeon Zoltán grafikája

Anglia egy emberöltő távolából

Február már címülőban volt, amikor megkaptam az értesítést, hogy angliai utam rendeződött, és repülőgéppel indulok Londonba. Az a tudat, hogy több mint harminc esztendő, vagyis egy egész emberöltő után, ismét láthatom azt az országot, amelyben két évig diákoskodtam, izgalomba hozott. Eszembe jutott a háború előtti utolsó csendes nyár, amikor könnyű, ifjú szívvel karikáztam be hepehupás lankáit, gyönyörű mezőit, művelt falvait és városait. Úgy éreztem magam, mint az az amerikai regényhős, aki húszéves álmából ébredve tér vissza az ismert helyekre, de ott már minden más, mindenki megváltozott. Milyennek találok a történelem legsűrítettebb, legeseménydúsabb, legmegrázóbb emberöltője után a szigetországot, mely roppant nagy történelmi erők fókuszába került, és az események viharai dúltak felette? Elsőnek a világháború pusztításai rázkódtatták meg, azután a gyarmati népek felszabadító harca következtében világbirodalma bomlott fel, és az egykori nagyhatalom visszasüllyedt a középállamok sorába.

Mindezek arra intettek, hogy új, számomra ismeretlen világgal találkozom, s az az Anglia, melyet három évtizeddel azelőtt megismertem, csak az én emlékezetemben él, a valóságban elsodorta a történelem forrása.

A TAROM hatalmas, kényelmes gépe az éjszakai havazás miatt csak késéssel indulhatott. Vastag felhőrétegen át emelkedett a magasba, ahol ragyogó napsütés fogadott. Egész Európa felhők alá bújtt, csak nagyritkán nyíltak rajtuk kilátó ablakok. Amint rajtuk keresztül lepillantottam a mélybe, Ilja Ehrenburgnak az európai műveltség sokszínűségéről és egységéről írott, meggondolkoztató cikke jutott eszembe, mialatt gépünk a felhők fölött siklott.

Alig telt el négy óra — a brüsszeli megállót is beleszámítva —, máris Britannia „zöldje”, a jól ismert angol falvak és városok tűntek szemünkbe. Hirtelen úgy éreztem, hogy nem hatezer méter magasságból, hanem harminc év távolából látom őket. Ám nem volt időm az elmélkedésre, a gép egyre alantabb szállt, majd London közelében, Gatwick repülőterén földet ért. A modern, nemrégén épült légikikötőben minden futószalagon megy, azon érkeznek be csomagjaink is a vámirodára, ahol az utasok becsületük és csomagjuk tartalma szerint választanak három irány közül. Ha nincs vámolnivalójuk, a zölddel, ha van, akkor a pirossal jelzett, ha pedig nem tudják eldönteni vámkötelezettségük problémáját, akkor egy harmadik vonalon haladnak. Én és útitársaim mind úgy éreztük, hogy nincs vámolnivalónk, és a vámtisztek bíztak bennünk, közülünk senkit sem állítottak meg.

Az első benyomások

A repülőtéren kijáratánál a vendéglátó British Council küldöttje várt, és a kölcsönös üdvözlések után egy borítékot nyújtott át, benne angliai tartózkodásom pontos, napra, órára, sőt percre kidolgozott programja, a szükséges vasúti jegyek,

London közlekedési térképei és egyéb hasznos tudnivalók. Lám, az angolok szervezni most is jól tudnak! A program tizenegy város, öt egyetem (London, Oxford, Cambridge, Newcastle, Durham), több múzeum meglátogatását irányozta elő. Visszatértemkor boldog érzés töltött el, hogy bár zsúfolt volt, az útitervet mégis hiánytalanul sikerült teljesítenem.

Beszélgettem több egyetemi tanárral, számos diákkal és a társadalom szinte minden rétegének egy-két képviselőjével. Fiatalkoromban tanultam, hogy aki utazásai közben be akar tekinteni a felszín alá, használjon fel minden alkalmat a beszélgetésre. Így hát a vonaton szóba álltam az útitársakkal: munkásokkal, tisztviselőkkel, diákokkal, kereskedőkkel, s mivel Anglia most is a világ egyik nagy gazdasági és szellemi központja, beszéltem az ideözönlő idegenekkel, amerikaiakkal, japánokkal, indonéziai házaspárral, ceyloni mérnökkel, pakisztáni és indiai diákokkal, négerekkel, színházban voltam chilei rendezővel, találkoztam spanyolokkal, olaszokkal, németekkel, izraeliekkel és arabokkal, egyszóval, ha rövid időre is, valamennyi világrész képviselőivel. Töviről hegyire kikérdeztem kísérőnőmet az angol háztartás problémáiról, baráti vacsorákon megnéztem a konyha-felszereléseket, a háztartási gépeket, sőt a kamra titkaiba is be merészeltem kukkintani. Bath városából Cirencesterig fiatalasszony volt a kísérőm és az autóvezetőm, másnap tovább Gloucesterig az apja töltötte be ugyanezt a szerepet, és a beszélgetésekből kitűnt az angol család belső helyzete, a nemzedékek között tátongó szakadék.

Egyszóval, ha fáradságos is volt, igyekeztem minél alaposabban tájékozódni, és mint aki nemcsak egy más társadalomból, hanem a múltból is jön, szinte szüntelenül összehasonlításokat tettem.

Gatwickről kísérőnőmmel vonaton mentem be Londonba. Az állomás és a vasúti fülkék keltették bennem az első kellemetlen benyomást, amelyet a későbbi utazások megerősítettek. Hol vannak azok a kényelmes, osztályt nem ismerő vonatok, amelyek másodpercnyi pontossággal száguldtak a városok között? Helyettük ma fülke nélküli, sokszor nem is egészen tiszta kocsik fogadnak. Viszont az is igaz, hogy a vonatok ma gyorsabban közlekednek, Durhamból például megállás nélkül két és fél óra alatt érkeztem Londonba, régen legalább kétszer ennyi időt vett volna igénybe ez az út. A háború csaknem teljesen elpusztította a vasúti kocsiparkot; gyors pótlása nem tette lehetővé a régi fényűzést.

London terebélyesebb, mint valaha. A repülőtérrel a város kellős közepéig alig van szabad tér: mindenfelé ház- és utcarengeteg. A háború pusztításainak azonban semmi nyoma, egész utcasorok tanúskodnak az újjáépítés nagy eredményeiről, s ezt hirdetik a 30—40, sőt még több emeletes, égbenyúló tömbházak, melyek elszórtan, mint golyák a tavaszi réten, vagy sejtelmes őrtornyokként emelkednek a város — általában alacsony — házai fölé. A háború előtt az egyetem volt a legmagasabb épület, ma fel se tűnik az óriások között; a mintegy 200 méter magas postaépület mellett egészen eltörpül.

Aki nem látta, annak szinte elképzelhetetlen az autóforgalom. Mintha Spengler jóslata válnék valóra: a forgalom a nagy központokban bénítólag hat az életre, és elveszi szépségét. Az egész város olyan, mint egy hatalmas gépezet, amelyben minden összefügg, és elengedhetetlen, hogy a mammut-masina fogaskerekei hibátlanul működjenek. Mindez türelmet és fegyelmet igényel, s valóban, a londoni

utasok fegyelme utánzásra méltó. Az idegen kezdetben elvész az őrzítő forgatagban, gyámoltalannak érzi magát, de ha már megtanulta a közlekedés lényegében egyszerű titkát, bátorsága és önbizalma is megjön.

Aki egy emberöltő óta nem járt Angliában, azt meglepi London és a többi nagyváros tisztasága. A kormos házak, a feketén gomolygó füstfelhők eltűntek, a középületek gyakran ragyogó fehérek. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy megtiltották a kőszén használatát, és a nagyvárosokban csak „fehér“, nem szennyező tüzelőanyagot szabad használni.

Az utcát figyelve szembeötlik, hogy az emberek elég jólöltözöttek, a nők váltakozva minit vagy maxit hordanak, s fekete vagy szürke, magasan csukódó maxi-coatjaik a középkor apácáit juttatják eszünkbe. Mintha nem lenne annyi énekes koldus, kevesebb az utcai árus, és a nagy sürgés-forgásban egyre több színes arc tűnik fel. Az autóbuszokon a kalauzok, a földalattin a jegyárusítók és ellenőrök, általában a kisebb felkészültséget igénylő munkák végzői négerek; az üzletekben a Keletről jött bevándorlók, az ún. „ázsiaiak“ szolgálnak ki, a szállodákban és a vendéglőkben spanyolok, portugálok a kiszolgálók és a pincérek. Világhatalmának csúcspontján sem volt Angliában annyi színes bőrű, idegen munkás, mint amennyit most látni mindenfelé.

Londoni szállodám a Kensington Parkkal szemben a Queen's Gate-en volt. Mivel utam a Hyde Park mellett vezetett el, szombaton meg vasárnap ismét hallgathattam a szónokokat, akik ezen az egy helyen az egész országban világnézetük szerint kifejthetik politikai, vallási, gazdasági meggyőződésüket; láthattam ugyanakkor a lovagló előkelő aranyifjúságot. Közvetlen a szálloda közelében van a kensingtoni királyi palota, a nagy zenecsarnok, az Albert Hall, a Victoria és az Albert Museum, amelyben a Kolozsvári-testvérek Szent György-szobrának másolata is látható. Ott van a műgyetem, számos múzeum, és a közeli Park Gate-en lakott Churchill 1945 óta.

Londoni szállodám nem tartozik az előkelő hotelek sorába, de kényelmes: telefon, televízió, rádió, fürdőszoba és az egyik sarokban elektromos konyha meg jég-szekrény állott rendelkezésemre. Hasonló kényelmet élveztem a vidéki szállodákban, amelyek díszítésükben a helyi jelleget igyekeznek kidomborítani, a fogadó-teremben régi teáskannák, használatból kiment házi felszerelések, rézüstök díszítik a falakat, kovácsoltvas gyertyatartószerű lámpák teszik hangulatossá a légkört. A kényelem ellenére vannak azonban teendőik, amelyeket a vendégeknek kell elintézniük. Ilyen például a cipőtisztítás. Ugyanis nincs személyzet. Az egyik vidéki szállóban frissen érkezett spanyol volt egyszemélyben a pincér, a takarító, a fahordó és a tűzgyújtó. Ha csak tehetett, fütyült, énekelt, s úgy látszott, meg sem kottyant neki a tízórás munkanap, pedig a honiak legfennebb nyolc órát dolgoznak. Spanyolországban él felesége, három gyermeke. Két évre szerződött a szállodához. Fizetése alig emelkedik az alsó határ fölé, de megtakarítja az egészséget, mert szállást és kosztot kap, a borralaló elég ruhára, és két év múlva, amikor hazamegy, annyi „tőkéje“ lesz, amennyi spanyol viszonylatban elegendő a „megalapozáshoz“. Vajon nem egy új rabszolgaság kezdete ez? — ötlött fel bennem önkéntelenül a kérdés.

Az első benyomások alapján az a meggyőződésem, hogy az angliai életszínvonal magasabb, mint harminc évvel ezelőtt volt. A gazdasági élet kerekei olajozottabban forognak, a háború pusztításai nem láthatók, és a birodalom feladása okozta nehézségekből sokat leküzdöttek.

A változások oka és lényege után érdeklődve, az egyik oxfordi professzor azt bizonygatta, hogy a háború után Angliában „csendes forradalom“ — *silent revolution* — zajlott le. Másak a mi fogalmaink a forradalom tartalmáról és lényegéről; amit mi változásnak, fokozatos fejlődésnek tekintünk, az szemükben már forradalom. A magántulajdon bizonyos fokú korlátozása, a vagyoni helyzetben mutatkozó eltolódások azonban még távolról sem merítik ki a forradalmi változások ismervét. A változások azonban tagadhatatlanul szembeszökőek: ma — 1939-hez viszonyítva — kevés a munkanélküli, sőt bizonyos területeken munkaerőhiány mutatkozik. Ez az egyik oka annak, hogy annyi idegen és színes bőrű munkást foglalkoztatnak. Ha a két világháború között minden munkaalkalomra két-három pályázó akadt, ma egyes munkakörökben több az ajánlat, mint a jelentkező. A munkásosztálynak azokat a rétegeit, amelyek a munkásarisztokrácia örökébe léptek, főként a gazdasági kérdések érdeklik, a politikai hatalom kevésbé izgatja, és szavazatukat pillanatnyi megfontolások döntenek el, ezek alapján részesítik előnyben a labour vagy a konzervatív pártot.

Megváltozott a család gazdasági helyzete. Ha a két háború között a nők foglalkoztatása inkább szórványos jelenség volt, ma már szinte általános; nem találkoztam olyan értelmiségi családdal, amelyben a nő ne lett volna a munka mezéjén. A megszaporodott kereset sokak számára könnyebbé tette a megélhetést. Természetesen ugyanakkor új problémák vetődtek fel, például a gyermeknevelés, ami gyakran a nagymama foglalkozásává vált, és az egész társadalom egyik legfontosabb, még megoldásra váró kérdése. Sok nő a további automatizálástól várja sorsa jobbra fordulását, mert úgy véli, ez lehetővé teszi majd az új munkamegosztást: az egyenrangú nő visszavonulását a családba. A városi lakosság nagy részére lidércnyomásként nehezedik a lakbér, mely általában heti 5—6 font között váltakozik, és időről időre emelkedő tendenciát mutat. Ez az átlag-fizetéseknek több mint egynegyedére rúg. London kellős közepén egy negyven emeletes tömbházra hívták fel a figyelmet, bár csaknem egy éve elkészült, de még üresen áll, mert a tulajdonosok jobb lehetőségekre várnak. Mindenfelé dül a telek- és a házüzérkedés.

A jó szervezés az időről időre felmerülő nehézségek ellenére szilárdította a gazdasági helyzetet. Ezt tükrözi a kiviteli és a behozatali mérleg egyensúlya. Ma a kivitel néhány százalékkal meghaladja a behozatalt, és ez az arány az utóbbi években fokozatos emelkedést mutat. Igaz, az egyensúly eltolódása a behozatal irányába már újabb gazdasági zavart okozhat, ám az angolok nagyon derülátók. Mire alapozzák reményeiket?

Egyik vitánk során a következő érveket hozták fel: sikerült kereskedelmi kapcsolatokat létesíteniük a világ minden részével, beleértve a szocialista államokat is; mostanában ők a népek közötti békés kereskedelem legfőbb nyugati hirdetői. E tekintetben kevésbé zavarja őket a rendszerek gazdasági, társadalmi különbsége. Megváltozott a politikai vezetés. Egyik-másik párt vagy kormány lehet időlegesen népszerűtlen, de a vezetők, bármelyik párthoz tartozzanak is, kénytelenek figyelembe venni az általános érdekeket. A kormány többségében hozzáértő szakemberekből áll, akik egyéni érdemeik, tudásuk alapján kerültek az élre, tehát megvalósulóban van a *meritokrácia* uralma.

Végül sokat várnak a remélt Közös Piac-tagságtól. A Nemzetközösség fontos, régi tradíciókon alapuló szerv, de már inkább csak szellemi és kulturális közösség,

gazdaságilag sok előnyt nem nyújt, legtöbb tagja ugyanis a gazdaságilag fejlődő államok közé tartozik. Ma a műszaki haladást főként olyan piacok birtokában lehet biztosítani, amelyek technikailag maguk is fejlettek már. Ilyenek a Közös Piac országai. A kimaradás a Piacból — egyes angliai szakemberek szerint — nagy távon egyenlő a lemaradással. Csak a fejlett országokkal való gazdasági kapcsolat szavatolhatja az ország iparának és technikájának *minőségi* fejlődését. Az időről időre felmerülő gazdasági válságok, az egyre élesebbé váló politikai harcok, az árak emelkedése, a font sterling értékének fokozatos csökkenése aligha igazolják ezeknek az érveknek helyességét és a derülátás megalapozottságát.

A család megnagyobbodott keresete, a vezető réteg kimaradása a sok mellékjövedelmet hozó birodalmi adminisztrációból bizonyos társadalmi változásokat eredményezett, melyek a felszínen a kiegyenlítődés látszatát keltik. Ez nemcsak a külsőségekben, a ruházatban, az autótartásban mutatkozik meg, hanem az életmódban is. Eltűntek a nagy háztartások, személyzetük ugyanis túlzottan költséges, a vidéki udvarházak átalakultak múzeumokká, hivatalokká, kórházakká, a kastélyokat tulajdonosaik — gyakran egy szerény lakosztály ellenében — átengedték az államnak, a megyének, a községnek vagy valamilyen intézménynek. Állítólag a királyi család is az államnak engedte át palotáit, illetve a karbantartási költségek ellenében megnyitotta azokat a nagyközönség előtt, feltehető, hogy ez a birodalom feladásával együtt járó királyi javadalmak csökkenésének a következménye.

Persze, ez nem jelenti, hogy ne volna ma is egy kiváltságos, dúsgázdag réteg. Az iparmágnások, a föld- vagy bérház-tulajdonosok ma is fényűző háztartást vezetnek. Ugyanígy a jól szituált középréteg, a befutott művészek, írók a külsőségekben is versenyre kelnek egymással.

Bizonyos kiegyenlítődés érződik a kultúra területén is. Az általános iskoláztatás, a közlekedési lehetőségek, a szabad víkendek nagyban hozzájárultak a kulturális színvonal emeléséhez. A történeti emlékművek, székesegyházak, kastélyok, paloták, múzeumok nem képesek befogadni a látogatók ezreit. A windsori királyi palota híres kápolnája előtt hosszú sorok fegyelmezetten várták a bebocsátást, az egyik római villát vasárnap ezrek látogatták.

Megváltozott a társadalmi magatartás. Bernard Shaw örömmel állapíthatná meg, hogy a merev, tartózkodó, sznob, főként az időjárásról társalgó angol átalakult: közvetlenebb, emberibb lett. Az emberek jobb kedvűek, többet viccelnek, többet isznak, főként bort (különösen a jugoszláv, olasz és portugál borok kedvelték). Persze, ez a változás magával hozta árnyékát is. Ma az angolok sem az utcán, sem a hivatalokban nem olyan udvariasak és szolgálatkészek. Egyik újságíróval való beszélgetésem ráirapodott, hogy miért éppen tőle kérdeztem meg, hol találhatnám meg a keresett utcát. Ha külföldre mennek, megfélekeznek magukról, és gyakran ismét felöltik a régi, „birodalmi“ magatartást.

Mintha új, racionálisabb, talán bizonyos vonatkozásban humánusabb életforma alakult volna ki a technikai fejlődésnek tulajdoníthatóan, az általános életszínvonal is magasabbnak tűnik, mint amilyen három évtizeddel ezelőtt volt. Birodalmának feladása után az angol nép többsége igyekszik belenyugodni új helyzetébe és gazdaságilag meg kulturálisan az élvonalban maradni.

Permissive társadalom

A gazdasági jólét terjedése azonban nem oldotta meg a társadalmi kérdéseket. Mintha a régi kötöttségek, merev szabályok, racionális eszmények ellentétjükké, a szabadosságba csaptak volna át, legalábbis az ifjabb nemzedéknél. Sokak számára ma az új eszmény az ún. *permissive society*: a tagjainak mindent megengedő

ársadalom. Egy olyan „társadalom feletti“ szerződést akarnak, amely elismeri mindenkiné a jogát, hogy úgy éljen és gondolkozzék, ahogyan óhajtja, olyan eszményeket valljon, amilyenek jellemének megfelelnek, feltéve, ha maga is elismeri ugyanezeket a „játékszabályokat“. Kétségtelen, első pillanatra humánusnak és demokratikusnak tűnik ez. Végző soron azonban eszménytelenséget, lemondást, káoszt fakaszt. A permissive társadalom eivei éreztetik hatásukat a családban is: a férfi és a nő „modern kapcsolataiban“ és más téren. Egyre inkább érvényesül az a törekvés, hogy a fiú vagy a leány *ne érdekből*, gazdasági vagy társadalmi helyzete szerint, hanem érzelmi alapon válassza élete párját, és küzdjön mindazok ellen, akik ezt a jogát csorbitani merészelik. Amikor az egyik régi ismerősömmel találkoztam, a kölcsönös örvendezés után családi helyzete iránt kezdtem érdeklődni. Kiderült, hogy két leánya van, az egyik még college-ba jár, a másik, amint mondotta, „már felnőt, és külön lakik a fiúval, úgy, ahogyan ez már szokás“. Nem értettem az egészet, de szavaiból kivettem, itt valami megszokott, mindennapi dologról van szó. Egyelőre jobbnak láttam nem firtatni az ügyet, és amennyire tudtam, csodálkozástomat leplezni igyekeztem. Este a vacsoránál aztán ott voltak a fiatalok is: egy bájos, intelligens, húsz év körüli leány és egy kedves, értelmes, valamivel idősebb fiú. Mivel a beszélgetés közben az esküvőről is szó volt, megtudtam, hogy hivatalosan még nem házasok. Később arra is rájöttem, hogy a fiatalok együttélése a permissive társadalom egyik „vívmánya“: tizennyolc éves fiatalok gyakran különkötöznek szüleiktől, önállóan, függetlenül élnek. A *permissive society*-nak másik, lépten-nyomon látható következménye a nemi felszabadultság, s ennek velejárója „a pirulák“ szedése. Ez ma a beszédtema minden társaságban, erről írnak a lapok, bár az első nagy felbuzdulást bizonyos lehangoltság kezdi felváltani, mert kiderült, hogy használata nem veszélytelen. Az új eszmény hirdetői azzal érvelnek, hogy a régi társadalom a maga puritán erkölcsével, hét titkával és álszenteskedésével ideges, beteges hajlamú egvényeket termelt ki, ám Freud és a lélektani kutatások lehetővé tették az ember nemi felszabadulását, a nagy titok ugyanis lelepleződött, nincs benne semmi különös, az egész természetes, emberi.

Ennyire leegyszerűsítve mindez logikusnak is tűnik, de következményei mégis meggondolkoztatók, és a hangzatos szavak kedvezőnek nem mondható valóságot takarnak.

Ma, bármerre néz az ember a hűvös Angliában, ölelkező és csókolózó párokat lát. A legnagyobb meglepetést mégis Oxford okozta, a kimértség, a jóízlés, egy bizonyos fajta puritánság egykori városa. Amíg a központból átmentem az egyik főutcán, s végighaladtam a híres Bodleian-könyvtár mellett, fényes nappal, délelőtt 11 óra körül legalább tíz ölelkező diákpárt láttam. Három évtizeddel ezelőtt ki merészt volna ilyesmit művelni az utcán?

Ennek az engedékeny magatartásnak súlyosabb következménye az egész szigetet elárasztó pornográf irodalom. Az állomásokon, London szívében, a Piccadillyn, a Sohóban ez a leginkább keresett cikk, s árulják is mindenféle változatban: könyv, újság, fénykép, diapozitív, film formájában. Északról Londonba való visszatértemkor a velem együtt utazó hét férfi közül öt ilyesmit olvasott. Nem ártalmas, mondogatták nevetve: a dánok, a svédek még mohóbban falják, és nem lettek rosszabbak tőle. Gyenge mentség, erőltetett önmegnugtatózás...

De hát, ha a permissive társadalomnak csak ilyen következményei volnának, talán kézlegyintéssel is elintézhetőnk, hiszen minden kornak vannak túlzásai, múltó divatjai, angol szóhasználattal *gimmick*-jei. Ám felszínre kerülnek olyan jelenségek is, amelyek a jólét mögött rejlő létbizonytalanságot, a fennálló társadalommal szembeni bizalmatlanságot, tiltakozást fejezik ki. Ilyenek az inkább passzív for-

mákban jelentkező hippi-mozgalom és a cselekvő, hangos diákmozgalmak meg sztrájkok.

Mihelyt valaki angol földre lép, találkozik hosszúhajú, különöc öltözött furesa fiatalokkal, de a legtöbbet belőlük London központjában látni. Az utcasarkokon, falnak dőlve álldogálnak, külön szerzetként ellepik a tereket. Otlétemkor hosszú sorokban jegyre vártak a svéd pornográf filmeket vetítő sohoi mozik előtt. Saját üzleteik vannak, reklámlapokat osztogatnak, de kiábrándultan, főként semmittevéssel töltik idejüket. Én szégyenkeztem, amikor egy-egy hippi fiú és leány e szavakkal állított meg: *Could you spare six pence?* (Nélkülözhetne-e hat penny?). Nem hajlandók állandó munkát vállalni vagy tanulni, s elkeseredésüket, mintegy társadalmi bosszúként, verekedés, házfoglalás vagy hasonló formájában vezetik le. Legtöbbjük tehetős, sőt gazdag családok sarja.

A diákmozgalmak szervezői a hippikkel ellentétben a cselekvő politikai kiállás, a sztrájkok szükségességét hangoztatják. Nagy meglepetésemre Oxfordba érkeztemkor éppen egy diáksztrájknak lehettem tanúja. Nem mintha az oxfordi diákság régen nem politizált volna. Emlékszem, 1939 tavaszán az ottani egyetem diákparlamentje hosszú vita után határozatban mondotta ki: a Chamberlain-kormánynak mennie kell. Ugyanabban az időben az alsós éves diákok torzító Hitler-maszkokban vonultak fel, így tiltakoztak a fasizmus ellen. De sztrájk — az nem volt. Most a sztrájkoló college folyosóit, udvarait rendőrség szállta meg. A harc formája a *sit-in* volt: a diákok elfoglalták az előadótermeket, könyvtárakat, behatoltak a hivatalokba, amelyeket napokon át nem akartak elhagyni. Közben barátaik élelmet csempésztek be számukra.

Az All Souls College tanári étkezőjében, ahova löncsre voltam meghíva, a sztrájkról beszélgettünk. A tanárok éppen úgy meg voltak lepve, mint a hivatalos fórumok. Az ottani, ún. tutor-rendszer szerint minden diák hetenként többórás megbeszélést tart azzal a tanárral, akihez be van osztva, tehát van alkalma elmondani felgyülemlett panaszait. A sztrájk oka állítólag az volt, hogy a college-ek vezetőségei az ösztöndíjak kiosztásakor politikai véleményezést adtak (ez az ún. *file*). A diákok most ezeknek a megsemmisítését követelték. A sztrájk végül is ellenmozgalom kezdeményezésével ért véget, és a résztvevők kötelesek voltak megtéríteni az okozott anyagi károkat, az egyetem vezetősége viszont óvakodott a szigorú szankcióktól, nehogy „vértanúkat“ avasson, amire egyes diákvezetők nagyon vágytak.

Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek nemcsak meggondolkoztatják, hanem valósággal elkeserítik, borúlátóvá teszik az angol szellemi élet sok képviselőjét. A diákmozgalmak egyelőre csak kisebb csoportok művei. „A végletekig technológiázó kultúrának alaposan felkészült szakemberekre van szüksége — fakadt ki az egyik professzor —, mi történik, ha az ifjúság nem akar tanulni vagy nem hagyják?”

Olyan kérdés ez, melyet ma sok fejlett tőkésállamban fel lehet tenni.

Tudomány, közoktatás

Nem céлом itt részletesen beszámolni a főként tájékozódó jellegű tudományos tevékenységről. Csupán néhány mozzanatát elevenítem fel, és inkább az oktatás és a tudományos élet általános helyzetét igyekszem vázolni.

Találkoztam a londoni, oxfordi, cambridge-i, newcastle-i, durhami egyetem több professzorával. Mindannyian barátsággal fogadtak, válaszoltak kérdéseimre, beszéltek tudományos eredményeikről, megmutatták a college-ok könyvtárát, és próbálták megértetni velem az angol oktatás bonyolult szerkezetét. Meglátogattam több fővárosi és vidéki múzeumot. Colchesterben például megnéztem az első bri-

tanniai római város romjait, és a római templom fölé épült normann várat, meg-sodáltam a jól megrendezett kiállítást, mely a római kortól napjainkig mutatja be a helyi élet és kultúra folytonosságát. Bath-ban a római termál-fürdő kötötte le a figyelmem, amely az I. századtól máig fönmaradt. A déli parton, Fishbourne-on és Chedworth-ben, a bristoli öböl közelében a feltárt gazdag és nagy kiterjedésű római villákat tanulmányoztam. Cirencesterben az anyagi műveltségen szemlélttem a dobunnus kelta törzs lassú elrómaiiasodását, beleilleszkedését a római életfor-mába. Newcastle-tól északra meglátogattam a római határvédelmi falat, mely mér-földerdeivel, castellumaival, granariumaival, sáncaival és töltséivel átszeli az egész szigetet az egyik tengertől a másikig. Az oxfordi múzeumban láttam a mezo-potámiai műveltség remek alkotásait, a híres krétai gyűrűket, feliratokat. Termé-szetesen tanulmányoztam a legújabb szakirodalmat is. Ugyanakkor sikerült hazai nyomokra is bukkannom. Ismeretes, hogy a római kori Dáciában ún. segédcapato-akat toboroztak, melyeknek több egysége Britanniában állomásozott. Ezeknek katonái feliratokat állítottak, és közülük ma Anglia területén mintegy negyven ismeretes.

Newcastle-ban láttam azt a római kori emlékművet, melyet a Dáciából szár-mazó katonák emeltek, és művészi megmunkálású dák görbe kardot mintáztak rá. Tudomást szereztem arról a II. század első évtizedéből származó, nemrégén Görög-ország területén felszínre került római feliratról, amelyen egy római katona felsor-olja címeit, katonai érdemeit, és elmondja, hogy ő vitte Decebál dák király levá-gott fejét Traianus császárhoz.

E néhány mozzanat felvillantása után vizsgáljuk meg az angol oktatás és tudom-ányos tevékenység néhány általános kérdését.

A technikai és tudományos forradalom Angliában is napirendre tűzte az okta-tás reformját. Különösen három kérdés várt megoldásra: az általános iskoláztatás, a főiskolai hálózat bővítése és a reáltudományos képzés sokoldalú fejlesztése.

Az általános iskoláztatásban az új igény és a hagyományok egyidejű érvé-nyesülése következtében igen bonyolult, az idegen számára nehezen érthető rend-szer alakult ki. Megmaradtak a régi *public school*-ok, amelyeknek — nevük elle-nére — magániskola-jellegük van. Etonban például ma is csak a gazdag és elő-kelő szülők gyermekeit fogadják be. A frakkban, nyakkendővel, fiatalos göggel sé-tálgató diákok ma is úgy élnek, mint száz évvel ezelőtt. Végigsétáltam folyosóikon, benéztem termeikbe, kápolnájukban láttam a két világháborúban elesett volt diákok nagyon hosszú névsorát, s elolvastam napi szabályzatukat, és szinte megdöbbentem, amikor rájöttem, hogy kolozsvári diák koromban szerényebb körülmények között ugyan, de nagyon hasonló volt a napi tevékenységünk. Persze, nincs ebben semmi különös, ha meggondoljuk, hogy mindkettőnek közös őse van: a középkori nevelés. Továbbá megmaradtak a *grammar school*-ok, ám ugyanakkor hihetetlenül szerteágazó iskolatípusok és tantervek jöttek létre, amelyek egyrészt az élet, a termelés igé-nyeit elégítik ki, másrészt a tanulók képességeihez igazodnak. Az oktatás természe-tesen itt is nagyobb periódusokra oszlik: 7-től 11 évig terjed az elemi, ezt követi 11-től 18-ig a soksikú középfokú, majd 18-tól 21 évig az egyetemi oktatás, amely lényegében az első tudományos fokozat, az ún. *degree* megszerzésével ér véget. A legjobbak azonban továbbtanulnak, és rendszerint 3—4 éves komoly munka és egy eredeti tanulmány megírása után elnyerhetik a legmagasabb tudományos fokot (a társadalomtudományok esetében ez a Ph. D. — *Philosophiae Doctor*).

A főiskolai hálózat az utóbbi két évtizedben kibővült, csaknem minden me-gyének külön egyeteme van, természetesen, ezek legtöbbször csupán néhány fakul-tással működnek. Rendszerint ezeken tanulnak az értelmiség középkáderei. A ta-

nulmányi idő három év. A sok egyetem ellenére értelmiségi túltermeléstől nem tartanak.

A régi nagy egyetemek — Oxford, Cambridge, London — főként a tudományos képzést biztosítják, legtöbb hallgatójuk csak a legmagasabb tudományos fokozat elnyerése után tekinti befejezettnek tanulmányait. A történelmet és klasszika-filológiát végzett hallgatók általában múzeumokban, könyvtárakban, tudományos intézeteknél helyezkednek el, de sokan közülük a Nemzetközösség országaiban, Dél-Afrika, Ausztrália, Új-Zéland egyetemlein vállalnak tanári állást. Ugyanakkor elhelyezkedhetnek a közigazgatásban vagy éppen a vállalatoknál, mert a nagy egyetemek végzettjeit itt is szívesen fogadják.

Itt merül fel a szellemi export problémája. Ismeretes, hogy a második világháború után Amerika — nagyobb fizetések és kutatási lehetőségek megcsillogtatásával — „importálta“ a legjobb szakembereket. Mivel a tehetségek és a tudósok kivándorlása nagy méreteket öltött, a labour párt programjába vette a kiáramlás megszüntetését. Angol viszonylatban ez a folyamat valóban lelassult, egyesek szerint szinte teljesen megszűnt. A tudományos érintkezésnek közben más formái alakultak ki. Az egyetemi tanárok és a tudósok időről időre előadásorozatot tartanak külföldön, főként az Egyesült Államokban, és gyakran mint meghívott tanárok egy-két éves szerződést is kötnek. A tudományos képzés túlsúlya elengedhetetlen feltétele a tudományos és a technikai fejlődésnek. A háború után volt ugyan egy rövid időszak, amikor az ifjúság szívesen választotta a reál- és a technikai tudományokat, a hagyomány azonban ismét érvényesítette hatását, és az érdeklődés megint a társadalomtudományok felé fordult. A szükséges arány megtartása azonban elengedhetetlen volt, s ezért a régi egyetemek közül először London, azután Cambridge billentette át a mérleget, és most Oxford is erre az útra tért.

A változást már a vonaton érzékeltém. Velem szemben fiatal leány ült, diáknak néztem, mert vastag spárgából font szatyra kémiai könyvekkel volt tele, és kezében is vaskos szerveskémia-tankönyvet tartott. Beszélgetésünkből azután kiderült, hogy nem diák, már végzett, és az oxfordi vegyészeti laboratóriumban dolgozik. Ilyen a két háború között a főként társadalmi tudományokban jeleskedő oxfordi egyetemen nem volt. Később, amikor bejártam a várost, megtudtam, hogy az utóbbi években több új college épült a reáltudományok számára, amelyek nemcsak kiigazítják a korábbi egyoldalúságot, hanem formában és tartalomban új elemekkel gazdagítják a tradíciót, vagy éppen szakítanak vele. Külön *science area* — tudományos negyed — keletkezett, többek között villamossági, fiziológiai, biokémiai, fizikai kémiai, nukleáris egységekkel.

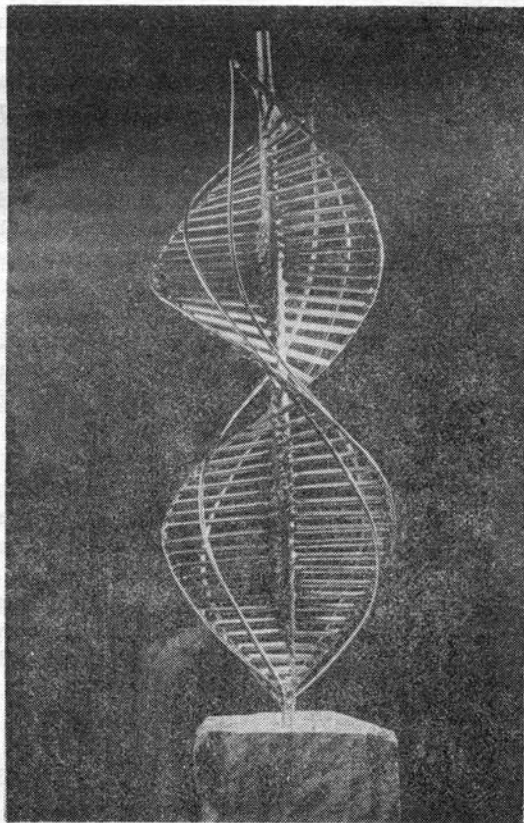
Nehéz a régi formákat új tartalommal megtölteni, mint ahogy lemondani sem könnyű róluk. Az egyik cambridge-i professzor a King's College-ot mutogatva elszólta magát: „Középkori itt minden, de nem tudunk lemondani róla!“ A környezet valóban ezt a hangulatot kelti. Kápolnájának üvegfestészete a művészet remeke, ebédlőjében a nagy vendiákok életnagyságú szobra, köztük világszerte ismert íróké, tudósoké, államférfiaké, a tanári asztal mögött a falon Rembrandt eredeti festménye VIII. Henrikről, körös-körül a legnagyobb angol festők alkotásai. A környezet önmagában ihletet ad, s ha hozzátesszük, hogy a trónörökös is a college hallgatója, talán fogalmat alkothatunk, mit jelent a hagyomány az angolok számára; nem szívesen adják fel.

De ha a külső marad is, a tartalomnak változnia kell. A college-ok nem lehetnek többé a gazdagok kiváltságai. Az állam ezért sok ösztöndíjat létesített, de hogy az egyetem autonómiája megmaradjon, az ösztöndíjat a hallgató nem a college-tól, hanem az államtól kapja, és abból fizeti az elég magas díjakat. A college-kápolnák

rendszerint művészi alkotások. Régen a college-élet fontos központjai voltak. Az istentiszteleteket ma is megtartják bennük, de a jelenlét már nem kötelező. Oxfordban 1920-ig nő nem iratkozhatott be az egyetemre. Ma a női hallgatók száma nem sokkal kisebb, mint a férjhallgatóké. Régen tóga nélkül diák nem mehetett be előadásra, tanár nem tarthatta meg előadását, ma már alig látni tógás diákot vagy tanárt. Tovább sorolhatnók a példákat arra vonatkozólag, miképpen változik meg fokozatosan a hagyományos külső alatt a belső tartalom, hogyan igazodik a kor igényéhez.

Egy emberöltő távolából nézve jobban kidomborodnak a gazdasági, politikai, kulturális és tudományos változások. A birodalom feladása nem törte ugyan le az angol népet, talán munkásabbá és szerényebbé tette, de bizonyos tünetek, társadalmi mozgalmak, a sztrájkok, a diáktüntetések, az ifjúság egy részének passzivitása és elégedetlensége annak jelei, hogy a megváltozott körülmények között is a kapitalista társadalom ellentmondásai, feszültségei, belső harcai a csendes felszín alatt ott örvénylenek a mélyben.

Bodor András

Szervátiusz Tibor szobra

Kényszerű napló

Kritikusnak rosszul áll a naplóírás, a nyilvánosság számára készülő bizalmas vallomás. Tudatom szűrőjén azonban fennakadnak olyan vélemények és ítéletek vagy akár mondatok, melyek kihulltak a cikkírás hálójából, és nem hagyhatnak nyugton. Talán saját használatra szolgáló naplóban kellene rejtegetnem őket, mégis megpróbálok közreadni a bennem felgyülemelő válaszokat. Így született meg ez a „kritikus napló”, amolyan zsörtölődés, remélhetően közérdekű ügyekben.

Erkölcsei bizonyítvány nélkül

Miközben támadják és védik, a kritika mélyen hallgat önmagáról. Mintha nem is őt ócsárolnák és magasztalnák, mintha köze sem lenne az irodalmi állóvíz tükrét borzoló viharhoz. De hát ki is szólhat a kritika nevében? Egyáltalán mit képvisel ez a gyűjtőnév: *a kritika*? Létezik-e egyáltalán — legalábbis a mi koordinatáink között, vagyis a romániai magyar irodalomban — *a kritika*? Hajlok arra, hogy csupán kritikusokat lássak, különböző álláspontokat képviselő bírálókat, akiknek nincs egyéb közös nevezőjük, mint az, hogy irodalommal foglalkoznak. Egyébként a közvélemény is csak akkor veszi észre kollektív létünket, ha egyikünk-másikunk bakot ló, vagy éppenséggel rossz fát tesz a tűzre. Ilyenkor aztán az egyéni tűzrakás füstje mindannyiunkat bekormoz, és nyomban szembetűnővé válik *a kritika* léte. Bezzeg a rossz regényt nem olvassák *az epika* fejére, a kölcsönzött költői képet senki sem rója fel *a lírának*, de ha egy kritikus... Nem kerülgetem tovább a forró kását, kimondom, ami a lelkemet nyomja: Balogh Edgár nem azon háborog, hogy ez meg ez a kritikus ezt meg ezt tette vagy írta, hanem hogy *a kritika* erkölcstelenné fajult. Éppen mert a szerzőt nagyon becsülöm és szeretem, roppantul fájalom általánosító fogalmazását: „a nemegyszer már elvtelenné-erkölcstelenné fajuló hazai magyar irodalomkritika.” Nemegyszer — tehát gyakran: ez bizony általánosítás.

Próbálok megérteni Balogh Edgár álláspontját, keresem lesújtó ítéletének indítékait. Lehetséges, hogy valamennyien megérdemeltük a kemény elmarasztalást? Hiszen, aki mérleget vesz a kezébe, ügyeljen ujjai tisztaságára és erkölcse feddhetetlenségére. Igaz az is: mindannyiunknak lenne okunk önvizsgálatra, és bizony a sokkezü-soktollú bírálat nemigen seper a háza táján. Ennek ellenére túlzottnak tartom a diagnózist. Igazságosabb és helyesebb lett volna Balogh Edgár részéről, ha az elfajulás *konkrét* tüneteiről ír. Senki sem vádolhatta volna személyeskedéssel, ha nyíltan megnevezi azokat, akikre gondol. Személytelen fogalmazása viszont a legszélesebb hatósugarú személyes sértés. Páskándi Géának válaszolva pedig jeles közírónk olyan érveléssel szolgált — méghozzá napilap százezres nyilvánossága előtt —, mely enyhítés helyett tetézte a vádakát. Elismerte ugyan, hogy irodalompolitikánk kitermelt egy „súlyos és komoly kritikusi gardát, mely távol tartja magát a személyeskedéstől és gyanúsítástól, különféle beugratásoktól vagy izléstelenségektől, egy múltbeli pamfletirodalom fogásaitól”, de ezzel mégsem lokalizálta kellőképpen terhelő kijelentéseit. Sőt, zavart kelt, mert alább felsorolt és név szerint megnevezett tíz kritikust, akiket kivon a vád alól. A tíz név viselője közül nemcsak egyet igen sokra tartok; az is igaz viszont, hogy nem mindannyian irodalomkritikusok.

Nem tartozom a szerencsés kivételezettek közé, így könnyen gyanúsíthatnak sértődöttséggel, mégis szóvá teszem: a *Korunk* főszerkesztő-helyettese talán elfogult, amikor éppen a *Korunk* kritikussait emeli ki a kollektív bűnözők seregéből. Vagy

legalábbis szerénytelen. Erkölcsi menlevelet ad számukra, állítván, hogy ők bizony sem a *Korunk* oldalain, sem más lapok hasábjain soha és sehol nem rosszkodtak. A felsorolt nevek egyikéhez-másikához ugyan emlékezetem társít némi személyeskedést, ez azonban nem lényeges. A bántó az, hogy mi többiek, akik nem írunk vagy nem közölnek bennüket a *Korunkban*, már ez okból kifolyólag mindannyian gyanúsítottak vagyunk.

A bírálat etikája

Balogh Edgár véleménye szerint a kritikus erkölcstelensége a következőkben nyilvánul meg nálunk: személyeskedés, gyanúsítgatás, beugratás, ízléstelenkedés, a múltbeli pamfletirodalom fogásainak alkalmazása. Mind töröm a fejem, ki mikor és hol követett el ilyen vétséget az utóbbi esztendőben? Gondolom, ha a bírálat helytálló és időszerű, a kifogásolt jelenségeknek ismétlődniök kellett volna. Valóban történt egy rosszízű beugratás, és ezenkívül, emlékezetem szerint, tudok még vagy két személyeskedésről-gyanúsítgatásról. Az egyik: a Sóni Pál egyetemi kurzusát követő vitában Kántor Lajos beskatulyázó és személyeskedő megállapításokat fogalmazott meg vélt vagy valódi szociológizáló törekvésekről; a másik: Bretter György feljogosítva érezte magát, hogy Marx maró stílusában kikészítse vitafelét, megfelelkezve arról, hogy nem Bruno Bauerral vagy Seligával, hanem egy marxistával polemizál. Véletlenül — ejnye, de elfogult a memóriám! — mindkét esetben az irodalomkritika erkölcsi piedesztáljára emelt tízek valamelyike a szerző. De ez nem lényeges, mert meggyőződésem szerint az ilyen szórványos megnyilatkozások nem jellemzik kritikánkat, sőt még a szóban forgó szerzőket sem.

Az elvtelenség kérdése elgondolkoztat. Kétségtelen, hogy baj van a kritika igazmondásával; néha hallgatunk, amikor szólnunk kellene, néha mellébeszélünk, ha kényes a tárgy. És elvtelenséget látunk néha ott is, ahol semmi sem igazolja feltevésünket; gyakorta összefüggéseket keresünk a bírált mű szerzőjének társadalmi helyzete vagy az irodalmi világban betöltött hivatása és a kritikus fellengős dicsérete között. Sokszor nyilvánvalóan alaptalanul, de ilyen az ember, különösképpen az íróféle — bizalmatlan.

Elsősorban a bírálat gyakorlóihoz szól Méliusz József felszólítása: mondjuk ki az igazat irodalmunkról! Tehát elevenítsük fel a rómaiak híres mondását: *Fiat iustitia, pereat mundus!* Jaj, de nehéz az ilyesmi! Nem azért, mintha valakinek is fejét vennék, ha megírja az igazat valamelyik regényről vagy verseskötetről. Szó sincs ilyesmiről. De sokkal mélyebb gátlások akadályozzák az igazság kimondását. Elsősorban az, hogy az irodalomban annyiféle az igazság. Honnan tudjam, hogy én mondom az igazat, és a másik téved, hogy nem akad holnap egy harmadik, aki bebizonyítja végérvényesen — három napos garanciaidővel —, hogy mind a ketten hibáztunk. Hiszen éppen Méliusz József figyelmeztet erre: „irodalmunkban senki sincs az egyetlen és kizárólagos esztétikai szemlélet, az értékítélet, a „rangsorolás“, a »megbízhatóság« egyetlen kritériumának, a fellebbezhetetlen egyetlen mindentudásnak és szempontnak birtokában.“ Persze, hogy *senki* sincs ennek birtokában, érthető tehát, ha óvatoskodunk. Az enyhébben megfogalmazott, körültekintő kritika kíméletesebb cáfolatra számíthat, és ha nem bírálnak, különösképpen csökkentjük a veszély lehetőségét. Itt gyökerezik a baj, innen terjed el a túlzott körültekintés, megfontolás, bizonytalankodás. A kritika provincializmusának egyik véglete: minden mű a miénk, tehát minden könyv kitűnő. A másik véglét: a könyörtelen ízrekeszedés most éppen nincs divatban.

Talán nem is elvtelenség ez a fölös jóindulattól túltengő kritikai álláspont — csupán gyengeség. Ha úgy tetszik, jellembeli gyengeség, tehát besorolható az etika területére is. De elsősorban „táj“-betegség mégis, a provincializmus tünete: a vidéki szigort felváltó vidéki nagyvonalúság. És főként nyúlcipős bölcsesség: biztos, ami biztos, dicséretből mindig jóval kevesebb kellemetlenségébe támadhat az embernek.

Minden vélemény jogosult

Ezt senki sem vonja kétségbe, a humánus táj medrében találkozó véleményeknek polgárjoguk van. De megnyilatkozik-e minden ilyen vélemény? S ha nem, kin vagy min múlik ez? Batorság lenne azt hinni, hogy a kritika a kerékkötője a vélemények szabad fórumának. Elsősorban azért, mert erre nincs módja, másod-

sorban pedig, mert végül is éppen a kritika az, amely a leginkább kifejezésre jut-tatja az eltérő véleményeket. Figyelem! A *kritika* és nem a *kritikus*. A kritika összességében érvényesítheti a vélemények jogosultságának elvét, amennyiben le-hetőséget adnak neki erre a szerkesztők. A kritikus és a szerkesztő hatáskörének összetévesztése sok zavart kelt.

A kritikus szüntelenül fenyegeti a korrumpálódás veszélye. Nem mintha meg-vesztegethető volna — nem annyira jelentős, hogy érdemes legyen megveszte-getni —, hanem mert minduntalan ki van szolgáltatva különféle befolyásoknak. Beszéljünk őszintén: hány olyan kritikusunk van, aki teljességgel mentesíteni tudja magát az önkormányzástól, az önvédelem legelemibb formájától? Mindannyian kü-lönböző mértékben adózunk a célszerűség elvének, és azt még csak nem is lehet egyértelműen elítélni. Mert nem létezik helytől és időtől, személytől és körülmé-nyektől eltekintő kritika — legfennebb csak a Parnasszuson. És ha volna e gyarló világban ilyen „emelkedett” kritikus, még akkor sem nyilatkozhatna meg kötet-lenül — mások miatt.

A kritika egészséges működése első fokon az irodalmi szerkesztőkön múlik. Ha nem is teljes egészében, de döntő mértékben. Nem a felelősséget akarom ezzel áthárítani, hanem megkísérlem a kérdés megoldhatatlan bogát kioldani. A *szer-kesztő*, különösképpen amikor mindössze két irodalmi lap nyújt teret a bensőséges bírálatra, nem lehet elfogult. Ellentétben a kritikussal, a szerkesztőnek — még ha történetesen kritikus is — nincs joga valamelyik irodalmi felfogás vagy stílusirány-zat mellett elköteleznie magát, mert az irodalom egészének gondviselését bízták rá. A *Korunk*, a harmadik „csendes” társ ebben a munkában, megteheti, hogy részre-hajló legyen, és — miként azt Gáll Ernő meg is írta — szálláscsinálója egy bizo-nyos törekvésnek. „A Korunk tudatosan is támogatta annak a gondolati lírának és prózának a fellépését, amelytől elválaszthatatlan a filozofikum és etikum” — ez a részrehajlás indokolt a folyóirat profilja alapján, de semmiképp nem követendő példa irodalmi lapjaink számára. Pedig a szerkesztők is emberek, hogyan tagad-hassák meg vonzalmaikat?

Irodalmi lapjaink programatikusan hitet tesznek a különböző felfogások és tö-rekvések szabad megnyilatkozása mellett. A gyakorlat mégis kissé másként fest: nem kap helyet egyaránt minden szocialista eszmeiségű megnyilatkozás. Úgy lát-szik, még nem érkezünk el a szerkesztői emelkedettségnek erre a szintjére. Nem elégtétel számomra, hogy az Írószövetség alelnökének írása ugyanolyan sorsban részesült hetilapunk szerkesztőségében, mint az én egyik kritikám. Visszautasítta-tott, mert nem egyezett a szerkesztő véleményével. Az én esetemben: mértéktartóan pozitívan nyilatkoztam egy olyan könyvről, melyet a szerkesztő elhibáztottnak tar-tott. Milyen a véletlen: talán ha a *Korunk*nak küldöm, kéziratom napvilágot lát. hiszen Gáll Ernő, amikor legutóbb számba vette a valóság összetettebb, többrétű megjelenítésében elért eredményeinket, zárójeles félmondatában méltatta az inkri-minált művet: „Figyelmet érdemel Dános Miklós írása is a közelmúlt súlyos er-kölcsei konfliktusairól.”

Nem azért idézem fel ezt a tavalyi példát, mert elégtételre vágyom, és még csak azt sem állítom példámval, hogy nincs lehetőség véleménymondásra, mert ha nagyon erősködik az ember, valahol csak hallathatja hangját. Allítom ellenben, hogy a szerkesztő szubjektív szabályozója a kritikai megnyilvánulásoknak. Különféle módon. Elsősorban nem kizárás által — ezt hangsúlyozni kívánom. Az ilyesmi ritka üzemi baleset, gyakoribb viszont a kritikus tendenciózus megválasztása a mű és bírálójának összehangolására. Ha kedvező visszhangot akar, a szerkesztő egyet bíz meg, levágásért máshoz fordul. Mert ismeri — és ez természetes is — a felfogásbeli egyezéseket és különbségeket, nem szólva a személyi rokonszenv, illetve ellenszenv pontos nyilvántartásáról. Rendszerint aztán így alakul ki a kritikus közvélemény, függetlenül attól, hogy a szóhoz nem jutó többi kartársak hogyan vélekednek. Vagyis, divatos kifejezéssel élve: a kritika *szándékos vagy spontán manipuláció* áldozata.

A jelenséget tudatosan eltúloztam, de a bennfentesek jól ismerik a gyakorlatot, és azt is tudják, hogy az ilyen gyakorlat miatt nemegyszer hallgatnak olyan kriti-kusok, akikre irodalmunknak szüksége lenne.

Megoldás? Még a magam házi használatára sem rendelkezem ezzel. Csupán fohászok, hogy a szerkesztő legyen egyenletesen működő szelep a kritikai te-vékenység szabályozásában.

Hihetetlen, mégis léteznek ez az irodalmi különlegesség. Legalábbis egyes irodalombírálok tudatában; mert az utóbbi időben az ideális kritikus több meghatározásával is találkoztam. Bár lényegesen különböznek egymástól, mindegyik figyelemre méltó a maga nemében.

„A jó kritikus mindig támadhatóbb pozíciót képvisel, mint a rossz kritikus, aki minden erejével arra törekszik, hogy kimozdíthatatlan legyen állásfoglalásából” — véli Nicolae Manolescu, és abban igaza van, hogy a jó kritikus eredeti gondolatokat egyéni formában nyilvánít — tehát széles támadási felületet nyújt, míg a méricskélő bíráló igyekszik magát lefedezni általánosságokkal és kipróbált igazságokkal. A másik megfogalmazást Koroknai Zsuzsa adta: „A számunkra ideálisnak tekinthető kritikus maximális objektív abban az értelemben, hogy véleménye megformálása-akor a műből és csakis a műből indul ki.” Valóban, ez a bírálói objektivitás kritériuma; *a műből indul ki*, ezen túl aztán teret kap a kritikus szubjektivitás. Kezdve attól, hogy a mű tetszik vagy nem, egyezik érzéssel vagy sem, stíluseszmenyemet követi a szerző vagy mást alkalmaz, eszméimet szolgálja vagy sem — elfogult vagyok. Őszintén és nyíltan bevallom, de a kritikus szubjektivitásának tényén az mit sem változtat, ha valaki ezt letagadja.

Teljesíthetetlennek érzem azt a követelményt, amelyet egyesek objektivitás címen rá szeretnének oktrojálni a bírálóra. Ismét idézek: „Amikor valaki felmérge-
sedik egy könyv olvasásakor vagy elemzésekor, ahelyett hogy lelki nyugalommal egyszerűen csak megfigyelje és állítsa vagy tagadja az értéket: az eredmény kívül kerül az irodalom szféráján.” A szöveg jelentős irodalomtörténeti, Alexandru Piru professzoré; kategorikus véleménye szinte megszeppen, és büntudat környékez. Szerencsére eszembe jut egy nemzetközi szaktekintély vélekedése, és ez valamelyest megnyugtat. Leo Spitzer tanácsa egészen másként hangzik: „A kritikusnak azzal kellene kezdenie a mű elemzését, hogy lejegyzí, ami megragadta figyelmét, s nem kellene várnia a komplett statisztikai eredményekre. Ha valaki a szubjektivizmustól és az apriorizmustól való félelmében számoláshoz folyamodik, valójában még nagyobb apriorizmusba esik, amikor e módszer szellemében méricskélni kezdi a költői művet minden létező nyelvtani egység szerint; ilyen módszertani eljárás azt eredményezheti, hogy a kritikus egyénisége és eredetisége megsemmisül.” Nem titkolom: a felháborodó és lelkesedő kritikusok közé tartozom, nem tudom kikapcsolni és patikamérleggel vagy elektronikus számológéppel helyettesíteni egyéniségemet. Elvégre a mű mégis hatásában él és hordoz értéket.

Nálunk aránylag ritka és ezért kirívó a becsületbe gázolás vagy a kirekesztés; állandó és latens jelenség viszont a kritika szenvtelensége. Elfogulatlanoknak akarunk látszani, és ezért száműzzük a szenvedélyt, a merész, fenntartás nélküli kiállást. Hiszen ha minden véleménynek helye van, ebből következik — szofisztikai eljárással —, hogy minden vélekedőnek igaza van. Tehát senkinek sincs igaza, nekem sem. Ezért aztán ritkán vitázunk elvi alapon, ritkán mérjük össze nézeteink helyességét. Hibátlan logikával viszont kikövetkeztethetjük, hogy ha az irodalomban minden stílusirányzatnak, minden felfogásnak helye van, akkor a kritikusnak mind-egyiket egyaránt szeretnie kell. No de álljak csak meg: a kritikusnak vagy a kritikának? Csakis az utóbbinak, hiszen lehetetlen, hogy egyetlen kritikusnak érzéke legyen minden műfajhoz, valamennyi stílusirányzathoz, és egyformán szeresse valamennyit.

A jogos követelmény tehát ez esetben a kritika egészét illeti, azzal a kiegészítéssel, hogy minden felfogás és stílusirány szeressen magánát híveket a bírálók között. Nincs hivatalból kirendelt ítésk. A kritikusnak elidegeníthetetlen joga az optálás. Miként a költő és a regényíró szuverén stílári eszközjeinek és irodalmi elveinek megválogatásában, a kritikus sem lehet univerzálisan fogékony minden iránt. Optálás nélkül nincsen kritikus, csupán irodalom-népszerűsítő, író-ajnározó reklám-főnök. Nézetem szerint a kritikus etika éppenséggel megköveteli az elfogultságot, a szenvedélyes pártfogolást. Mert aki mindent és mindenkit szeret, az nem szeret semmit és senkit.

Ha mellőzzük — és sajnos, gyakorta mellőzzük — preferenciális szempontjainkat, akkor a kritika erőtlenné, élettelené, tehát hatástalanná válik. A közömbösség, de még a tudományokban honos tárgyilagosság is pusztító mérge a bírálat számára. Hogyan is lehetne teljes objektivitással nyilatkozni olyan alkotásokról, melyek létrejöttében a szubjektum döntő szerepet játszik? Vélekedjünk bárhogyan az esztétikum-

ról és a szép kategóriájáról, a szubjektív mozzanatokat nem zárhatjuk ki. A kritika nem ítélőszék, a kritikus se nem ügyész, se nem esküdtszéki tag — véleménymondó csupán. Véleménye pedig csak akkor mérvadó, ha esztétikai kritériumai ötvöződnek személyes benyomásaival.

Eppen ezért: egyetlen kritikusnak sincs módjában „kimondani az igazat” irodalmunkról, csupán *a maga igazát* fejtheti ki. A kritika testületileg hivatott erre. Nem az egyedi igazságok mellőzésével, hanem azok összevetésével. Mert helytálló, hogy minden felfogásnak létjogosultsága van, de csupán az eszmei vetélkedés és bajvívás porondján.

Minden felfogás létjogosult — ez nem vonatkozhat a kritikusra, hanem a kritikára. Az irodalombírálat pedig igen sokféle — Roland Barthes például felsorol lélektani, pszichoanalitikus, tematikai, történeti és strukturalista kritikát, de a felsorolást tovább lehetne folytatni. A kritika sokféle, a kritikus — olyan, amilyen. Változásában, fejlődésében is egyidőben csupán egyetlen szempontot vallhat magáénak. A mű stílusirányához és az alkotó felfogásához idomuló kritikus számomra — enyhén szólva — nem rokonszenves. A bíráló, még ha nézetei és eszközei korszerűsödésével együtt módosítja is az évek során felfogását, nem alkalmazhat könyvenként és szerzőnként más vizsgálati eljárást. A pluralizmus *a kritikáé*, a monizmus *a kritikusé*. Lehet, hogy ezzel magamra haragítom a monizmus ellenfeleit, de képzetelenségnek érzem, hogy több rendező-elvet valljak a magaménak. Senki se akarjon minden felfogást és minden stílusirányzatot belémgymöszölni, elég nekem a magamé. Persze: ki-ki vallja a saját rendező-elvét, így aztán minden felfogás megtalálja a maga emberét — ha helytálló és vonzó.

Nem kívánom senkitől sem, hogy az én rendező-elvem szerint bíráljon, más se követeljen ilyesmit tőlem. S ha irodalmunkból egyik felfogás sem zárhatja ki a másikat, akkor miért ne lenne tere a magam — és esetleg mások — monizmusának? Elvégre a tolerancia mindenkire vonatkozik, eszem ágában sincs senkinek sem megtiltani a pluralizmust, noha semmi hajlandóságot sem mutatok elfogadására. A tolerancia vonatkozik még a normák híveire, sőt a normatív kritika hitvallóira is. Mert a monista esetleg normáknak nevezi elveit. Egyébként szórshasogatásnak tartom azon vitázni, vajon Marx és Lenin tételeiket normáknak tekintették-e vagy sem, és kétlem, hogy a legbiztosabb antidogmatikus gyógyszer az, ha a normát a kritérium, mérce, elvárás vagy éppen modell fogalmával helyettesítjük. A lényeges az, hogy viszonyítás és viszonyítási alap nélkül nincsen értékítélet. Elvégre még ahhoz is kritériumokra van szükségünk, hogy megállapíthassuk: irodalmi művel vagy pedig fércmunkával van-e dolgunk.

Persze, az esztétikai normának semmi köze az előíráshoz. Marcel Breazu szemléletes hasonlattal él. A biológus, amikor az élet lényegét keresi, megállapítja, hogy egyrészt léteznek bizonyos feltételek, melyek között a szervezet élhet az adott környezetben, másrészt pedig megvizsgálja ennek a szervezetnek a struktúráját és azt a módot, ahogyan ez kapcsolatot létesít a környezettel. Azt jelenti-e ez az eljárás, hogy a biológus előírja a szervezetnek, hogyan éljen, hogyan szülessen meg és szaporodjon; azt jelenti-e, hogy ezzel megszabja az élet normáit? *A kritika normái* nem az alkotómunka előírásai, hanem az értékítélet segédeszközei — aki összezavarja a dolgokat, magára vessen.

A monizmus tág fogalom, még irodalmi vonatkozásban is. Az természetes, hogy a filozófiában monista vagyok, az ideológiában hasonlóképpen. Bár a kérdés irodalmi vonatkozása bonyolultabb, számomra a monizmus létjoga itt sem kétséges. Távoll áll tőlem az egyszerűsítés és a vulgarizálás, de nem vagyok közömbös a mű eszmeisége iránt; mondanom sem kell, hogy szocialista eszmeiségű monizmusom megingathatatlan. A monizmus számomra összeegyeztethetetlen az esztétikai purizmussal, mindig érdekelnek az esztétikummal szövetkező szellemi értékek, sőt alapvetően érdekelnek, mert évezredek irodalmi tapasztalat igazolja, hogy „a Múza nem azt fogadja udvarába, aki egyenest neki udvarol; a Múza, mint a jó ösztönű nők, társulni akar, rajta túl eső — főntebb való — ügyben vagy szenvedélyben”. Ezt a profán igazságot Illyés Gyula fogalmazta meg — magamtól le sem mertem volna írni, noha a „főntebb való ügy” számomra mindig elválaszthatatlanul egybefonódik a szépséggel.

Tehát monizmusom az eszmei elkötelezettséggel kezdődik, és mert ez csak

művészi eszközökkel hoz hasznót, az *esztétikai elkötelezettség* híve is vagyok. Lehet, elfogultan ítélek, de őszinte hittel keresem azt az irodalmi kifejezésformát, mely a legteljesebben és a leghatékonyabban szolgálja szocialista eszményeimét. Monista vagyok tehát az esztétikum, sőt a stílus szűkebb területén is. Eszményem az intellektuális emelkedettségi, társadalmi-történelmi és lélektani összefüggéseket egyaránt felfedő *korszerű realizmus*. Ezt pártfogolom az ösztönvilágból és az irracionálizmusból táplálkozó művészet ellenében, általában a társadalmi érdeklődésű művészet híve vagyok az öncélú privatizálás minden változatával szemben. A kör tovább szűkíthető, illetve a monista álláspont más körendszerekben is kifejezhető: az újító törekvéseket kedvelem a konzervativizmus ellenében, a közérthetőséget előnyben részesítem az ezoterizmussal szemben, az értelemben vetett hitet méltányolom a zűrzavar magasztalása helyett. És ha minden felfogásnak helye van irodalmunkban, miért taszítottassanak ki e „zord normák” képviselői? Groteszk jelenség, amikor a tolerancia hívei türelmetlenkednek, amikor a pluralizmus szószólói önszegegytől kirekesztőek.

A kritikus helyzete roppantul nehéz. Olvasóként és alkotóként is pontosan meghatározott kritériumai vannak a mű értékelésére: eszmei, esztétikai, stílári mértékek. Ha a bírálendő mű az övével azonos szellemben fogant, legfennebb arra kell ügyelnie, hogy rokonszenve ne ragadtassa túlzásokra. De mit tegyen, ha más esztétikai koordináták között született alkotást kell elemeznie? Saját kritériumai jórészt használhatatlanok, helyettesítse olyanokkal, melyek számára idegenek? Mit ér ez, hiszen az ilyen mű nem gyakorol rá hatást, és csupán mímelheti a benne kiváltott szellemi visszhangot. Milyen jó lenne, ha a kritikus a maga munkájára vonatkoztathatná Marx megállapítását az egyetemes emberi tulajdonságról: „az ember egyetemesen termel... az ember az egész természetet reprodukálja... az ember minden faj belső mértéke szerint képes termelni, és mindenütt az illető tárgy belső mértékét képes alkalmazni.” Mutatis mutandis: a kritikus minden stílusirányzatot saját belső mértéke szerint kellene hogy megítéljen. Csakhogy a marxi idézet nem egyetlen emberre, hanem az emberre vonatkozik, és a kritikus mégiscsak egy ember.

Hogyan vitázzunk?

Amit még nem tanultunk meg: közös platformról polemizálni. A szélsőségek szüntelenül megkísértenek bennünket; vagy mindent elfogadunk vitafelünk nézeteiből, mert hiszen azonos az eszmei alapvetésünk, vagy úgy csatázunk, mint kibékíthetetlen ellenségek. Szellemes fogalmazást olvastam a minap: tekintsük egymást saját elődeinknek. Az élőkkel miért nem lennénk legalább annyira elnézőek és könyörületesek, mint elődeinkkel, akiket immár kicsinyes akadémikusok nélkül befogadunk haladó hagyományaink közé... A kortárs miért lenne nyomban gyanús, és a halál vajon mit változtat eszmei jellegén, művészetének értékén?

Szenvedély és sarkítás nélkül nincs vitaszellem, de talán itt is léteznek erkölcsi normák, melyek alapján kizárhatnók a sértegetést, a személyeskedést, a gyalázkodást és a gyanúsítgatást. Persze, vívókardunk végén nincs védőgömb, és így a szellemi bajvívás során nagyon nehéz elkerülni a vért fakasztó vágásokat — ha nem tudjuk érveinkkel lefegyverezni ellenünket. És valljam be: mily csábító a pamflet-stílus, a „ziccerek” ördöge sohasem hagyja nyugton a kritikust, ha ereiben valóban vér lüktet. Nem ismerem a korszerű pamflet titkát, az eszmetársak csöpösen szellemes, fordulatosan heves, okosan gúnyos vetélkedését az igazságért. Talán abból kell kiindulnom, hogy véleményem az egyik lehetséges vélemény a sok közül, miként azt egyik kollégám bölcsen leszögezte. Igen ám, de kiindulhatok-e másból, mint abból, hogy a sok közül mégiscsak az enyém a helytálló? Amennyiben hiányzik ez a meggyőződésem, tanácsosabb hallgatnom, mert ki látott már olyan győztest, aki veresége tudatában indult csatába. Márpedig ha gyakorta vereséget is szenvedek, mindig a győzelem reményében fogok tollat a kezembe.

Kovács János

A magyar művelődés bukaresti úttörője

Hihetetlennek tűnik: Koós Ferenc a marosvásárhelyi kollégiumban a múlt század negyvenes éveiben egyáltalán nem tanult magyar nyelvtant. Tanultak németül, latinul, görögül, de magyar nyelvet nem. Úgy tartották, hogy aki született magyar, annak minek magyar nyelvtant tanulnia. Az öreg Koós emlékiratában, diákkorára visszatekintve, a nagy tapasztalatú pedagógus összegezésével mondja: „Nem tudták még akkor azt, nem is sejtették, hogy nyelvtanból idegen nyelvet csak úgy lehet alaposan és jól megtanulni, ha az ember saját anyanyelvét alaposan ismeri.“ Átmeneti korszak volt az, amely a „régii latinokodásból“ a nemzeti nyelvű oktatás, művelődés felvirágzásához vitt. Akkoriban pezsdült meg a magyar hírlap-irodalom (még gyermeklap is indult Kolozsvárt, a *Gyermekbarát*), s a vásárhelyi diák Vörösmarty és Petőfi műveit olvassa a latin klasszikusok helyett, aztán Frankenburg *Életképeit*, Táncsics Mihály tiltott könyveit, Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útinaplóját és Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művét s más ébresztő, eszméltató könyveket.

Ez volt az elindító vásárhelyi környezet, a kollégium szellemi légköre. Apáczai Csere János eszméivel jóval később ismerkedik meg, noha a nagy pedagógus nevét bizonyára hallotta már Vásárhelyen. Olyan eszmék voltak ezek, amelyekre Koós Ferenc ösztönösen ráérzett, tapasztalataiból rájött. Így teljességgel magáévá tette az iskolaügyi gondolatokat, amelyeket Apáczai Csere kolozsvári székfoglalójában összegezett: hogy tudniillik csak az egész népre kiterjedő anyanyelvi oktatás teszi lehetővé az elnyomottak szellemi felemelkedését. A jobbgáyi sorból feltört „pórfiúnak“, ahogy magát Koós Ferenc nevezte, szíve szerint való cél volt Apáczai eszméje, a nép gazdasági, művelődési felemelése. Tanfelügyelőként gondot fordított a nép-oktatás megvalósítására, és egyik előfutára a mai felnőtt-oktatásnak is, hiszen a nép nevelését az elemi iskolánál nem tartotta befejezettnek. Olvasókörcsöt, egyleteket alapított mindenütt, ahol tevékenykedett.

Koós Ferenc nevéhez és életpályájához mai tudatunkban elsősorban bukaresti szereplése kapcsolódik. Noha alig másfél évtizedet töltött ott, 1855 és 1869 között, munkássága igazán itt volt úttörő jelentőségű, a történelem emlékezetére méltó. Későbbi tevékenységét — Déván, Máramarosszigeten, Besztercén és Brassóban szolgált mint képezdei igazgató, illetve tanfelügyelő — főként a Bukarestben töltött esztendőket elismeréseként kell megtartanunk figyelmünkben.

Elindulása Vásárhelyről és bemutatkozása Bukarestben egyképpen hűségvállalás eszméi, a népszolgálat, az anyanyelvi művelődés ügye mellett. A kollégiumtól így búcsúzott: „Szent lesz előttem képed... szent lesz minden körülmények között síromig... Amit tőled kaptam: a tiszta erkölcsöt, az ismereteket, a felebaráti szeretetet és hazaszeretetet megosztom bujdosó honfitársaimmal.“ Még nem ismerte

személyesen a Bukarestben menedéket talált 48-as erdélyi magyar emigránsokat, csak tudott róluk, és segíteni kívánta őket. Prófétaí szolgálatra indult.

Nem idegenként élt Bukarestben, nem rövid megállónak tekintette állását, mint az emigránsok többsége. Olyan szándékkal érkezett, hogy ott éli le az életét. Igyekezett megismerni hívei, a református egyházközség és tágabb körben, az egész bukaresti magyarság életét, ezzel együtt pedig a fővárost és az országot. Utazásai nem voltak csupán kirándulások, akár missziós céllal kerekedett fel, akár azért, hogy tájakat, városokat lásson. *Életem és emlékeim* című, 1890-ben megjelent kétkötetes emlékiratából szépen kitűnik, hogy az egykori régeni jobbágyfiú, a vásárhelyi kollégium szolgadiákja egész rokonszenvével a román jobbágyok oldalán állott. Meglátta az akkori román falusi dolgozók kiszolgáltatottságát az 1864-es jobbágyfelszabadulás előtt, de utána is. „A jobbágyok felszabadítása megtörtént, de nyitva hagyatott a legtágasabb kapu, melyen a régi igazságtalanságok visszatérhettek... Ezt szabad egyezkedésnek nevezték, holott a földesúr önkényének dobták oda a községet, mert a legtöbb helyen hajmeresztő föltételeket szabott a földesúr a parasztok elé.” Koós véleménye egybecseng az akkori leghaladóbb román gondolkodókéval, és mai ítéletünket is kibírja. Látta, hogy ezek az állapotok előbb-utóbb felkeléshez vezetnek. Öregkori naplójában (az *Életem és emlékeim* megjelenése után tíz esztendőn át naplót vezetett, amely kéziratos, levéltári anyag még) állandóan emlegeti azt a szerinte feltétlenül bekövetkező nagy romániai parasztfelkelést, amely 1907-ben ki is tört, de az 1905-ben meghalt Koós már nem érte meg.

Mindezt azért kell megemlítenünk, hogy lássuk Koós Ferenc őszinte rokonszenvét a románság, mégpedig az elnyomott román néptömegek iránt. A bukaresti magyarság anyanyelvű művelődésének múlt századi nagy munkása a néptestvérség, a román—magyar összefogás gondolatkörében élt és tevékenykedett. Idős korában mint brassói tanfelügyelő az anyanyelvi oktatás hasznát, jogát nemcsak a magyar diákok számára ismerte el. Az erdélyi román iskolák használatára *Vasile Goldi*ssal közösen írt tankönyvében Apáczai pedagógiai elveit érvényesíti. Érettségi biztosként a brassói román diákokhoz mindig anyanyelvükön szólt. Öregkori naplójában feljegyezte, hogy éppen, mert megbecsülte a román diákok anyanyelvét (a helybeli magyar hivatalosságokkal való harcai idején), a brassói román tanárok és diákok jobban tisztelték, mint magyar kollégái.

Az anyanyelvi művelődés munkásának portréjáról ezek a vonások nem hiányozhatnak. A kép csak így teljes és igaz s számunkra is tiszteletet parancsoló.

Koós Ferenc bukaresti művelődési szervezőmunkáját előbb egyházi keretek között kezdte meg. Egy évvel Bukarestbe kerülése után, 1856-ban létrehozta az első magyar dalgyletet. Koós előtt a bukaresti magyarságnak — noha okmányokkal igazolhatóan 1690 óta tömegesen laktak magyarok Bukarestben — semmilyen kulturális életben nem volt része. A volt kollégiumi diák tudta, hogy „a dalolás egyik leghatályosabb eszköz” az anyanyelvi közművelődés megindításában. Kereskedő és iparos ifjakkól meg a mesterekből hívta létre, Kiss József kántortanítóval együtt, a dalkört. Maga Koós is szívesen beállt a dalosok közé. Ugyanabban az esztendőben krajcáros egyletet alapított az iskola-alap előteremtésére. Új köiskolát kívánt emelni a kezdetleges faépület helyére az 1815-ben alapított magyar elemi iskolának. A *dalkör* és a *krajcáros egylet* valójában erőpróbát jelentettek a művelődési és társadalmi élet további kiépítéséhez. Koós Ferenc megfontoltan, lassan, sorra váltotta valóra jól végiggondolt terveit. Ezek között szerepelt egy kaszinószerű egyesület megalapítása, közművelődési céllal. Koós munkássága akkor már más bukaresti és havasalföldi magyarokban, emigráns negyvennyolcasokban, iparosokban is felszerkentette a tettvágyat. Így az *olvasóegylet* ötlete a nagyenyedi származású Mester

Ede gyógyszerész fejében villant meg először, de következetes megvalósítója Koós Ferenc lett. Elnöke is ő volt, tizenkét esztendőn át.

A bukaresti *magyar kaszinó a város értelmiségi és iparos rétegét fogta át.* Egyik legtevékenyebb alapítója a csíkszentléleki születésű Nagy István kocsiyártó iparosmester. Célja magyar könyvek beszerzése (bátortalan elődje ebben az elemi iskolai könyvtár volt), a társadalmi és kulturális élet összefogása egyetlen keretben, felekezeti különbség nélkül. A kaszinónak az olvasótermen és játéktérmen kívül vendéglője is volt. A kaszinó üdvös hatása megmutatkozott a kulturális érdeklődés felpelésében, a közműveltség gyarapodásában. Koósné szép öltözködésre, civilizált viselkedésre tanította a bukaresti magyar asszonyokat és lányokat. A kaszinó patronálásában jelent meg az első bukaresti magyar újság, a *Bukaresti Magyar Közlöny*. Ugyancsak a kaszinó hatására került sor a kolozsvári magyar színház bukaresti vendégszereplésére 1860-ban. „A román nemzeti színházban legelőbb a »Hunyadi« operát adták elő, igen nagy hatással.” Koós Ferenc sejteti (mint sok helyen emlékiratában, ahol csak célzásokkal él), hogy ennek a vendégszereplésnek és az Erkel-opera bemutatójának nemcsak kulturális, de politikai vonatkozásai is voltak, mégpedig az emigráció és a bukaresti magyarság Habsburg-ellenességének kinyilvánítása. A magyar—román művelődési kapcsolatok e szép hagyományának politikai jelentőségére „csak most, a bécsi rendőrmisztérium színházi vonatkozású iratainak nyilvánosságra kerülése után derül igazán fény” — írta nemrégiben Engel Károly. Ugyanis a konzuli és kémjelentések ezt a vendégjátékot a Habsburg-ellenes összefogás egyik fontos láncszemének tüntették fel, s a bukaresti Nemzeti Színház viszonzásként tervezett erdélyi körútját is ezért akadályozták meg.

A *Hunnia* nevet viselő kaszinó mai értelemben vett művelődési ház volt, amely felolvasó- és szavalóesteket rendezett, elindította a bukaresti magyar műkedvelő mozgalmat. A kaszinó keretében szervezték meg a magyar tanoncifjak oktatását. Koós felfogásában az iskolai és iskolán kívüli oktatás, nevelés összefonódik. A tanoncokat felekezeti különbség nélkül befogadták az iskolába, és ingyen tanították őket. Mindezek ellenére a kaszinó csak a jobbmódú értelmiségi és iparosréteg egylete maradt. Az iparossegédek és tanoncok az évi két arany részvényt nem tudták megfizetni. De ők sem akartak szervezet nélkül maradni. Koós Ferenc ösztönzésére létrehozták a *magyar iparos olvasóegyletet*. A szegényebb iparosok külön egylete három évig működött, s akkor egyesült a Hunniával. Később újra elszakadt tőle, majd végképp egyesült vele. „Így született meg a *Bukaresti Magyar Társaság*, amely tagdíjából, különböző rendezvények bevételéből, közadakozásból, kölcsönből nem kevesebb mint húsz évig építette mostani épületét” — írta 1955-ben, a centenárium előtt Domokos Géza, végigtekintve a Petőfi-ház történetén. A mostani bukaresti Petőfi-ház a hajdani olvasóegylet és iparosegylet örökösének tartja magát, s Koós Ferencet alapítójának, máig tisztelt első elnökének, szellemi patrónusának tekinti.

Kétségtelen, hogy Koós Ferenc a kaszinó és az iparos olvasóegylet megalapításával, egész bukaresti közművelődési és nevelői tevékenységével olyan szerepet töltött be a múlt századi romániai magyarság életében, amelynek jelentősége és tanulságai máig időszerűek lehetnek. Tulajdonképpen az első magyar nemzetiségi kultúrpolitikus volt, aki kisebbségi helyzetben alakította ki azt a modus vivendit, amely a többségi nemzettel való baráti együttműködés alapján (akkor csak erről lehetett szó, polgári vagy éppen félpolgári-félfeudális viszonyok között) a nemzeti-ség sajátosságainak, egyedi jegyeinek, elsősorban anyanyelvi kultúrájának megőrzését, továbbfejlesztését **eredményezheti**. E tekintetben nem volt semmilyen elő-

képzettsége, a mindennapi gyakorlat oldaláról megközelítve ismerte fel a „kisebbségi“ életforma szükségszerűségeit és lehetőségeit. Ösztönösen találta meg azt az utat, amelynek járható voltát és fontosságát aztán a kaszinó megalapítása után Mikó Imre, Erdély Széchenyije hozzá intézett két levelével tudatosított benne. Így foglалhatnók össze a Mikó-levelek lényegét: hűség a többségi nép iránt, az állam iránt, a többségi nemzet törvényeinek és hagyományainak őszinte tisztelete és megbecsülése, ugyanakkor pedig a nemzetiség szokásainak, hagyományainak, nyelvének, lelki habitusának megőrzése. A „többségi“ nemzetet és a „kisebbségi“ nemzetiséget baráti egységbe vonó, humánus és messze vezető út ez. Koós Ferenc száz esztendővel ezelőtt, gyakorlati művelődésszervező munkája s nem kevés töprengés és vívódás árán találta meg ezt az utat. A Mikó Imre leveleiben foglalt tanácsokat saját tapasztalatai alapján később ki is teljesítette: az együttélő magyarság csak úgy becsülheti igazán a román nemzetet, ha jobban, mélyebben megismeri. És a románság is hasonlóképpen, a nemzetiség kultúrájának, egyéniségének alapos ismeretére építheti fel az együttélés tartós normáit. Egymás megbecsülésének éltetője a kölcsönös megismerés. Ez vezérelte Koós Ferencet a román irodalom tolmácsolásában Bukarestben és később is, egész élete folyamán.

Ezt az utat látták meg, ezt a hagyományt tisztelték az első világháború után a Bukarestben tanuló magyar egyetemista fiatalok, ezért vált Koós Ferenc neve zászlóvá számukra, a Koós Ferenc Kör ifjúsági csoportjában. E kör tagjai elé a történelem ugyanolyan feladatokat állított, mint amilyen hajdanán Koós Ferencet várta Bukarestben. Koós Ferenc nevével az egyesület főiskolás hallgatói, a romániai magyar értelmiség kisebbségi életre készülő nemzedékei sorsot és küldetést vállaltak.

Beke György

Szabó Ervin kapcsolata a romániai szocialistákkal

1960 óta több tanulmányút alkalmával kutatásokat folytattam a Magyar Népköztársaság könyvtáraiban és levéltáraiban. Munka közben a magyar kollégák — Csatári Dániel, Kende Ferenc, Szász Zoltán és mások — felhívták a figyelmemet egy anyagra, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet archívumában őriznek, és Szabó Ervinhez, a XX. század eleji magyar szocialista mozgalom ismert vezetőjéhez küldött leveleket tartalmazza. Ezek között nagy számban vannak olyanok, amelyek Erdély történetét — főleg a szocialista sajtó, a propaganda és ideológiai munka, a radikális magyar burzsoá szociológiai körökkel kialakított kapcsolatok kérdéseit — érintik. Van néhány olyan levél is, amely a romániai szocialista mozgalommal kiépített, de a szakmunkákban eddig kellőképpen fel nem dolgozott kapcsolatokra utal. A dokumentumok elsősorban a forradalmi irodalom tranzitjára vonatkoznak, mégis feltétlenül érdeklődésre tarthatnak számot, mivel rámutatnak a hazai szocialista harcosok tevékenysége egyik érdekes területére, bemutatják a nemzetközi forradalmi mozgalomban játszott szerepük néhány vonatkozását.

Ahhoz, hogy pontosabban megértsük ezeket a jelenségeket, úgy gondoljuk, szükséges egy pillantást vetni arra a történelmi keretre és ideológiai légkörre, amelyben ezek létrejöttek. Szükséges ugyanakkor néhány szóban jellemezni Szabó Ervin szerepét, tevékenységének jellegzetességeit is.

Szabó Ervin (1877—1918) a magyarországi szocialista mozgalom történetének egyik kimagasló alakja, a haladó eszmék szószólója volt, markáns arcélű értelmiségi egyéniség, szociológus és elméleti szakember, a marxizmus eszméinek egyik legjelentősebb terjesztője Magyarországon abban az időben. Élénk és eredeti ideológiai alkotótevékenységet fejtett ki, alkalmazta a marxista felfogást az akkori magyar viszonyokra. Széles látóköre, kiélezett kritikai-dialektikus érzéke átfogta a korabeli társadalmi-politikai eseményeket. Elméleti munkásságából legismertebb Marx és Engels válogatott műveinek magyar nyelvű kétkötetes kiadása (1905—1909), amelyhez érdekes bevezető tanulmányt írt. Egész tevékenysége során a Magyarországi Szociáldemokrata Párt balszárnyán helyezkedett el, keményen bírálta a párt vezetői többségének opportunistáknak megnyilvánulásait, erőteljesen támogatta a néptömegeknek a proletariátus vezette harcát a háború ellen. Gazdag publicisztikai és kultúraterjesztő munkásságot fejtett ki, ugyanakkor a magyar kultúra történetének egyik legkimagaslóbb könyvtárszervezője is volt; tevékenysége e területen messzemenően példamutató. Ideológiai és politikai működésének korlátai főleg abban jelentkeztek, hogy hajlott a szindikalista irányzat felé.

Érdekes és nagyon pozitív volt Szabó Ervin álláspontja a nemzeti és az agrárkérdésben, következtetései nem elvont spekulációkra, hanem a konkrét történelmi tanulságokra épültek. Eszmei arculata minőségileg jól elhatárolható színárnyalatot jelentett a kor ideológiai palettáján: nem azonosult a szocialista mozgalom uralgó áramlatával, az ausztro-marxizmussal és az opportunizmus, reformizmus többi változatával.

Különös figyelmet fordított az 1848—1849-es erdélyi forradalomra, a románok nemzeti szabadságáért és társadalmi felszabadulásáért folytatott harcára. Engelsnek a *Demokratikus pánszlávizmusról* írt cikkét kommentálva idézi az 1849. május 15—17-i balázsfalvi nagygyűlés programját, belehelyezi a kor forradalmi eseményeibe, s ahhoz a következtetéshez jut, hogy a balázsfalvi program határozottan radikális, mivel követeli a jobbágyszolgáltatások megszüntetését, és nem engedi meg azt, hogy bizonyos pénzbeli garancia ellenében megszüntessék a sajtószabadságot.

Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban című tanulmányában még tovább viszi a románok május 15—17-i balázsfalvi nemzeti nagygyűlésén elfogadott program mélyen forradalmi jellegének elemzését, amikor megállapítja, hogy ez a nagygyűlés elsősorban a dézsma, a robot és a föld kérdését s más gazdasági problémákat vetett fel, s 16 pontos határozatából radikalizmusa tekintetében egyetlen pont sem maradt a budapesti tizenkét pont mögött. Ugyanebben a munkájában foglalkozik a románok erdélyi negyvennyolcas forradalmának vezető személyiségeivel is. Kiemeli Avram Iancu és a többi román értelmiségi radikális demokrata felfogását. Ezek az értelmiségiek a nép körében éltek, s célkitűzéseik tekintetében közel álltak a néphez.

Szabó Ervin meggyőződéssel harcolt minden elnyomott nép egyazon szabadságjogaiért, nemzeti függetlenségéért, hangsúlyozta, hogy ezekért a célokért küzdött a magyar nép is legjobb fiaival az élen az 1848—49-es forradalom idején s az egész azt követő periódusban.

A *Marx—Engels válogatott művei* első kötetéhez írt előszavában levont következtetések elméleti, történelemtudományi következtetessége: a Habsburg-monarchiában 1848—1849-ben lezajlott forradalmak kérdését taglalva megállapítja, hogy ami 1848—

ban az olasz, magyar, német s más nemzetiségű dolgozókra vonatkozóan érvényes volt, érvényes jelenleg — a század első évtizedében — a horvát, szerb, román, cseh, szász tömegekre is. A nemzeti ellentmondás köztük és az uralkodó nemzet vezető körei között annál jobban elmélyül, minél erőteljesebb a nemzeti elnyomás. A probléma megoldása ez esetben sem lehet más, mint az olaszok, magyarok, németek függetlenségi harca esetében, vagyis a nemzeti önrendelkezés és a horvát, szerb, román, cseh állami egység megteremtése. Ez a konklúzió — állapítja meg Szabó Ervin — az egyik legfontosabb tanulság a tudományos szocializmus megteremtőinek ama munkáiból, amelyek a Habsburg-birodalomban lezajlott 1848—49-es forradalmakra utalnak. Ilyen mélyértelmű és világos következtetést keveset találunk az Osztrák—Magyar Monarchia akkori politikai irodalmában.

E következtetés megfogalmazása után két évtizednek kellett eltelnie, amíg az első világháború után a néptömegek harcának eredményeképpen valóban megvalósult és teljessé vált a délszlávok, csehek, szlovákok, románok állami egysége. Szabó Ervin gyakorlatilag is harcolt a népek békéje, egymáshoz közeledése, az elnyomás ellen vívott közös harca eszméjének győzelméért, jelentősen hozzájárult egy olyan internacionalista hagyomány kialakításához, amely erőteljesen mutatkozott meg az események további menetében.

Szabó Ervin világosan és bátran megfogalmazott ideológiai következtetései és a belőlük fakadó politikai vonatkozások fényt vetnek szerzőjük egyéniségére, személyiségének alapvető jellemvonásait ismerve, jobban meg tudjuk érteni munkásságának azt az oldalát is, amely a továbbiakban közlendő, eddig kiadatlan dokumentumokban tükröződik.

A budapesti Párttörténeti Intézet archívuma 507—42. szám alatt 21 olyan levelet őriz, amelyet Szabó Ervin 1903. február 10-e és 1905. október 4-e között legnagyobbbrészt Nagyváradról, továbbá Kolozsvárról Somló Bódogtól kapott. Nagyvárad abban az időben a munkás- és szocialista mozgalom jelentős kulturális ideológiai központja volt, egyben biztosította a kapcsolatot a magyar burzsoázia radikális szociológiai csoportosulásai (a budapesti Galilei-kör, a nagyvárad Darwin-kör) között. E radikális magyar polgárság fő exponense akkor Jászi Oszkár, legjelentősebb sajtóorgánuma pedig a *Huszádik Század* volt.

Az említett levelek elsősorban a *Huszádik Század* című folyóirat tevékenységét érintő kérdéseket tartalmazzák, szerepel bennük számos szociológus, a művelődési és politikai életben ismert egyéniség, mint Jászi Oszkár, Ignóus, Kunfi Zsigmond, Dániel Arnold neve. Megtaláljuk többek között a kolozsvári Gyalui Farkas és a nagyvárad dr. Sonnenwirt Lajos levelét is (főleg a *Jövő* című szocialista elméleti folyóirattal való együttműködésére vonatkozóan). Ugyanakkor a levelek között vannak olyanok, amelyek azt mutatják, milyen kapcsolatokat épített ki Szabó Ervin az erdélyi román nemzeti felszabadító mozgalom egyes demokratikus képviselőivel is. Szabó Ervint és a radikális magyar szociológusokat érdekelte a nemzeti kérdés, az olyan román személyiségek pedig, mint Vasile Goldiș, Aurel Lazăr és mások, maguk is részt vettek a radikális szociológiai körök tevékenységében.

A levelek egy része — a számunkra legérdekesebbek — a forradalmi irodalom tranzitjának konkrét módozataival foglalkozik. Ezekből a levelekből kitűnik, hogy a forradalmi irodalom egyik titkos útja — főleg az orosz forradalmi irodalomé, amelyet Nyugaton, valószínűleg Svájcban nyomtattak — Ausztria—Magyarországon és a régi Románián keresztül vezetett. Egy jól megszervezett hálózatról volt szó, amelynek a csomópontja Budapest, Brassó, Azuga, Bukarest, Galac, s amelyben az olyan személyiségek, mint Szabó Ervin, dr. C. Popescu, Iosif Nádejde és mások, kulcs szerepet tölthettek be.

Főleg a Brassó—Predeal—Azuga határzóna környete volt veszélyes, éppen ezért itt nagy elővigyázatra és tökéletes szervezésre volt szükség. Már a megelőző évtizedek dokumentumai is igazolják azt, hogy a régi osztrák—magyar és román határon forradalmi irodalmat vittek át. Ismeretes például Schubert, a brassói pék esete, akinél 1884-ben megtalálták *A kommunista párt kiáltványát*, a *Bérmunka és tőkét*, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művet, továbbá röpiratokat, újságokat és szocialista folyóiratokat német nyelven. A román szociáldemokraták első napilapja, a bukaresti *Lumea nouă* 1896 tavaszán arról írt, hogy egyes fogarasi parasztoknál szocialista propaganda-anyagot találtak, mint Engels *Szociáldemokrata taktika* című művét, *A munkások felszabadulása* című brosrútát. 1903-ban Brassó város rendőrsége számos újságot, folyóiratot, brosrútát, könyvet és más román nyelvű kiadványt kobozott el Badea Cîrțan ismert propagandistától, aki mindent megtett, hogy az anyagot átjuttassa a határon. A Badea Cîrțantól 1903-ban elkobozott anyagban megtalálható volt a régi Románia szocialista folyóiratainak sok száma, sőt kollekciója, mint a *Contemporanul*, a *Lumea nouă*, továbbá *A munkásnő katekizmusa* című brosrúra, amelyet a *Biblioteca de propagandă socialistă* adott ki Bukarestben, valamint az a híres program, amelyet Constantin Dobrogeanu-Gherea *Mit akarnak a román szocialisták?* című ismert brosrúájában fogalmazott meg, és mások.

Szabó Ervin kapcsolatot tartott fenn a román szocialistákkal avégett, hogy biztosítsák egyes, forradalmi anyagot tartalmazó csomagok átjuttatását a határon. Litván György magyar történész foglalkozott azzal, miként tükröződnek Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai hátramaradt levelezésében (*Történelmi Szemle*, 1964. VII. 1. 26—63). Rámutatott arra, hogy 1901 és 1902 folyamán az Orosz Szociáldemokraták Szövetsége nevezetű emigrációs szervezet nevében J. Peszkin és V. P. Ivansin irányítják Budapestre a pártirodalmat tartalmazó ládákat. Szabó a titkos küldeményeket Brassóba továbbítja, ahonnan Zemek József, Némety és Grolinger szociáldemokrata munkások Romániába, Ploiești-be és Azugába juttatták azokat, Iosif Nădejde és C. Popescu román szociáldemokratákhoz. A román—orosz határon történő átjutás megszervezésére Marian Konopka („Matvej elvtárs”) utazott Budapesten keresztül Romániába, s később Odesszába szökve minden jel szerint ő vette át az érkező „csomagokat”. Ez volt tehát az átszivárgás útja, ami azt bizonyítja, hogy széles körű tevékenységet követelő hálózat létezett. Az idézett cikk függeléke közli Marian Konopka Szabó Ervinnek Brassóból, 1902. április 24-én franciául írt levelét, amelyben többek között ez állt: „Szerencsésen megérkeztem, de Zemek elvtárs egyelőre hiányzik, elment néhány Brassó melléki faluba, hogy munkát keressen. Holnap Némety elvtárs kerékpárral elmegy és megkeresi, én itt maradok, várom, hogy lebonyolítsam a szállítást. De meg szeretném mondani, hogy április 22-én csak egy 25 kg-os csomagot küldtünk, a másik csomag még itt van. Az első 12 kg, amelyet ön küldött, szintén elveszett a predeali állomáson az első menet alkalmával. A vám nem engedte továbbítani. Ha van levele Fleischmann részére, küldje ide, de »für Koretzki«, Némety címére, Burgergasse 90.”

Itt van tehát egy sor konkrét adat, amelyből megközelítő képet lehet alkotni a kapcsolatok módozatairól, láncszemeiről, valamint hibáiról és a gyenge pontokról. A csomagok tartalma a részletekre is fényt derít, s így pontosabban meg lehet jelezni, milyen helyet foglalt el ez az irodalom a korabeli ideológiai áramlatok alakulásában. Az összképet pontosabbá lehet tenni azzal, hogy az eddigieket kiegészítjük Szabó Ervin és a román szocialisták levelezésének vizsgálatával. Ezek a doku-

mentumok még nem jelentek meg a szakirodalomban. Konkrétan hat levélről van szó, amelyeket Szabó Ervin 1902—1910 között kapott dr. Constantin Popescutól. Azugából (két levél), Iosif Nădejdetől, Cristian Racovskitól (egy levél és egy levelezőlap), valamint I. C. Frimutól. Ezek a nevek — talán dr. Constantin Popescu kivételével — eléggé ismertek ahhoz, hogy ne kelljen külön jellemezni őket. Dr. Constantin Popescu 1909-ben érdekes tanulmányt közölt *Starea igienică și sanitară a industriei noastre* címen. A dr. Cantacuzino alapította román bakteriológiai iskola aktív tagja volt, a szocialista mozgalommal szoros kapcsolatban levő tudományágat, a társadalmi orvostant művelte, az első világháborúban orvosként vett részt, ott vesztette életét fiatalon (lásd Radu Iftimovici cikkét, *Familia*, 1970. 4).

E levelek tanulmányozása fényt derít a hazai forradalmi mozgalom történetének kevésbé ismert oldalaira, számos adatot hoz felszínre ebből a periódusból egyes akciókra, személyekre vonatkozóan. C. Racovski levelei ugyan nem a forradalmi irodalom tranzitjáról szólnak, ennek ellenére érdekesek. A továbbiakban a hat levél közül négyet teljes egészében közlünk, természetesen fordításban, azzal a megjegyzéssel, hogy az eredetiekben helyenként pontatlan kifejezések is vannak, amelyekre nem utalunk.

1.

Azuga, 1902. május 6.

Azt hiszem, látta már M. Konopkát, mivel tegnap ment át a magyar határon. Én nem beszéltem vele, mivel ő nem figyelmeztetett engem.

A könyvek tekintetében: a román vámhatóság jelentést küldött a központi igazgatóságnak, hozzácsatolt néhány mintapéldányt azért, hogy megtudja, meg kell-e semmisítenie vagy ki kell adnia a könyveket.

Az utóbbi esetben jó lenne, ha tudnám, el kell-e küldenem, vagy jobb, ha magamnál tartom őket mindaddig, amíg újabb utasítást nem kapok Öntől, hogy ne kelljen még egyszer átküldeni a könyveket a határon.

Általában úgy vélem, hogy M. Konopka nagyon balkezesen járt el. Meggyőződésem — s van ezirányú tapasztalatom —, hogy (feltétlenül) elejét lehet venni mindennek, csak tudni kell megtenni a megfelelő intézkedéseket.

Amikor ideje van, kérem, írjon néhány sort, és én felajánlom szolgálataimat, ami tőlem telik, mindent megteszek avégett, hogy segítsük azokat, akik az oly gyűlölt orosz despotizmus ellen harcolnak.

Tisztelettel, dr. Const. Popescu.

Utóirat. Ha önnek megfelel, írhat németül is nekem (latin betűkkel) vagy angolul.

Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest, Szabó Ervinnek küldött levelek, 20/20. szám. Az eredeti francia nyelven. Egy másik hasonló tartalmú levél Szabó Ervinnek németül ugyanattól a feladótól 1902. május 23-áról, ugyancsak Azugából ugyanabban az archívumban található 20/21. szám alatt.

SZABÓ ERVIN ŪRNAK

II. Donáti utca 17.

Budapest, Ungaria

Eltárs,

Barátom, Frimu közölte velem: megírta önnek, hogy Galacra jöttem. Íme a kért címek:

1. Nicolae F. Ionescu, Zimbru utca 70. Galac

2. Dumitru Simion, Măcelar utca 8. Galac

3. Constantin Z. Buzdugan, Numa Pompiliu utca 8. Galac.

Ezek nagyon biztos címek, és minden félelem nélkül elküldheti a küldeményeket.

Buzdugan újra átveheti a könyveket, mivel lemondott és most ügyvédeskedik, tehát független.

Az én címem csak levelezésre szolgál. Nyilván nem fog az én bukaresti címemre semmi mást küldeni.

Kérem, legyen szíves, tegye postára a mellékelt levelet: banális dolgokat írok barátomnak, amely arra szolgál, hogy alibi legyen, pontosabban arra, hogy igazoljam: ez idő alatt nem tartózkodtam Galacon, hanem külföldön voltam. Ez tulajdonképpen magánügy, de remélem, megteszi ezt a szolgálatot. Amikor válaszol, kérem, tegyen a borítékba egy magyar (nemzetközi) levelezőlapot: szükségem van rá.

Kapott-e hírt Marianról? Mi úgy tudjuk, Odesszában van, de ő nem válaszolt Buzdugan levelére: mi történt? Már elment?

Szívélyes üdvözzelletel:

Iosif Nădejde

Archipelagului utca 9. Galac

N. B. Én vagyok az, aki levelezett Önnel és Mariannal Bukarestből, mivel Frimu nem tud franciául.

A megjelölt forrás: 21/2. Az eredeti francia nyelven.

DOMNULUI ERVIN SZABÓ SZÉKE-FŐVÁROSI KÖNYFTAROS [Sic!]

Károly Körút 28. Budapest

Drága elvtárs,

abban az örömben leszek részem, hogy hamarabb, mint reméltem volna, viszontlátom Budapesten. Könnyen lehetséges, hogy csütörtökön kezdet fogok szorítani Önnel irodájában. Ha van lehetősége rá, kérem, fogadja az Ön nevére leveleimet. Kérem, őrizze meg őket, s bocsásson meg, amiért az Ön címét adtam meg az Ön felhatalmazása nélkül. De különleges körülmények között vagyok...

Tudja, hogy be akartam menni Romániába. A múlt vasárnapra a szocialista szervezetek és a szakszervezetek tiltakozó nagygyűlést rendeztek. Sajnos, felismertek és letartóztattak még a határon (ahol vártak). A kormány elhatározta, hogy újra

kiutasítanak. Ellenszegültem... [kiolvashatatlan] mind a román területről való kilépéskor, mind a magyar területre érkezéskor. A magyar hatóságok először nem fogadtak, ami az én kívánságom [is] volt. Vasárnap azonban újra kiutasítottak s ez alkalommal a magyar hatóságok engedtek a román hatóságok erősködésének.

Annak érdekében, hogy ez a rendőri szolgálatkészség ne ismétlődjék meg, Budapestre megyek, s megírom a tényeket a sajtóban.

Szocialista üdvözléssel
Racovski

A megjelölt forrás. Az eredeti francia nyelven, 21/2. szám alatt egy képes levelezőlap van Karl Marx arcképével, amelyet C. Racovski valószínűleg 1910-ben küldött Szabó Ervinnek: „A legjobb emlékekkel Koppenhágából.”

4.

HERRN ERVIN SZABÓ. II. Donáti utca 17. Budapest
[keltezés nélkül]

Drága elvtárs,

barátom, Alexandru Constantinescu kárpitos elhagyta az országot, mivel két éve nem kap munkát. Megragadom az alkalmat, hogy Budapesten megy keresztül, s néhány szóval fordulok Önhöz.

Már régóta nem kaptam semmit. Tudom, hogy Marian Oroszországban van. Leveleztem vele. A szétküldés megszűnt? Azt hiszem, megkapta a címekeket Galacról. Ha van valami újság, kérem, közölje.

Legyen szíves, oltalmazza Constantinescu elvtársunkat és ajánlja be városuk szervezeteibe, lehet, hogy ő fogja kérni az Ön közbenjárását.

Ha van rá lehetőség, kérem, adjon ajánlást neki más városokba is, mivel az a szándéka, hogy eljusson Párizsba.

Lekötelez, drága elvtársam, fogadja üdvözlétemet

I. C. Frimu

A megjelölt forrás. 26. szám. Az eredeti francia nyelven. A szöveg és a név írásmódja különbözik.

Ezekben a levelekben nincs különösképpen gazdag információs anyag, egyes elemeket a további kutatások fogják kiegészíteni. Mégis hasznosnak tartottuk közölni őket, mivel az a néhány adat, amelyet tartalmaznak, jelentős érték, szélesebb keretek közé helyezi Szabó Ervin egész harcos tevékenységét, a romániai szocialistákkal fenntartott kapcsolatait. A levelek stílusa pedig általában arra enged következtetni, hogy elég szoros személyi kapcsolat létezett a levélírók és a címzett között.

A régi Románia és a magyarországi szocialista mozgalom kétoldalú kapcsolataira vonatkozó adatok megmutatják ennek az együttműködésnek a nemzetközi jelentőségét, valamint azt, hogy ezek a kapcsolatok miként támogatták más népek forradalmi mozgalmát, hogyan járultak hozzá a hazai munkásmozgalom nemzetközi hagyományainak fejlesztéséhez.

Alexandru Porțeanu

A román nyelvtanulás időszerű kérdései

Vannak feladatok, melyek mindig időszerűek, de bizonyos időszakokban különös jelentőséget nyernek, szükségszerűségként jelentkeznek és megoldásra várnak. Ilyen feladat a román nyelv minél tökéletesebb elsajátítása. A kérdés ma különösképpen foglalkoztatja a hazánkban élő nemzetiségeket, mert szoros összefüggésben van közös építőmunkánkkal, a román nép és az együttélő nemzetiségek együttműködésével, barátságával.

A román nyelv megfelelő ismerete nagyban elősegíti a mindennapos érintkezést hazánk különböző anyanyelvű állampolgárai között, közös célkitűzéseink, feladataink megértését, valóra váltását, barátságunk elmélyítését, a román kultúra és szellemiség megismerését.

Ezért iskolarendszerünk megfelelő gondot fordít a román nyelv minél eredményesebb tanítására.

Egy nyelv elsajátítása a fogalmak és az ezeknek megfelelő hangcsoportok közötti kapcsolatok megteremtése alapján történik. De az anyanyelv és más nyelvek tanulásának folyamatában lényeges különbség is mutatkozik. A gyermek, mikor szavakat tanul anyanyelvén, megtanul egyben gondolkozni is, kialakítja a maga fogalomkörét. A felnőtt vagy serdülőkorú azonban, aki új nyelvet tanul, rendelkezik már a gondolkodás eszközével, az anyanyelvvel, csupán a gondolatok kifejezésének új eszközeivel ismerkedik meg. A nyelv kérdésre vonatkozó lélektani kutatások kimutatták, hogy egy másik nyelv elsajátítása nyomán az agykéregben új jelzőrendszer alakul ki, amely együtt létezik és állandó kölcsönhatásban van az anyanyelv használatával kapcsolatban kialakult jelrendszerrel.

Ezek szerint az új nyelv elsajátítása, legalábbis a kezdeti szakaszban, általában az anyanyelv alapján történik. Ez a tény abban nyilvánul meg, hogy a nyelvtanulás folyamán rendszerbeli társítás jön létre két nyelv hangrendszere, szóállománya és nyelvtani szerkezete között. Az új nyelv szava társul az anyanyelv szavával, és ezzel lehetővé válik, hogy a megismerés vagy a közlés folyamatában ugyanolyan szerepet töltsön be, mint anyanyelvi megfelelője.

Ugyancsak pszichológusok véleménye szerint az ilyen transzfer-jelenségeknek köszönhető, hogy bizonyos könnyedség tapasztalható a rokonyelvek elsajátításában. Így például a latin nyelvek tanulása folyamán elég sok transzfer-jelenséggel találkozunk mind a hangrendszer, mind pedig a nyelvtan és a szókészlet elsajátításában. De sokkal gyakoribb a kölcsönhatáson alapuló interferencia. E lélektani jelenség nyelvtanulás esetében főleg akkor jelentkezik, amikor hasonló, de nem azonos nyelvi tényekkel állunk szemben. Ilyenkor az új nyelvet tanuló egyén igyekszik az új nyelv bizonyos elemeit helyettesíteni anyanyelve hasonló, de nem azonos elemeivel. Az ilyen interferencias jelenségek akadályozzák a megtanulandó nyelv sajátosságainak a megismerését.

A magyar tannyelvű iskolákban folyó román nyelvoktatás helyzetét vizsgálva, szaktanári értekezleteken elhangzott beszámolók és egyes folyóiratokban megjelent cikkek megállapítják, hogy az utóbbi években iskoláink jelentős eredményeket értek el mind a tanítási módszerek alkalmazásában, mind pedig a tanulók román nyelvismerete tekintetében. Tanulóink kiejtése javult, általános grammatikai ismerete lényegesen gazdagodott.

A beszédkészséggel kapcsolatban az említett beszámolók, cikkek megállapítják, hogy tanulóink főleg a tanárok készítette kivonatok, értékelések alapján el tudják mondani az elemzett irodalmi művek cselekményét, ismerik az írók életrajzi adatait, de egyéni szókincsük általában szegényes, mondatszerkesztésük nehézkes és nem mentes a tipikus hibáktól.

E megállapításokból kiindulva, a román nyelvismeret alaposabb és szélesebb körben való felmérése céljából az utóbbi években több mint ezer, középiskolások és egyetemi hallgatók készítette dolgozatot tanulmányoztam, különös figyelmet fordítva a Székelyföldről, valamint a Bihar és Szatmár megyéből jövő diákok nyelvismeretére. Az anyag rendszerezése után kísérleteket végeztem egy kolozsvári középiskola végzős magyar növendékeivel, az egyetemen pedig gyakorlatok formájában több dolgozatot írtam a román nyelv sajátos jelenségeivel kapcsolatban, majd, ugyancsak magyar diákokkal, hangtani kísérleteket végeztem és magnetofonszalagra rögzítettem a jellegetes kiejtési jelenségeket.

Később alkalmoszerűen foglalkoztam az idősebb korúak román nyelvi beszédben mutatkozó jelenségekkel is, de már a kísérletek elején megállapítottam, hogy az anyanyelvi hatások tekintetében nincs lényeges különbség fiatal és idősebb korú beszélő között. Végeredményben ugyanazok a tipikus hibák jelentkeznek beszédükben.

Nyelvészeti és módszertani szempontból kutatásaim több problémát vetnek fel, így elsősorban a román és a magyar nyelv sajátosságaira, valamint a kétnyelvűségre vonatkozó kérdéseket, de tulajdonképpen egyetlen főkérdést igyekeztem tisztázni: milyen anyanyelvi hatások tapasztalhatók a román nyelvtanulás különböző szakaszaiban, melyek az ebből származó tipikus hibák, és milyen módszertani eszközöket használjunk e negatív jelenségek kiküszöbölésére.

*

E cikk keretében néhány *hangtani* kérdést szeretnék vázlatosan bemutatni.

1. A román és a magyar nyelv hangrendszerének egybevetéséből kitűnik, hogy bár számos egyezés is van közöttük, a két nyelv hangtani felépítésében lényeges különbségek mutatkoznak:

— A román nyelvben jellegetes hang az *ă* és *i*, a magyarban pedig az *ö* és *ü*. (*ö* és *ü*).

— A magyar *e* alap-variánsa nyíltabb, mint a félig zárt román *e*. A magyar nyelvben megvan az *e* magánhangzó hosszú párja, az *é*, amely nincs meg a románban.

— A magyarban gyakori fonéma az *a* magánhangzó, melyet a román irodalmi nyelvben egyáltalán nem használnak.

— A román helyesírás rendszerében az *i* betű több féle hangot jelöl: *i* magánhangzót (*inimă*), *i* félmagánhangzót (*toiaș*), *i* lágyágjelet (*plopi*), és az előbbi kettő kombinált változatait (*eroii*, *fugii*, *salariile*, *copiii*). A magyar nyelv csak rövid és hosszú *i*-t ismer.

— A románban nagyon gyakoriak a kettős- és hármashangzók (*deal, iarbă, voios, iubire, toate, mai, stau, voi; beau, tăiai*). A magyar irodalmi nyelv nagyon ritkán és csak idegen szavakban használja a kettőshangzót (*autó*).

— A magyar nyelvre jellemző hangtani jelenség a rövid és hosszú magán-, illetőleg mássalhangzók létezése. A román kiejtésben az ilyen időtartam szerinti megkülönböztetés ismeretlen.

A kemény és lágy mássalhangzók korrelációja viszont a román nyelv egyik jellegzetessége (*bun-buni, plop-plopi*).

— A román nyelv két sajátos fonémája a *k* (*ch*) és a *g* (*gh*), a magyaré pedig a *ty, gy*.

— A szóhangsúly a magyarban az első szótagon van, a románban viszont kötetlen, eshetik a szó bármelyik részére (*muncitor, uzină, republică, Ialomia*).

— A két nyelv hangtani sajátosságai közé tartozik még a hangváltakozás a románban (*rog-rogi-roagă-rugăm*) és a magánhangzó-illeszkedés a magyar nyelvben (*ember-emberek*).

2. A két hangrendszer eltérései következtében természetesen különbözik az artikulációs bázis is. E ténynek tulajdonítható, hogy azok a románul tanuló magyarok (vagy más nemzetiségűek), akik nem ismerik a jellegzetesen román fonémák hangképzési sajátosságait, nem figyelik meg az irodalmi nyelvet beszélő román anyanyelvűek helyes kiejtését, és nem végeztek megfelelő kiejtési gyakorlatot, igyekeznek összhangot, egyezéseket létesíteni az anyanyelv és a román nyelv fonémái között. Gyakran azonban ezek a feltételezett egyezések hozzávetőlegesek vagy egyáltalán nem léteznek. Legtöbb esetben tehát hanghelyettesítésről van szó vagy bizonyos hangok eltorzított formában való ejtéséről.

— Legnagyobb nehézséget az *ă* és *i* magánhangzók jelentenek. Ezeket a magyar nyelvben nem létező fonémákat gyakran torzítottan ejtik, vagy hasonló magánhangzóval helyettesítik. Leggyakoribb az *ă* fonéma *e*-vel vagy az *e* és *ă* közötti átmeneti hanggal való felcserélése (*librerie, bərbătesc*). Ritkábban alig észrevehető *ö*-t, vagy *o*-t is hallunk (*böiat, vozut*).

Az *i* fonéma helyett néha *i*-t vagy *i* és *i* közötti hangot ejtenek (*intimplare, imbrăcămintă*), máskor *ă*-vel vagy *e*-vel cserélik fel (*tărziu, keştig*), ritkábban pedig gyengén hallható *u*-val vagy *ü*-vel helyettesítik (*cüind, sfunt*).

— A félig zárt román *e* a magyarok beszédében általában nyílt *e*-ként hangzik (*męrge, la revedęre*). Azoknál, akik használják az *ă* fonémát is, de nem érzékelik még az *ü* és *e* közötti különbséget, elég gyakori az *e* magánhangzó *ă*-vel való felcserélése (*odaiă, să ascultă*).

— Főleg írásban, tanulóink néha összetévesztik az *i* betű különböző értékeit (*oameni munci*).

— Az *ea* kettőshangzó helyett két majdnem egyenlő időtartamú magánhangzót ejtenek (*se-ară, ste-ag*).

Az *oa* diftongust általában a magyar *a*-hoz hasonló hang helyettesíti (*mără, şcăli*).

— A hangok időtartamával kapcsolatban észrevehető, hogy a magyar anyanyelvűek a hangsúlyos magánhangzókat főleg hosszan ejtik (*ărugoste, bolnăv, picior*). A mássalhangzó-nújtás azokban a közös szótári elemekben érzékelhető, amelyek magyar megfelelőiben bizonyos mássalhangzókat hosszan ejtünk (*classic, colectivitate*).

— Ugyancsak a mássalhangzók kiejtését figyelve megállapítható, hogy a román

írás rendszerében *ch-*, illetve *gh*-val jelölt lágy *k* és *g* fonémákat, főleg az írott nyelv hatásaként, kezdő fokon tanulóink *kh*-nak, illetve *gh*-nak ejtik (*kheie*, *ghio-
*čel**), később pedig magyar *ty*-vel, illetve *gy*-vel helyettesítik (*tyár*, *magyar*).

— Komoly nehézséget jelent a szóhangsúly elsajátítása is. A nyelvtanulás kezdeti szakaszában általában az első szótagot ejtik hangsúlyosan (*ármata*, *áve*). Később, bizonyos „szabályok“ általánosítása folytán, melyek szerint a mássalhangzóval végződő szavakban az utolsó, a magánhangzóval végződőkben pedig az utolsó-előtti szótagon van a hangsúly, ilyen hangsúly-hibákkal találkozunk: *amestéc*, *fonetică*.

A felsorolás befejezésekként szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a bemutatott tipikus kiejtési hibák nagy része főleg a nyelvtanulás kezdeti szakaszában jelentkezik, de egyes jelenségek, például a román félig zárt *e*-nek nyílt *e*-ként való ejtése, az *oa* kettőshangzónak a magyar *a*-val való felcserélése, a hangsúlyos magánhangzók megnyújtása, a lágy *k* és *g* sajátos román mássalhangzóknak *ty*-, illetve *gy*-vel való helyettesítése a románul elég jól tudók beszédében, sőt még a kétnyelvűség kezdeti szakaszában és egyes erdélyi román nyelvjárásokban is fellelhetők.

3. Módszertani szempontból a hangtani kérdések ismertetésével és tudatosításával kapcsolatban több értékes következtetés vonható le.

A jelenkori metodikai alapelvek egyöntetűen leszögezik, hogy a helyes kiejtés elsajátítása szerves része a modern nyelvtanításnak. E folyamatban jelentős szerepet töltenek be az *anyanyelvre való utalások*. A módszertanoknak elő kell irányozniuk a két nyelv hangrendszerében mutatkozó azonosságok és lényeges különbségek bemutatását, mert ezzel elősegítik az azonos hangok társítását és a megtanulandó nyelv sajátos fonémáinak a megismerését, a tipikus kiejtési hibák kiküszöbölését.

A román nyelv minél tökéletesebb elsajátítása nagyban függ a helyes kiejtéstől. Végeredményben ettől függ nemcsak a beszélt nyelv minősége, hanem a helyesírás is. Számos példa igazolja, hogy bizonyos negatív kiejtési jelenségek nyelvtani hibáknak is tekinthetők, mert, főleg főnevek és igék esetében, előidézhetik az egyes és többes szám, a határozott és határozatlan alak, valamint az első és második személy összetévesztését. Éppen ezért a román nyelvet oktató tanítóinknak és tanárainknak különös gondot kell fordítaniuk a hangtani kérdések tárgyalására, állandóan ellenőrizniük kell saját maguk és tanulóik kiejtését.

Mivel gyermekkorban a hangképző szervek elég rugalmasak, tanulóink teljes mértékben el tudják sajátítani a jellegzetes román hangokat. Később azonban ez, főleg olyan esetben, amikor a román anyanyelvűekkel való érintkezés korlátozott, sokkal nagyobb figyelmet és energiát igényel. Ilyenkor rendszerint az anyanyelv használatával kapcsolatban már rögződött hangképzési mód gátlólag hat a helyes román kiejtés kialakításában. Fontos tehát, hogy már *gyermekkorban*, a nyelvtanulás kezdetén elsajátítsuk a helyes kiejtést. Gyakorlatból tudjuk, sokkal könnyebb kialakítani egy helyes hajlamot, megszokást, mint kijavítani egy megrögzött helytelen.

Az anyanyelvből származó negatív jelenségek megelőzése céljából meg kell ismertetnünk tanulóinkkal a jellegzetes román hangokat, ki kell fejlesztenünk azokat a képességeket, amelyek alapján felismerik e fonémák hangképzési sajátosságait. Mindez megvalósítható nemcsak az utánzás, auditív elemzések, hanem a *vizuális érzet* alapján is. Mindkét módszert alkalmazva, mikor kiejtjük az ismertetett hangot, a tanulók megfelelő ábra segítségével érzékelné tudják a hangképző szervek állását, mozgásait. (Szemléltető anyagként ajánljuk az akadémiai nyelvtan, *Grammatica limbii române*, első kiadásában közölt hangtani ábrákat.)

Főleg kisebb osztályokban az elsajátítandó hang elméleti ismertetése és tiszta, helyes kiejtése után végeztessünk minél több gyakorlatot. Ebből a célból válasszunk ki megfelelő szórészeket, szavakat, amelyek tartalmazzák a hangképzés szempontjából nehézségeket jelentő fonémákat, olvastassuk el többször őket, majd mondatok, összefüggő szövegek alapján *automatizáljuk* az előző gyakorlatok folyamán kialakult készséget és jártasságot.

A modern nyelvoktatásban különös jelentősége van az audio-vizuális eszközök (hanglemez, magnetofon, film) alkalmazásának. Amint tudjuk, a hanglemezt főleg az autentikus minta-kiejtés meghallgatására használják. Ebből a szempontból értékesek és nagyon hasznosak azok a megfelelő hozzáértéssel készített hanglemezek, amelyeket az idegenek számára készült román nyelvkönyv mellékleteként hoztak forgalomba (Boris Cazacu—Clara Georgeta Chiosa—Matilda Caragiu Marioțeanu—Valeria Guțu Romalo—Sorina Bercescu: *Cours de langue roumaine. Introduction à l'étude du roumain à l'usage des étudiants étrangers*. București, 1967). A könyv párbeszédés olvasmányokat, szómagyarázatokat és alapvető nyelvtani ismereteket tartalmaz, a hanglemezekre pedig szavakat, mondatokat és szövegeket rögzítettek, melyek többszöri lehallgatása konkrét segítséget ad a helyes kiejtés kialakításában. Hasonló könyvek, hanglemezek megjelentetése régi hiányokat pótolna a nemzetiségi iskolákban folyó román nyelvoktatás megjavításában.

A hanglemezzel szemben a *magnetofonnak* az az előnye, hogy ezzel nemcsak a minta-beszédet rögzíthetjük, elemezhetjük, hanem minden egyes tanuló kiejtését. Mikor lehallgatjuk a szalagot, ki-ki meggyőző módon érzékelheti a saját beszédében előforduló hibákat. Így egyetlen magnetofon vagy lemezjátszó beszerzése már lehetővé teszi a modern technikai eszközök alkalmazását. Használatuk, éppen azért, mert lehetővé teszi otthon is a többszöri lehallgatást, elemzést és ellenőrzést, nagyban elősegíti a helyes hangképzést.

A filmnek ugyancsak nagy szerepe van az oktatás folyamatában. Főleg felsőbb osztályosok részére fontosnak tartjuk *román dokumentációs vagy játékfilmek* forgatását. A román nyelv és kultúra megismertetése szempontjából elsősorban a történelmi és a tanulmányozott irodalmi művek alapján készült filmeknek van nagy jelentőségük, de bármely román film hozzájárul az autentikus román nyelv megismeréséhez, elsajátításához.

A helyes kiejtés rögzítése érdekében tanácsoljuk a diákoknak, hogy *beszélgeszenek minél többet* román anyanyelvű társaikkal, látogassák a román színházat, vegyenek részt román előadásokon, a tudományos és irodalmi körök munkájában, hallgassák rendszeresen a román rádió és televízió híradásait, ifjúsági műsorait, használjanak fel minden beszélgetési lehetőséget a pionrházban, KISZ-ben, otthonokban, mert a helyes kiejtés és általában egy nyelv elsajátítása elsősorban hallási probléma, megszokás és állandó gyakorlás kérdése.

A szókészlet és a nyelvtani szerkezet ismertetésével kapcsolatban itt most csak annyit, hogy a *szókincs* gazdagítása is újabb feladatok elé állítja a tanárokat. Mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból foglalkoznunk kell a szóképzéssel, a rokonértelmű szavakkal, a sajátos román kifejezésekkel és a tükörszavak, tükörkifejezések kérdésével.

Az *alaktan* és *mondattan* oktatásában állandóan rá kell mutatnunk a román nyelv szerkezeti sajátosságaira, mert csak ennek alapján és állandó gyakorlatokkal tudjuk kiküszöbölni a nyelvtani hibákat.

Végül néhány általános vonatkozású elvet szeretnénk kiemelni.

A nyelvtanulás kezdetén és a következő szakaszokban észlelhető negatív jelenségek összehasonlításából kitűnik, hogy az anyanyelvi hatások intenzitása fordított arányban van a tanult nyelv elsajátításában elért fokozattal. Amilyen mértékben sikerül tanulóinknak megismerniük a román nyelv szerkezetét, jellegzetességeit, olyan mértékben fogy az anyanyelv szerkezeti sajátosságaiból származó hibák száma és gyakorisága. Az anyanyelvi hatás a nyelvtanulás kezdetén a román nyelv minden területén megmutatkozik, később azonban fokozatosan csökken, míg mindössze néhány hangtani és mondattani jelenségre korlátozódik.

Napjaink igényeit és célkitűzéseit tartva szem előtt, megállapítható, hogy a múltban használt módszerek az oktatás már túlhaladott szakaszának a kifejezői, nem érték el azt a maximális hatásfokot, amelyen a román nyelv a mindennapos érintkezés, a román kultúra és szellemiség megismerésének biztos eszközévé válik.

Tudjuk, a múltban a cél az volt, hogy végzett növendékeink megértsenek egy napilapot, el tudjanak olvasni irodalmi vagy tudományos műveket. Ez is fontos. Éppen ezért a hangsúly főleg az írott nyelvre tevődött. De ma, a rádió, film, televízió, a munkaülések, tömegszervezeti és pártgyűlések, tudományos ülésszakok korszakában, egyre inkább előtérbe kerül a *beszélt nyelv* szerepe. Korunk követelményei bonyolultabbak, és hazánk lüktető életében való részvételünk megköveteli tőlünk a folyamatos beszédet, a román nyelv többirányú megismerését. E cél elérése végett, főleg az utóbbi évtizedben, szükségessé vált a tanítási módszerek átalakítása, új, modern eljárásokkal való gazdagítása. A román nyelvoktatás modernizálása sürgetően követeli iskoláink technikai eszközökkel való ellátását, hanglemezek, egy általánosabb módszertan és az ennek megfelelő új tankönyvek megjelentetését.

Ami magukat az előadási módszereket illeti, a helyes kiejtés szempontjából szükségesnek tartjuk az audio-vizuális eszközök minél nagyobb mértékű alkalmazását. A nyelvtanítás más területén továbbra is az összehasonlító módszerrel kombinált *direkt módszert* tartjuk célravezetőnek, mert az utóbbi bizonyult a leghatásosabbnak, az előbbi pedig hozzájárul a román nyelv sajátos vonásainak a megismeréséhez, a jellegzetes hibák kiküszöböléséhez. Az összehasonlító módszer alkalmazását azonban nem szabad túlzásba vinni. Ne tévesszük szem elől, hogy a román óráknak egyetlen célja van: a román nyelv minél tökéletesebb elsajátíttatása.

A nyelvtani kérdések ismertetésében hagyjuk el mindazt, ami nem szolgálja közvetlenül a nyelvtanulást. Ne tanítsunk definíciókat (mi a főnév, melléknév, ige, alany, állítmány), hanem a nyelv működésére, a helyes beszédre vonatkozó észrevételeket, szabályokat, és gondoskodjunk a nyelvi normák gyakorlatban való alkalmazásáról. Törekedjünk arra, hogy a gyakorlatok folyamán tanulóink grammatikai ismeretei hajlammá, megszokássá váljanak.

Meggyőződésünk, hogy a még elég gyakran előforduló jellemző hibákat ki lehet küszöbölni. Megfelelő hozzáértéssel és kitartással dolgozva elérhetjük, hogy tanulóink, egyetemi hallgatóink ne elégedjenek meg akármilyen kifejezési eszközzel, hanem igyekezzenek a helyes kiejtésnek és a nyelvtani normáknak megfelelő beszédmódot kialakítani. Szókincsüket továbbra is gyarapítva, birtokába jutnak a gazdag román irodalmi nyelvnek, melyet anyanyelvükkel együtt eredményesen használhatnak, úgy is, mint közlési eszközt, úgy is, mint újabb lehetőséget ismereteik gazdagításában.

Adám Zsigmond

Eliot világa

Nyelvünkre fordítani a világirodalmat annyit tesz, mint felénk fordítani a világ arcát, a szellemtől sugárzót, a szépségben tündöklőt. „Fél Földre süt a nap felettem / fél Földdel együtt fed az este“ — mondhatjuk Szabó Lőrincsel, egyikével a legnagyobbaknak, akiknek érdeméből büszke alázattal vallhatjuk:

Tanítóm minden, ami él,
apám a múlt egész világa
s addig terjed hazám határa,
ameddig az agyam elér.

Nem tudom, ismerik-e más nyelven is az idézett verset. S ha igen, akadt-e méltó tolmácsolója, olyan, aki a gondolat nagysága mellett a szavak Szabó Lőrinc-i varázsát is közvetíteni tudta. Akárhogy is lenne, azzal, amit ad a világnak, minden nemzet, minden kultúra csakúgy gazdagodik, mint azzal, amit kap tőle. Világos és mégis rejtélyes kémiája ez az értékek keveredésének. Az a költő, akinek verseit most már hazai műfordítók jóvoltából is élvezhetjük magyarul — Thomas Stearns Eliot — ennek a kulturális vegytannak egyik legbámulatosabb mestere. Szabó Lőrinc idézett sorai tökéletesen ráillenek: ő valóban mindentől tanult, ami él, „a múlt egész világát“ személyes örökségeként kezelte, s ha azt nézzük, mi mindent befogadott az elioti elme — honául az egyetemességet jelölhetjük meg, a földrajz semmiképp sem szab határt annak a szellemi birodalomnak, amelynek polgárává avatja az olvasót.

A költő nagysága akkor is jelentős eseményként ajánlaná figyelmünkbe az Albatros kiadónak T. S. Eliot legszebb versei című kötetét, ha a benne foglalt fordítások csupán a hazai úttörés érdemével dicsekedhetnének. Öröm és elégtétel, hogy ennél sokkal többet kapunk. Lőrinczi László, Szász János és Szemlér Ferenc fordításai — melyeknek szövegösszehasonlítását és jegyzetelését Szilágyi Domokos művészi-filológiai kompetenciája teljes vértetében végezte (csak sajnálhatjuk csodálkozva, hogy ő maga nem szerepel tolmácsolóként is?!?) — a legigényesebb Eliot-rajongót is kielégíthetik. S mert minden műfordítói vállalkozás egyben új hívek toborzása, ez a kötet — bár a kolofon a példányszámot kevésbé méltányolható diszkréciójával kezeli — minden bizonnyal az eddigénél szélesebb körben ébreszt érdeklődést a XX. század egyik legnagyobb költői életműve iránt. A versekhez magukhoz — Szemlér Ferenc gazdagon dokumentált, szellemes előszava után — nehéz hozzászólni. Az Eliot-fordító Szemlér, Szász, Lőrinczi, az Eliot-

kommentátor Szilágyi olyan bizalmas otthonossággal közlekednek a Mű labirintusában, amelyet a kritikus többéves munkával sem tudna megszerezni, hiszen a költőmódra, belülről való látás adománya semmilyen stúdiummal nem pótolható. Csak az esemény kiváltotta ünnepi érzés menti — vagy magyarázza — azoknak a jobbjára saját használatra végiggondolt szempontoknak a közreadását, amelyek óhatatlanul felmerülnek, a szakmain innen és túl, a kötet olvasójában.

Általános vélekedés szerint — egyesek roszszallóan említik, mások épp ellenkezőleg, az oeuvre választékosságának (tehát kissé a maguk beavatottságának) dicséretére — Eliot Kafkával és Beckett-tel osztozik az „érthetlenség“ kétes dicsőségében. Aki azonban nem dicsérni vagy temetni jött Eliotot, hanem megismerni, annak úgyszólván semmit sem mond ez az (ócsárló vagy díszítő jelzők kíséretében) sűrűn felhangzó minősítés. Amint kézbe veszi a kötetet, elfelejti, mit is hallott, olvasott Eliotról, figyelmét teljesen leköti, amit tőle olvas. A versek közreadásának, Eliot hazai magyar közvetítőinek éppen ez volt a célja, s ezt maradéktalanul sikerült elérniök. Az olvasónak tekintélyes mennyiségű — és nemcsak irodalmi! — ismeretanyagot kell felidéznie, hogy „eliotul“ tudjon olvasni; a kiváltott szellemi kataklizma azonban korántsem merül ki ebben a — kényelmes versbarátot alaposan elriasztó — hatásban: minden, aminek stabilitásáról görcsösen igyekszik magát meggyőzni, kimozdul a helyéről. Az otthonos, meghitt Rend válik kérdésessé.

De nem kívánunk-e méltánytalanul sokat a költőtől, amikor elvárjuk, hogy csak rendet lásson ott, ahol rendtelenség is van, vagy még inkább: hogy ő teremtsen rendet a káoszban? Persze, a rend, akár a rendtelenség, látszólagos is lehet; a költő, meglehet, éppen akkor tölti be rendeltetését, ha látszat és való, jelenség és lényeg mélységében hű és hűségében új képét tárja elénk, ha művészi renddél szervezi a beismerést és megismert emberi rendtelenséget. Az értelemnek mindig ez volt, ez is marad a hivatása: törvények megismerésével és megteremtésével tágitani magunkról való tudásunk határait. A megmagyarázhatón túl van egy világ — egy? megszámlálhatatlan! —, melyet érthet ugyan a tudós is, de csak a költő, a művész tud kifejezni. Ami Eliot költészetében a legmonumentálisabb, az éppen az emberi kultúra egyetemessége a folyamatként állandósult Időben.

De ha egyetemeset mondunk, máris határt szabunk, igaz, tág s egyre táguló határt, a végtelennek. Dehát rend és rendtelenség fennebb idézett, nyugtalanító viszonylatában nem éppen az egyetemes képviseli a rendezhető és rendszerbe foglalható, a rendeltetésként vállalható, szemben a gyanús, sőt félelmetes végtelennel? S nem a rend bölcs és fájdalmas diadalát ünnepeljük-e Eliot elemző szigorában, nagyvonalú szintézisében? A belénk-épült múltat, az emberiség közös emlékezetét, e roppant terhet, elegáns lebegésben tartja s átadja annak, akit illet: „a vég előbb van, mint a kezdet / ... / S minden mindig tart...“ Mérlegelni csupán a pillanatot lehet. Eliot nem akarja megragadni az „órák idejénél idősebb“ időt, nem is kel versenyre vele: hullámveréséhez igazítja pulzusát. S mert tudja a Mester, hogy utolsó szívedobbanására bizony nem állnak meg az órák, szétszedi s szemügyre veszi a Szerkezetet. Már nem is egy, de megszámlálhatatlan óra rugói hevernek asztalán, elkeverednek, s mikor ismét összerakná, amit szétsze-

dett, a varázslók közismert kajánsága vagy egy közönyös demiurgosz szórakozott önkénye irányítja mozdulatait. A néma napóra és a székes-egyház tornyán a mutatók, az ócska vekker és az ősi homokóra, az öblös kondulás és a kényes ketyegés — mind, mind az időt mutatták. Most időket mutatnak időtlenül, világító számlapon — számok nélkül, visszhanggal — hang nélkül.

Mit szolgál mindez?

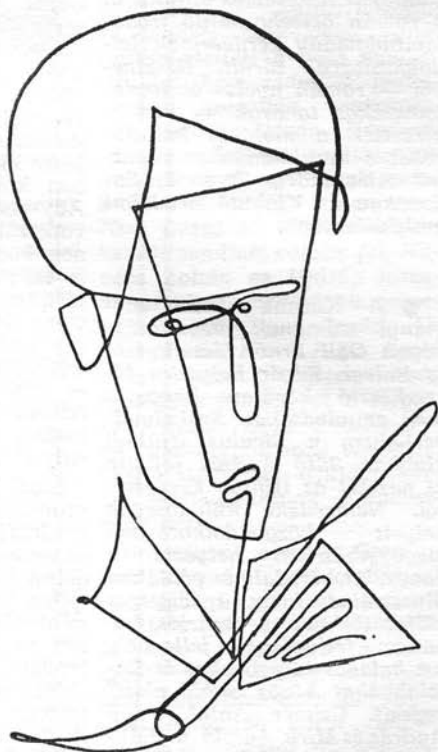
Az aprópénzre nem váltható gondolati költészet lejáráthatatlan becsületét.

Az öncélúnak kompromittált, embercélú szépség értékét.

Azt, hogy a legszükségesebben túl is szükségünk legyen Valamire. Ilyen Valami Eliot költészete.

Filesgé: Júlia

Móra Bernát
rajza

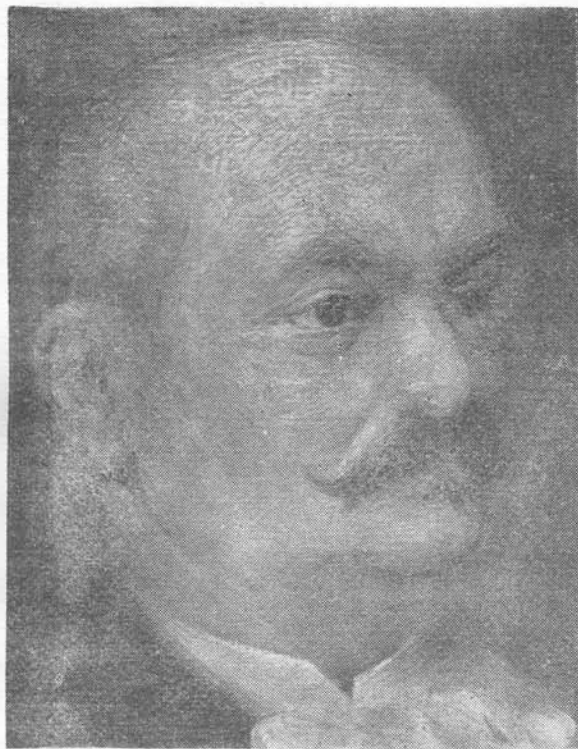
◆ A Bukarestben székelő Filológiai Társaság nyári tanfolyamait ezidén Piatra Neamț városában tartotta „Aramlatok a román irodalomban” címen. Boris Cazacu két előadása a a román próza romantikus és reális nyelvi és stiláris jelenségeiről, a román és német romantizmus összehasonlító vitája Paul Cornea és Liviu Rusu előadásai nyomán, Emil Boldan fejtegetése a romantikus román drámáról s Mircea Anghelescu a realizmusról és a naturalizmusról szóló értekezése sokoldalúan egészült ki a román humanizmus, felvilágosodás, klasszicizmus, poporizmus, szimbolizmus és avantgardizmus kérdéseinek felvetésével, valamint a történelmi és folklórkutatás irodalomtörténeti szerepének felvázolásával. A kéthetes tanfolyam a román összehasonlító irodalomtudomány kérdéseinek feldolgozásával zárult. Résztvevői — román nyelv- és irodalomszakos tanárok — megtekintették a moldvai kolostorokat s tanulmányokat végeztek Alecsandri, Creangă, Sadoveanu és Vlahuță irodalmi emlékházaiban.

◆ A Korunk ifjúságtudományi számának megvitatása végett Gáll Ernő főszerkesztő és Balogh Edgár helyettes főszerkesztő körúton látogatta meg az olvasókat. Székelyudvarhelyen a Siculus ifjúsági klubban Sütő András fejtekte ki nézetét az ifjúság kérdéseiről. Nemzedéki különbségek helyett közgondolkozásbeli megegyezésekre helyezte a hangsúlyt, irodalmi példákon illusztrálva, hogy a lényeges változatos nem generációs, hanem felfogásbeli jellegűek, s a haladás idősebbeket és fiatalabbakat „közös zászló alatt” egyesít. Csizsér Antal, Papp András és Mirk László a diáklubok, az iskolai nevelés és

Számon tartja valaki az ilyen évfordulókat? Kötve hiszem. Sokkal jelentősebbektől és kerekesebbektől is el szoktuk spórolni a megemlékezést... A megdöbbenés csupán nagyrítkán hasít belénk: mai önmagunkat igazából csak úgy ismerhetjük meg, jövőnkét biztos alapra kemény kézzel csak úgy szerkeszthetjük, ha nem szűnünk meg múltunkra vigyázni. Eszünkbe kell hogy jusson az is néha: nemcsak a veretes drágakövek alkotják elidegeníthetetlen tulajdonunkat — büszkéik igazán persze ezekre vagyunk —, hanem az esendő, szürke kavicsok is, a hamu is, amelyből csillagszemű ifjaknak útravaló pogácsát sütöttek. Őseink közt nemcsak lánglelkű hősök, kardvillogató, győzni és veszteni tudó hadvezérek voltak, hanem szelímalomharcot vívó, az idő iramától elmaradó Don Quijoték is. A neveltségessé vált bűsképű lovagokról is szólnunk kell néhanapján.

Miként a tiszta acél feltételezi a salakot, az arany a meddőközetet, Ady Endre új idők új dalait felvultató költői forradalma feltételezte Szabolcska Mihályt. A népies-nemzeti epigonköltők idillikus faluképei, naiv hangvételű nótái valósággal kérték-követelték a Nyugat-nemzedék mennydörgéses viharát. A modern magyar literatúra Dévényynél betörő plebejus gondolkodású, nyugatos műveltségű fiatal seregének szüksége volt az ellenállásra, a megütközésre, hogy teljes önmagát, csodás fegyverzetét, mindent legyőző őseréjét megmutathassa. Szabolcska Mihályék — szándékuk ellenére — olyan zsakutcába vezették a múlt század utolsó évtizedében a magyar költészetet, amelyből csak Adyék forradalma vezethette ki. Igazat kell adnunk Elek Artúrnak, aki 1911-ben kiadott lírai antológiájának — Szabolcska- és Ady-versek is vannak benne — bevezetőjében a következőket írta: „Az a két költői nemzedék, amelynek kötetünket szenteltük, akármennyire különbözik is egymástól, egymás útját törte, egymás nyomában járt, egymás érvényesülését készítette elő.” Juhász Géza Szabolcska összes verseiről írott recenziójában egy lépéssel tovább megy: „Pár eredeti szöösszetétel, jelzőhalmaz, a sötét hangulatok csillogó borúja — írja 1929-ben a *Napkelet* hasábjain — s a költő feltűnő kedve bonyolultabb lelki folyamatok ábrázolására, jelzi az utat itt-ott meglepő határozottsággal Ady felé.”

Szabolcska Mihály neve a maradiság, a hináros provincializmus, a szikkadt pusztai gondolkodás szinonimájává vált. Mély megvetéssel vagy lenézéssel számonalommal illik említeni csupán, amióta Adyék forradalmi törvényszéke fejére olvasta a megfellebbezhetetlen szentenciát: Költőcske Mihály... Több volt ez, mint sértő bélyeg, több volt, mint objektív értékítélet: az „üzenet” az országosan ünnepelt és körülrajongott, Petőfi és Arany „méltó” utódaként tisztelt jelentette. S tartalmazta az irodalmi halálos ítéletet is. Szabolcska Mihály, az író valójában évtizedekkel előbb halt meg, mint Szabolcska Mihály, az espe-

Ferenczy József: Szabolcska Mihály

(A temesvári református esperesi hivatal tulajdonában)

res... Írt, programokat fogalmazott, könyvei jelentek meg a vesztés csaták után is, de buzgó híveit kivéve már nem figyelt fel azokra senki, egyre laposabbá és egygyűbbé váló versikéire feltartóztathatatlanul hullott a mulandóság gyorsan keményedő szürke pora. Miként öreg emberek rigolyáit szokás, mosolyogták meg erőtlenül fel-feltörő háborgásait. Olyan csúfos vereséget szenvedett, hogy már senki sem tudta komolyan venni... A hivatalos irodalmi fórumok — ha egyre kisebb meggyőződéssel is — továbbtömjénezik, de az első világháború után rügyező és szárbaszökkenő erdélyi magyar irodalom élesen elhatárolta magát tőle. Az *Erdélyi Helikon* első marosvécsi öszszeállításán életkorbeli korlátozáshoz folyamodtak, hogy Szabolcskát távolartsák. Az erdélyi irodalmi közélet szinte teljesen kiközösítette magából.

Az ifjabb nemzedék számára, amely csak Ady kapcsán hallott esetleg néhány szót róla, szerepe egy kicsit a mesebeli sárkányéhoz hasonlatos: csak azért lép színre, hogy a daliás hőst próbára tegye... Indulatainak kénes forrására senki sem kíváncsi, nem keressük megátalkodott maradiságának az okát, nem érdekelnek az Ady lesújtó üzenetét kiváltó és követő pamfletek. A hivatásos irodalomtörténészek némelyikét kivéve nem nagyon tudjuk, mit és hogyan írt a „szegény, kicsi, megvadított ember“. Még a

krónika

a KISZ belső nevelési feladatait részletezte. Az előző napon itt lezajlott országos Siculus táncdalfesztivál kapcsán élénk vita alakult ki a fiatalság zenei érdeklődéséről, igazat adva a Korunk zenei útmutatásának. Simó József diákegyüttése eredeti népi-beat szerzeményeket mutatott be.

Sepsiszentgyörgyön a kerekasztal-megbeszélés résztvevői a Korunk-anyag honi magyar vetületben való folytatását sürgették. Gajzágó Márton, Veress Dániel és Fábián Ernő hiányolta a tizenévesek kérdéseinek felkarolását. A Sütő-féle felfogással ellentétben a 60-, a 40- és a 20-évesek történelmi felelősségtudatának tartalmi különbségeire utaltak; a népi-nemzeti elkötelezettség fokozódásáról szóltak; az ifjúságtudomány kultúrfilozófiai és konkrét szociológiai elmélyítése mellett a honi magyar ifjúsági hagyományok feldolgozását tartották szükségesnek. Szurtos István (Kézdivásárhely) életkori sajátosságok helyett az új elvárások nemzedéki kihordását hangoztatta, Kiss Dezső az ifjak elhelyezkedési gondjait vetette fel, Kovács Zoltán az ifjúság társadalmi elidegenedésének veszélyeire utalt. Dani Árpád, Albert István, Boros Judit, Égető Albert diákok a tanterv túlzásfokosságára hívták föl a figyelmet, Szabó Zsolt a diák-tanár viszony zavarait elemezte, Ovári Attila az ifjúsági kérdés feldolgozásának állandósítását kérte.

Brassóban Apáthy Géza a tudományos feldolgozással egyidejűleg az ifjúság erőinek belülről való kibontását jelölte meg feltételnek a kérdések megoldásához. A felszólaló középiskolások és egyetemi hallgatók közül Balogh István a szakmai nyelvművelést, Jenei Tamás (Hosszúfalu),

krónika

Gergely Tamás és Sipos Attila az irodalmi kör és szabadegyetem kiépítését, Nagy János a diákság cselekvő művelődését, Robel Pál a brassói magyar műegyetemi hallgatóság korszerű kulturális életformáját vizsgálta meg. Madaras Lázár, Lendvai Éva, Szabó Sámuel és Ménessy Erna a helybeli magyar irodalmi kör működésének filozófiai, szociológiai és műszaki tematikával való kibővítését kívánta, s a kulturális szolgáltatások fejlesztésében jelölte meg az ifjúság önmegvalósításának leghatékonyabb eszközét.

◆ Nyugat-európai és tengerentúli országok magyar tudósainak, egyetemi oktatóinak, tanárainak, nyelvészeinek, műfordítóinak, lapszerkesztőinek és kulturális szervezőinek részvételével augusztusban nyelvművelő konferencia zajlott le a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen a Magyar Tudományos Akadémia rendezésében, ahol megvitatták a magyar nyelv és irodalom ápolásának korszerű feladatait. Az előadássorozatban Bárczi Géza az anyanyelv ápolásáról, Lőrincze Lajos a nyelvművelésről és nyelvvédelemről, Kálmán Béla a nyelvek együttéléséről, Deme László a jó magyar kiejtésről értekezett, mások a magyar irodalom fő irányairól, a színjátszásról mint a közösségformálás eszközeiről, a népművelő klubéletről s a néptánc társadalmi jelentőségéről adtak elő. Az Amerikai Egyesült Államok magyar iskoláiról Nagy Károly számolt be. A vendégek között daloskönyvet és irodalmi szöveggyűjteményt osztottak szét. Az előadássorozat befejezése után a konferencia résztvevői meglátogatták a kecskeméti Kodály-szeminariumot.

magyarszakos egyetemi hallgatók számára sem kötelező olvasmány Szabolcska Mihály... Költeményei közül csak azokat idézgetjük, amelyeket Dóczy József és Dankó Pista dallamai megmemeitettek és átsegítettek a mulandóságon. De ki gondol arra, mikor borgózós éjszakákon belekeseredik —, mondjuk, a *Tele van a város akácfavirággal*... kezdetű nótába, hogy az elátkozott Szabolcska Mihály sorait éneкли?... Félreértés ne essék: nem kérjük Szabolcska Mihály rehabilitációját, ebben az ügyben meddő kísérlet volna minden perújítás, nem kérjük műveinek újrakiadását, csupán alá szeretnők húzni, a nagy nyílvanosság előtt akarjuk kimondani *A magyar irodalom története* IV. kötetének egyik rá vonatkozó mondatát: „Mindenesetre költő volt, kicsiny, de saját hangú és nem is egészen varázstalan egyéniség.“ Halálának negyvenedik évfordulóján, gondolom, megérdemel ennyi figyelmet.

Találón állapította meg Dsida Jenő az *Erdélyi Helikonban* közölt nekrológiájában: „Az életükben el nem ismert és haláluk után a Pantheonba és generációk szívébe helyezett költők nálunk annyira megszokott pályáját ő visszafelé futotta meg. Éppen ebben áll — sub specie aeternitatis — költői tragikum.“ A *Fővárosi Lapokban* 1891-ben megjelent négy versével valósággal berobbant a magyar költészet Arany halála után vezércsillag nélkül maradt egére: Beöthy Zsolt tárcában köszöntötte. Megjelenő kötetei osztatlan sikert arattak. A XIX. század legerősebb formahagyományához igazodott: a lírai kifejezés legfőbb területének a dalt és a zsánerképet tekintette. Néprománcai világos előadásukkal, szerkezetük kelekéségével, bensőséges hangulataikkal kétségtelenül gazdagították a magyar irodalmat. Vitathatatlan érdeme, hogy a hideg rutin, a pözlő szónokiasság, a sötét pesszimizmus idején volt bátorsága az érzelmes ellágyulásra, a keresetlen intim hangvételre, az egyszerű élethelyzetek őszinte kidalolására. Találón jellemezte fiatalkori önmagát: „Lelkem a Danton lelkével rokon. / De a szívem, mint gyermekleányé...“ Valóban csak egy leányszoba lakója képzelhette olyan gondtalanul simának, makulátlanul tökéletesnek, báránybékességűnek a falut, amilyennek Szabolcska rajzolta. A színek közül csak a rózsaszínt és annak árnyalatait használta. Falvédő hitelességű faluképeiből teljességgel hiányoztak a sötétebb tónusok, parasztjai, helyzetdalainak hősei, a szerelem apró tragédiáinál nagyobb bajokat nem ismertek, a szegények — ha ritkán betevődnek a vadvirágokkal díszített szalonokba — csalódásig hasonlítottak a népszínművek statisztáihoz. Az idillt, a szeretet abszolútumát hirdeti akkor is, amikor egyenesedni kezdenek már a kaszák, s ökölbe szorulnak a kerges kezek... Tehetséggel megírt versei alól is kirántja a talajt a bonyolódó valóság, költői vénája pedig elapad, erejéből a századforduló után már csak fakó közhelyekre futja, költészete teljesen elmodorosodik, ellaposul. Kétségtelenül szerepet játszott ebben, hogy a vidéki Debrecenből az eldugott erdélyi községbe, Marosfelfaluba kerül, onnan pedig a Bega partjára, ahol ugyancsak nem tartották nagy értéknek a kultúrát. Mivel papi palástja nem engedte, hogy a tehetségének leginkább megfelelő műfajt — a dalt — mű-

velje, a családi és kalendáriumi események száraz fantáziájú énekesévé vált. Ady és a *Nyugat* költőplejádja nem annyira előkészítője és okozója, mint siettetője és végrehajtója volt az elkerülhetetlen bukásnak. Tragédiája, hogy miként Don Quijote, háborút indított a szélmalomok ellen...

Lényegében két század mentalitása ütközött meg abban a háborúban. Két világ nézett egymással farkasszemet. Az új magyar csodákat váró és követelő, a magyar irodalmat alapjaiban forradalmasító ifjú seregek élén Ady Endre riadóztatott, míg a mindent elsímító szeretet gipszbálynáyat imádó, a falu maradiságát zászlójára tűző, az úri osztályok érdekeit hívással kiszolgáló erők választott, többszörösen megkoszorúzott tábornoka Szabolcska Mihály. Gondolkodásuk, temperamentumuk különbözőségéről tanúskodnak — a verseken túl — életútjuk közös állomásaihoz való viszonyulásaik is. Találkozni sohasem találkoztak — csupán egy pillantással mérték fel egymást, amikor 1909-ben Temesvárt az utcán szembe mentek —, de a véletlen úgy hozta, hogy — ha más-más időben is — azonos helyeken forduljanak meg. A jurista Ady valósággal elmenekült a kálvinista Rómából, a teológus Szabolcska számára: „A világ legfontosabb városa: Debrecen, leggyönyörűbb helye: a Nagyerdő.“ Adynak Párizs a világot jelentette, ismételen elzarándokolt az ámulat szent városába, Szabolcskát Genf, Párizs hidegen hagyja. A *Grand Caféban* című versében a pusztai nomád fölényével még ő sajnálkozik a cifra urakon, hogy nem értik meg nótáinak metafizikai szomorúságát. Ady lidérces álomnak tekintette a Temesvárt töltött hónapokat, Szabolcska Mihály „ott a petyhüdt, csúf Béga körül“ élt több mint egy negyedszázadig a legnagyobb megnyugvásban és boldogságban. Budapestet mindketten másért és másként utálták. Kettejük harcában a földhözragadt maradiság és az európaiságban fogant magyarság ütközött meg több fronton is egymással.

Hálátlan szerepre vállalkozott, de amikor dicstelen tündökléséről és bukásáról megalkotjuk lesújtó véleményünk, gondoljunk néha vitathatatlan érdemeire is. Igazat kell adnunk Juhász Géának, aki idézett cikkében összegezőképpen a következőket írta: „Szabolcska küldetése az volt, hogy a vele egyívású vidéki magyarságot nem hagyta a lírától végleg elidegenedni. Horizonttalan együttérzéssel fejezi ki azt a pusztuló réteget, mely ős álmai pipafüstjébe burkolózik az ellenséges világ előtt. A természet tövistelen vadvirága ő. Sok hervadó szirmában csak azok gyönyörködhetnek zavartalanul, akik kegyelettel őrzik a préselt ibolyát, melynek illata már csak ábrándjaikban él. Mégis, ha méltányosak akarunk lenni, más nem lehet végső szavunk: aki a mai nemzedékből végigtallózza a költészet hulló ligetét, rá-rábukkan az avarban egy-egy bokoraljra, ahonnan felé árad a fiatal teremtőerő örök illata.“ Hasonló a kicsengése Móricz Zsigmond nekrológiájának is a *Nyugat* 1930-as évfolyamában: „Szabolcska Mihály lassacskán visszahullott a kis falujába s beleolvadt a magyar ködbe, amelynek mégis néhány opálos tűzvilágást adott...”

S ha a költészetben csak néhány villanásra telt, annál gyümölcsözőbb volt kulturális szervezői tevő-

téka

Györy Dezső

Emberi hang

„Ki látta őt?“ — kérdezte *Fábrý Zoltán*, a maga kortársnemzedékének szigorúan szemére hányva, hogy az Újarcú magyarok költőjét elfelejtették vagy nem ismerik... Másfél évtized telt el a stócsi számonkérés óta is, de talán csak most, a gömöri tájról indult s az egykorú magyar ifjúság népi-szociális törekvéseit, az antifasiszta harcot, a dunai néptestvériséget hirdető poéta lírai életművének gondos és szép kiadásával enged fel a köd, mely mindig körülvette (regényeit hamarabb ismerik). *Sándor László* a kötet bevezetőjében felvázolja „a vox humana költőjé“-nek pályáivét, mely őszintén és sokszorosan tükröződik 1917-es verseitől máig. *Újító, robbanékony, lelki katarziszokat és társadalmi mozgásokat egyéniségében egybekötő, missziós ember 9 verskötete formálódik ebben a gyűjtésben egyetlen rapszódiaivá, mely minden bajban is felrázón hirdette: „lesz értel-münk. És kiált még majd / zam-atja az utódokon...”* E helytálló bizakodás át is segítette a költőt mindama mai problémáig, melyek számára mély emberségét hagyja örököül, élő internacionalizmusát, kimondva: „mindnek kívánom, amit egynek, / hiszen közös a nyeremény, / én minden népet félték attól, / amitől félttem az enyém.“ (Magvető Könyvkiadó, 1970.)

Naszlegyije Lenyina i nauka o literature

Hogy mit jelent Lenin öröksége az irodalomtudomány számára, erről sokat írtak az utóbbi évtizedekben, e jubileumi tanulmánykötet mégis tud újat nyújtani mind a felvetett tematika, mind a szemléletmód tekintetében.

téka

P. N. Berkov cikke arra vet fényt, hogyan tekintette Lenin az orosz kultúra és irodalom „európaiasodásának” megindulását a XVIII. században — e kérdés körül sok vita folyik mostanában —; B. Sz. Mejlah a XIX. századi irodalom értékelésével kapcsolatban mutatja ki a lenini történelmi metodológia jelentőségét; J. A. Andrejev a lenini tükrözés elméletének megvilágításához járul hozzá; L. F. Jersov és A. I. Hvatov a szovjet irodalom nemzeti hagyományairól, A. N. Jezuitov Lenin és az orosz forradalmi demokráta eszmei kapcsolatáról, V. J. Guszev a folklór szociológiai tanulmányozásáról értekezik. A Sz. Busmin az irodalmár szemével vizsgálja a Materializmus és empiriokriticizmust. J. N. Kuprejanova a filozófia területén barangolva elemzi Lenin tanítását a dialektikáról az irodalomtörténeti folyamat fogalmával kapcsolatban.

Különösen érdekes számunkra A. L. Grigorjev V. I. Lenin eszméi a szocialista országok ruszisztikájában című cikke, melyben román (Dobrogeanu-Gherea) és magyar (Lukács György, Sötér István) vonatkozásokat is találunk. A kötet zárófejezetét — Lenin és az irodalom — N. J. Zsoltova állította össze; részletes bibliográfiát tartalmaz az 1961—1968 közt megjelent könyvekről és sajtóanyagáról. (Izdatyelsztno Nauka, Lenyngrad, 1969.)

Varjas Béla

Szombatos énekek

A Régi Magyar Költők Társasága 5. kötete szombatos énekirodalmunk ez ideig feltárt teljes gyűjteményét tartalmazza, a jegyzékekkel és mutatókkal együtt több mint 600 lapon. A Varjas-féle összeállítás szép és nagy vállalkozás, melynek jelentősége túlmegy a

kenysége. Szentkláray Jenő mellett döntő szerepet vállalt a temesvári Arany János Társaság létrehozásában és vezetésében. Az első világháború után az elsők között volt, aki irodalmi előadásokat szervezett és tartott a Bega-parti városban. 1919. május 8-tól kezdve a városi mozgóképszínházban minden szombat délután a filmvetítés megkezdése előtt egy órát az irodalomnak és a zenének szenteltek. Déznai Viktor, Hajdú Frigyes, Járosy Dezső, idősb Kubán Endre, Braun Dezső mellett itt tart előadásokat Szabolcska Mihály. Szerepel a Temesvári Hírlap irodalmi estjén, majd az Arany János Társaság felolvasó ülésein.

Negyven esztendeje halt meg Szabolcska Mihály, az esperes. Nem korszakhatár ez a dátum, talán illetlenség is róla megemlékezni. De költői hulláját, amelyhez a mérgezésből, a megvetéstől félve kevesen mertek nyúlni az elmúlt évtizedekben, ideje már elföldelni, s a sírt megjelölő szerény fejfára megkísérelni objektív hangú szöveget írni... Itt be is fejezném, ha Szabolcska Mihály nem ingerelne ma is vitára. Úgy látszik, halálában is némely vonatkozásban szerencsésebben járt, mint az igazi nagyok. Marosfaluban tábla adja tudtul, hogy hat esztendeig ott hirdette Isten igéjét, de a szép, értékes freskókkal díszített boltíves templomot az időre bízták, hogy minél előbb végezzen vele. A ferencrendi barátok festette fali képek kiálltak hat-hétszáz esztendő próbáját, nem bántotta őket — pedig évszázadokon át igazán lett volna alkalma — a kálvinista józanság sem... Ideje lenne menteni, ami még menthető. Jó, hogy tábla áll a temesvári Cipariu utca egyes számú házában falán, nem irigylí azt senki Szabolcskától... De mindjárt továbbgondol az ember: az 1904-ben felállított Mária-émlékművön kívül nem emlékeztet semmi arra, hogy ott állt a tizes trónus. Nem érdemel Dózsa György Temesvárt szobrot? Ha Szabolcska márványt kap, nem bízhatjuk egy táblára a vallomást: ebben a városban vetette papírra Bolyai János a geometria történetében új korszak kezdetét hirdető mondatot: „A semmiből egy új, más világot teremtettem...”

Mindez egy olyan évforduló kapcsán jutott eszembe, amelyenket általában nem szoktunk számon tartani. No, de mindig jól jön a gondolkodó emlékezés.

Szekernyés János

Líra és matematika?

Ha abból indulunk ki, hogy esztétikai élményünk a művészi alkotás gondolati és formai törvényszerűségeinek kiteljesedésén alapszik, fölvetjük a kérdést, nem foglalhatók-e ezek a törvényszerűségek olyan logikai formákba, amelyeknek legalább bizonyos elemei mérhetők.

Ez az alapötlet vezérelhetette azokat a kutatókat, akik először tettek kísérletet, hogy — a teljes tárgyilagosság igényével — új módszereket alkalmazza-

nak lírai művek, sőt elsősorban kötetek vagy életművek vizsgálata. A szándék végső értelme az a törekvés, hogy végre az irodalomtudományban is olyan módszer jöjjön létre, amely valós és tárgyilagos eredményeket ad a művészi alkotások vizsgálatában.

Egy ilyen, a társadalomtudományok területén mérőben újszerű metódus létrejöttek több feltétele volt. Részen a nyelvészet és a filológia hagyományai érlelték ki, részben a statisztika kérdéskörének bővülése hozott magával olyan eredményeket, amelyek egyáltalán fölvethetővé tették költői alkotások méréses vizsgálatát. Az alexandriai grammatikusok és a talmudisták Homérosz-, illetve bibliakonkordanciái (a szavak előfordulási helyeinek gyűjteménye) óta, modern korban a gyorsírás és annak oktatása tette szükségessé — a racionalizálás érdekében — olyan statisztikai felmérések elkészítését, amelyek fényt vetnek arra, milyen jegyzendő elem körülbelül milyen valószínűséggel várható (lásd például Nemes Zoltán: *Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újság-szövegek alapján*. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 190). Másfelől, ahogy H. Kreutzer, a stilusstatistika egyik klasszikusa hangsúlyozza, a matematikai információelmélet és a modern nyelvészet jellegzetesen új kérdésselvetései teremtették meg annak lehetőségét, hogy „egy egzakt (szigorúan formalizált leírásokkal és a kutatóegyeniségektől független eredményekkel rendelkező) irodalomtudomány lehetőségének és határainak kérdése is tudományosan vizsgálható“ legyen (*Mathematik und Dichtung*. München, 1965).

A *stiluskutatások* természetszerűleg elsősorban a szavak vizsgálatára összpontosulnak, mivel „...a stilisztikai érték a nyelvrendszerben a jelentés részeként szerepel, mint az ún. teljes jelentés eleme... nyilvánvaló, hogy a stilisztikai minősítésnek ugyanúgy, mint a tartalmi értelmezésnek természetes és a hagyományos gyakorlat szerint kialakult egysége a szó“ (Benkő László: *A stilisztikai minősítések realitása. A magyar nyelv története és rendszere*. Budapest, 1967. 416).

A szorosabb értelemben vett stilusstatisztikai, azaz a *szóstatisztikai vizsgálatok* elméletét egy francia tudós, Pierre Guiraud teremtette meg 1954-ben, Párizsban kiadott munkájával (*Les caractères statistique du vocabulaire*. Paris, 1954). Elképzelése azon a statisztikai alapelven nyugszik, hogy a költő vagy író művei létrehozásakor a szóválasztból, egy véges halmaz diszkrét elemei közül választ. Választása módját, tehát írásművészetének jellemző tulajdonságait úgy ismerhetjük meg, ha felderítjük a szóanyag bizonyos számszerű specifikumait. A szóválasztás mint rendszer ugyanis pontosan fedi a szerző „költői alkotását“. Eppen azért, amikor feltárjuk akár egyazon korszak, akár különböző irodalmi periódusok szerzőire vonatkozólag ezeket a statisztikai mutatókat, összehasonlításokat végezhetünk egy szerző különböző alkotásai, alkotási szakaszai, egyes művek, műfajok között is. Guiraud hat szerző egy-egy ciklusa alapján maga is kipróbálja elképzelését.

Magyar költői anyagon először a nyitrai Pedagógiai Főiskola professzora, Zsilka Tibor végzett ilyen ösz-

téka

puszta irodalomtörténeti dokumentáción, gazdagodás a folklór és a zenetörténet szempontjából is. Bár az erdélyi reformációnak az 1580-as években keletkezett legszélsőségsébb hajtásáról van szó, a szombatosság vallásos lírája, Eössi Simon, Alvinci Énok, Bekény János, Pankotai Tamás, Péchi Simon, Magyar Péter, Pál András és mások énekköltészete izes székely nyelvvezetével egyáltalán nemcsak a „rajongók“ szektájának zsidózó felfogását fejezi ki, hanem az üldözöttesekkel bátran szembeszálló emberség erkölcsi megnyilatkozása is. A régi, ma már csak levéltárakban és múzeumokban őrzött kéziratok könyvekből (nyomtatásban eddig egy szombatos termék sem jelent meg) 153 ének került elő, s dallamaikat Csomasz Tóth Kálmán a XVI—XVII. századnak megfelelően rekonstruálta. Kiemelkednek Bethlen Gábor kancellárjának, Péchi Simonnak, a biblia- és Talmud-fordítónak héber szövegekből újraköltött szerzeményei. „Tsudak tevő nagy isten, / Bűnbotsato kedvedben, / Végy münkét szerelmedben, / Lakatolas köziben“ — ismételtgeti a kippur napjára szóló zárórímadság. (Akadémiai Kiadó, 1970.)

Nyárády Gábor

Embernek maradni

Cseres Tibornak az újvidéki vérengzést leleplező írása után most a Horthy-hadsereg 1944-es romániai betörésének esztelen-ségét és kudarcát mutatja be magyar szerző Bujdos Antal századparancsnok emlékezése formájában. Francia szakos, katonamundéros egyetemi hallgatóról van szó, akit a hadi-propaganda és hadvezetés el-
lentmondásai, feljebbvalóinak jellemtorzulásai és katonáinak kismember-tragédiái ébresztenek

téka

fel a csúfos visszavonulás, a félresikerült kügrási kísérlet és a budapesti nyilasterror megpróbáltatásai közt, hűségben a néphez és a kultúrához. A regény egyvonalon fut, művészi forgatás nélkül, de szigorú erkölcsi logikával és az események reális rajzával. A politikai háttér felvázolásánál találkozunk azzal a titkos jegyzőkönyvvel is, mely egy rendkívüli minisztertanács keretében felvillantja egyes erdélyi magyar polgári vezetők szembezállását a vakságig elfogult militarista elemekkel... Maga a visszaemlékezés a történetekre „zászlósi rangon“ a tömegek alulról erősödő nyomását fejezi ki, s azokra a hősökre hivatkozik, akik a hazafiságnak igazi értelmet adtak a német megszállókkal szemben. (Kossuth Könyvkiadó, 1970.)

Iztoriceszkaja nauka i nyekotorije problemi szovremennosztji

A hasonló kiadványoktól némileg eltérő felépítésű kötet — melyben cikkek, referátumok és viták anyaga egyaránt helyhez jut — változatos jellege ellenére egységes feladatot tűz maga elé: a történelemnek olyan elméleti és metodológiai problémáit vizsgálja, amelyek korunkban különösen időszerűek. A történelem elmélete és a konkrét kutatások közti szakadékot áthidalni igyekvő szovjet szakemberek ebből a megfontolásból kiindulva elemzik a társadalmi eszmék és mozgalmak, forradalmak, egyes helyi — orosz, német, olasz, angol, amerikai — és a világot átfigó egyetemes folyamatok, áramlatok eredetét és alakulását. A tanulmányok egy része a történelem és filozófia határjelenéseit érinti. A viták tematikáját ugyancsak érdekes problémákat ölel fel, mint: a historizmus és a logikai a marxista

szezhasonlító kutatásokat (*A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról. A magyar nyelv története és rendszere.* Budapest, 1967. 580). Juhász Ferenc és egy Pozsonyban élő fiatal költő, Cselényi László anyagát vette alapul, s az ismétlődési indexszámok nyomán rámutatott Juhász Ferenc költészetének különösen gazdag szóválasztására s egyéb jellemzőire.

A szöveg aritmetikai elemzése négy alapfogalomra épül, ezek: 1. a *szókincs*, amely a szöveg teljes hosszát adó szavak száma; 2. a *szókészlet*, azon szavak száma, amelyek a szövegben egyszer vagy többször előfordulnak (a „szótári anyag“); 3. a *szókészlet* egyes elemeinek gyakorisága; 4. a *szókészlet* elemeinek rétegződése. Szóstatistikai vizsgálatunkban (Szende Tamás: *Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. Magyar Nyelvőr*, 1968. 287—300) ezeket, illetve ezek kombinációit használtuk fel.

Noha nem tekinthető elméletileg véglegesen tisztázottnak, hogy a hegeli művészetfejlődési koncepción túlmutatóan van-e a szó hagyományos értelmében vett fejlődés a művészetben, az bizonyos, hogy korok és szerzők egymástól eltérő tartalmi-formai sajátosságokat mutatnak. Szóstatistikai vizsgálatok mindenesetre lehetővé teszik, hogy formatörténetileg akár egy viszonylag rövid szakaszon belül is kimússunk bizonyos változásokat, s felrajzoljuk ezek fő irányait, vonulatait. Ennek érdekében, ennek tudatában választottuk ki a XX. századi magyar líra három reprezentatív alakjának anyagát, s vetettük alá az elemzésnek. Tóth Árpádtól a *Hajnali szerenád* (1913), a *Lomha gályán* (1917), *Az öröm illan* (1922) című ciklusokat és a *Lélektől lélekig* (1928) című kötet *Jelenések* ciklusát, Juhász Gyulától az 1924 és 1934 között írt összes verset, Szabó Lőrinctől pedig *A Sátán műremekei* (1926) és a *Régen és most* (1943) című ciklusokat vettük.

A szókincs nagysága az egyes költőknél (zárójelben azoknak a szavaknak a száma, amelyek csak egyszer fordulnak elő): 1. Tóth Árpád 22 353 (3283); 2. Juhász Gyula 17 600 (2157); 3. Szabó Lőrinc 19 030 (2429). Összesen 58 983 szókincselem.

A szókészlet nagysága Tóth Árpádnál 5408, Juhász Gyulánál 3792, Szabó Lőrincnél 4134 szókészlet-elem.

Ha mindenekelőtt megvizsgáljuk azt, hogy a teljes szöveg felét (a szókincs 50 százalékát) összesen hány szókészlet-elem (szótári szó) adja, azt találjuk, hogy ez átlagosan 174 szó. Nemes Zoltán 1939-ben elvégzett szóstatistikája szerint, amely újságszövegeket dolgoz fel, ez a szám 143. Tekintettel arra, hogy a leggyakoribb szavak mind a beszédben, mind az írott szövegben a grammatikai megértés céljait szolgáló ún. „formaszók“, tehát amelyek nem fogalmi tartalmaknak, hanem nyelvtani funkcióknak felelnek meg (mint az *a*, *az*, *van*, *ő*), a költői szöveganyag változatosabb, hiszen a költő szóteremtő erejét mutató, gazdag fogalmi tartalmakat hordozó szavak szükségképpen nagyobb hányadot tesznek ki, mint az újságszövegekben.

Ha másfelől azt vizsgáljuk, hogy az első száz szókészlet-elem használata milyen gyakori (vagyis hogy az első száz szótári elem az egész szövegnek hány százalékát teszi ki), akkor azt látjuk, hogy ez Tóth

Árpádnál 43,62 százalék; Juhász Gyulanál 45,68 százalék; Szabó Lőrincnél 47,74 százalék. A szókincs belső elrendeződésének alakulása tehát a három költő korában abban az irányban hat, hogy a szókészletnek leggyakrabban előforduló első része mindinkább a nyelvtanilag nélkülözhetetlen elemek tára lesz, s az egyéni stílusalkotás — a „ritkább szavak” előnyben részesítésével, sajátos és egyéni szóalakok teremtésével — a szókészlet kevesebbszer előforduló elemeiben valósul meg.

Az egyes költők anyagát önmagán belül tekintve két fő statisztikai ismérvvvel dolgozhatunk. A szókincs szerkezetét a szöveganyag gazdaságossága, illetve gazdasága jellemzi a leginkább. E két mértékszám azt fejezi ki, hogy a szerző a rendelkezésére álló szóanyag kisebb hányadát használja-e nagyobb előfordulási arányszámmal (*gazdaságosság*), vagy lehetőleg minél több szókészlet-elemet választ-e ki, amelyeket ritkábban alkalmaz (*gazdaság*). A két érték nem egyszerű reciproka egymásnak, mint talán hinnők. A költői szöveg első szférájában ugyanis (a gyakoribb szavak száma) általában a nagyfokú gazdaságosság érvényesül, míg az egyéni szóteremtésnek jobban megfelelő ritkább szavak rétegében inkább a gazdaság.

A gazdaságosság kiszámításában úgy járunk el, hogy különválasztjuk a „formaszókat” és a fogalmi tartalmat hordozó szavakat, majd a gyakorisági listán a sorrendben leggyakrabban használt első ötven szó összes előfordulásának számát elosztjuk a teljes szöveget adó szavak összegével. A gazdaság kiszámításában természetesen a szókészlet áll előtérben, ezt kell viszonyítanunk a szöveg teljes hosszához, de úgy, hogy közben korrigáljuk a szöveg hosszából adódó, azzal lineárisan növekvő eltérést a szókészlet és a szókincs közötti arányban: a szókincs négyzetgyökével kell számolnunk.

A szóanyag gazdaságosságának mutatói: Tóth Árpádnál 0,139; Juhász Gyulanál 0,129; Szabó Lőrincnél 0,102.

A szóanyag gazdaságának viszonyszámai: Tóth Árpádnál 36,17; Juhász Gyulanál 28,58; Szabó Lőrincnél 29,96.

Világosan leszűrhető a következtetés, hogy az idő függvényében tekintve egyre csökkenő szerep jut a gazdaságosságnak, de — amint ezt Tóth Árpád adatai mutatják — ez nem szükségképpen jár együtt a szóanyag gazdaságának csökkenésével.

Hogy a gazdaságról mire és merre tolódtok el a hangsúly, *szófajstatisztikai vizsgálat* alapján tudjuk meg. Ha megszámloljuk azoknak a szavaknak a számát, amelyek névszói szókapcsolatokban fordulnak elő (tehát a főneveket, melléneveket, számneveket, melléknévi igeneveket), s ezeket arányba állítjuk az igék számával, a következő eredményt kapjuk: Tóth Árpádnál a névszói kapcsolatokban szereplő szavak száma 51,83, az igék aránya 10,9%; Juhász Gyulanál a névszói kapcsolatokban szereplő szavak száma 46,96, az igék aránya 16,40%; Szabó Lőrincnél a névszói kapcsolatokban szereplő szavak száma 36,84, az igék aránya 16,60%.

Ha pedig azoknak a szavaknak százalékos arányát állítjuk egymás mellé, amelyek jelzői szerepet tölt-

elméletben; a haladó és az igazságos kritériuma a külpolitika és a háborúk jellegével kapcsolatban. A szerzők — akiknek sorában elsőként a feltehető szerkesztő, M. J. Gefter nevét találjuk — különös figyelemmel vizsgálják a lenini örökség alkalmazását a történettudományban napjaink konkrét követelményeinek megfelelően. (Zdatycelstvo Nauka, Moszkva, 1969).

Iorgu Iordan—John Orr

Introduction to Romance Linguistics

A román princeps philologorum, a neolatin összehasonlító nyelvészet mai művelőinek doyenje, Iorgu Iordan, a Bukaresti Egyetem tanszékvezető tanára, az RSZK Akadémiajának rendes tagja, a Romanisztikai Társaság elnöke nemcsak a tudományos kutatás jelese, hanem a kutatók neveléséé is. A neolatin nyelvek összehasonlító történeti krestomathiája például, minden romanisták nélkülözhetetlen kézikönyve, az ő buzgalmat, nagyszabású oktatói koncepcióját dicséri. Ez a mű, melyet John Orr dolgozott át a brit egyetemek sajátosságaihoz alkalmazva, nem népszerűsít, hanem a valódi tudományos problematikából emel ki jellegzetes és kimerítően felolgozott kérdéseket, s így az olvasót azonnal magába a tudományba vezeti be.

Érdekes, hogy a mind román, mind angol vonatkozásban meglehetősen hatástalan újgrammatikus felfogás menyire rányomja bélyegét a könyvre, míg a legújabb irányzatok, leíró jellegűknél fogva, kiszorultak e történeti-lexikológiai alapvetésű munkából. Ez a kiadás, a francia, spanyol és más tolmácsolások után a román tudományosság figyelemre méltó betörését jelzi az angol nyelvterületre. (Basil Brackwell, Oxford, 1970.)

téka

Stela Cernea

Structuralismul funcționalist în sociologia americană

A Sinteze sociologice sorozat 6. kötete a fiatalon elhunyt, igen tehetséges szociológus, Stela Cernea munkája. Napjaink egyik legfontosabb szociológiai áramlatát, az amerikai strukturalista funkcionálizmust vizsgálja fő képviselői, Talcott Parsons és Robert King Merton műveiben. A könyv első marxista-lenini szemléletű értékelési kísérlet e területen (nemcsak a hazai szakirodalomban), s e tipikusan amerikai iskola bonyolult elméleti rendszerének mélyreható és árnyalt elemzését nyújtja, különös tekintettel annak alapételeire, elsődleges problémáira, mint például a cselekvés elmélete, az egyensúly és az átalakulás a társadalmi szerkezetekben, az érték- és értékelvárási modellek szerepe a személyiség társadalmi integrációjában. A parsonsi és mertoni strukturalista funkcionálizmus szervesen illeszkedik be egy Stela Cernea által is megvilágított — sajátos társadalmi-kulturális miliőbe, de szerzőnk következetesen kimutatja annak európai gyökereit is Durkheim, Weber, Pareto munkásságában. (Editura științifică, 1970.)

Vajda János

Összes művei

A Barta János szerkesztésében megindult, több kötetre tervezett kritikai kiadás első két kötetének megjelenése irodalomtörténeti esemény. Az 1844—1860, illetve 1861—1897 között írt „kisebb költemények” akadémiai hitelű újraközlése a Barla Gyula, illetve Boros Dezső gondoza köteteknek csak mintegy felét tölti ki; a kiadvány tudományos

hetnek be (melléknév, számnév, melléknévi igenév), az alakulás iránya hasonló: Tóth Árpádnál 24,02, Juhász Gyulánál 16,85, Szabó Lőrincnél 12,09%.

Ebből két, egymásnak pontosan megfelelő konzekvencia adódik. A kor lassú formai alakulásában a színek, hangulatjelzések, fogalmi elhatárolások szerepét (a jelzői használatú szók arányának esése folytán, az igék arányának növekedésével) átveszi a mozgás mint hatástényező. Továbbá, szemmel láthatólag visszaszorulóban van a hasonlat, helyét átadja a metaforának, hatását átruházza a cselekvés lüktetésére. Ez utóbbit mutatja egyébként a *mint* sorsának alakulása is. Tóth Árpádnál a gyakorisági sorrend listáján még a harmadik helyen áll, Juhász Gyulánál a negyedik, Szabó Lőrincnél pedig már a hetedik helyre szorul.

Olvasmányélményeink alapján azonban jól tudjuk, hogy egyik költő sem mondhat le a jelzők használatáról. Éppen ezért érdekes, hogy a csak egyszer előforduló szavak rétegében — a fő tendenciával látólag ellentétben — a melléknévek aránya viszonylag megnövekszik. Az egyébként visszaszorulóban levő szófaj csökkenése és expresszív ereje egyensúlyban marad. A kevesebbszer használt, de „egyedibbé” váló melléknév — excentrikusabb összetételben — azonos összehatásra képes.

Amikor összeállítjuk a szókészlet gyakorisági listáját, azt látjuk, hogy annak különböző jelentéstani, szakszóval: aritmo-szemantikai zónái vannak. Az első ötven szó a nyelvtani funkciót betöltő *témaszavak* rétege, az egész szókészlet körülbelül egyhatoda az *alapszóké*, a továbbiak pedig az ún. *jellemszók*. Van egy csoport, a *kulcsszavak* rétege. Ez azokat a szavakat öleli fel, amelyek az egyes szerzőknél az általánosan megállapított sorrendi helynél lényegesen előbbre vannak a listán. Ezek mutatják a legközvetlenebbül, melyek azok az elemek, amelyeket a szerző a legszívesebben használ, amelyek tehát mintegy „kulcsát” adják szövelezésének. A három költő összesített gyakorisági listájából kiindulva ezek az egyes költőknél — minden esetben az első húszat kiválasztva — a következők:

Tóth Árpádnál: *bús, lélek, jó, halk, szelid, vén, sötét, ill. sötét, kéz, édes, csend, ill. csönd, fáradt, drága, dal, furcsa, fa, lágy, bú, ül, ajak, lomha;*

Juhász Gyulánál: *magyar* (melléknév), *világ, ég* (főnév), *élet, nagy, vár* (ige), *örjög, éj, régi, örvény, csillag, víg, megy, fény, száll, sir* (főnév), *virág, vers, jövő* (főnév), *végtelen;*

Szabó Lőrincnél: *tud, lát, Isten, pénz, akar, szeret, mond, erő, gyerek, ill. gyermek, kell, szeretet, szám, fáj, két, tűz, nap* (égitest), *év, hazudik, meghal, hús.*

A kulcsszavak szófaji megoszlása: Tóth Árpádnál 1 ige, 7 főnév, 12 melléknév; Juhász Gyulánál 4 ige, 11 főnév, 7 melléknév; Szabó Lőrincnél 9 ige, 10 főnév, 1 számnév.

Ez az összeállítás is szembezőkően mutatja a jelzői használatú szók csökkenését az ige javára.

Korántsem tartunk ott, hogy ilyen és hasonló eljárások alkalmazásával ítéletet alkossunk egyes szerzők vagy művek gondolati-esztétikai értékéről. Ez az érték azonban mint fogalmi esztétikai kategória

— ismeretelméletileg tekintve — földeríthető és dokumentálható. További kutatások hozzásegíthetnek tárgyyszerűbb, objektívobb esztétikai ítéletek lehetőségéhez.

Szende Tamás

Műfajok határán

Az utóbbi években irodalmunkban egyre gyakoribbak a műfaji „átcsapások“, egyre többet írnak, vitatkoznak nálunk is a hagyományos irodalmi kifejezőmódok és a kevésbé vagy egyáltalán nem irodalmi eszközökkel történő ábrázolás együttes jelentkezéséről. Különösen a tényirodalom esetében figyelhető jól meg ez az összefonódás. Az ilyen művek ugyanis (a dokumentáris irodalom formáit egyetemes szinten vizsgáló Csehi Gyulát idézve) „*határesetet képviselnek*“, „az irodalmi ábrázolás és valamilyen más — nem esztétikai — terület metszési vonalán, illetve metszési felületén keletkeznek“. Itt van példának Sütő András kiváló könyve, az *Anyám könnyű álmot ígér*: élethűség és írói invenció úgy válik eggyé benne, hogy naplónak, életrajzi regénynek vagy akár szociográfiának is nevezhetjük a művet. De érdemes lenne ebből a szempontból szemügyre venni Nagy István önéletrajzi vallomását, összehasonlítani a harminc évvel ezelőtt megjelent *Külvárossal*, esetleg Bálint Tibor családrégényével.

A mai romániai magyar irodalomban talán Beke György az egyik legjellegzetesebb képviselője ennek a „műfaji kettősségnek“: riportjaiban a széppróza felé közeledik, regényeiben szívesen használja a riporteri eszközöket. Nem véletlen, hogy méltatói rendszerint ezen a ponton akadnak meg, ítéleteik ilyenkor bizonytalanodnak el a leginkább. R riportjaiban az irodalmiasságot, regényeiben a riportelemeket érzik soknak. Az *utolsó Bethlen* című riportkötetének kritikusa, Baróti Pál úgy véli, hogy amikor a riportert „enged az irodalmiaskodás kísértésének“, az írás egyensúlya megbomlik (*Utunk*, 1968. május 31). Kovács János — epikusságuk miatt — inkább karcolatoknak tekinti Beke riportjainak egy részét, ezért nem is kifogásolja a „novellásítást“ (*Korunk*, 1967. 8). Láng Gusztáv szerint Beke kisregényében, a *Hulámgyűrűben* a falu életének „riportízü mozzanatai“ ott „kapnak emberi jelentőséget, ahol a hős önvizsgálatának kiváltó elemeként épülnek bele az elbeszélés folyamatába“ (*Korunk*, 1966. 8). Baróti még szigorúbb: az ugyancsak lélekelemző *Vándorvillám* „riportos életanyagá“-ban a regény öntörvényű kibontakozásának fékezőjét látja. Egészen másként ítél Kacsir Mária Beke új regényéről (*Bűnben társtalnul*) írt recenziójában: a nem regényes formák jelenlétét művészi szempontból nem tekinti devalválónak lélektani regényben sem, sőt a „riportos részeket“ a regény érdekes rétegeiként fogja fel (*Előre*, 1970. február 14).

E megállapítások igazát, tévedéseit itt most nem vitatjuk, pusztán néhány, a műfaji egymásbaszövődést tápláló jelenségre kívánom felhívni a figyelmet.

téka

rangját a gazdag filológiai apparátus adja, amely nemcsak az egyes versekhez fűz bőséges jegyzeteket, hanem tanulmány-értékű összefoglalást is ad például a Gina-kérdésről, s az író életének más vonatkozásait is megvilágítja. A „nagjobb költői művek“, a szépprózai és önéletrajzi írások, a cikkek és bírálatok, a közéleti-politikai publicisztika és a levelezés hasonló igényű megjelentetése után teremtődik majd meg Vajda János igazi irodalomtörténeti megmértetésének feltétele. (Akadémiai Kiadó, 1969.)

József Attila legszebb versei

A költő szellemi jelenvalósága mai költészetünkben. egész gondolkodásrendszerünkben — tagadhatatlan tény. Hogy a versei közvetlenül is ott legyenek minden olvasó (elsősorban diák!) asztalán, ezt szolgálja a „Legszebb versek“ népszerű, olcsó sorozatában megjelentetett, terjedelmében a költő jelentőségéhez mért, igényes válogatás. Balogh Edgár „költő-idézőül“ a bevezetőben saját emlékeit eleveníti fel József Attiláról, a költő kapcsolatát az ifjúság falukutató mozgalmával, majd a Korunk-vonatkozásokat. Mindez valóban lényeges, hiszen „A sokféle keresztvezetés, esemény és gondolatok egymásba cikázása, a mindenütt és minden fokon szerzett társadalmi és szakmai jártasság érteli ki sajátos egyéniségét, a teljeseget, a mindenségbelit.“ (Albatros, 1970.)

Hornyák József

Az intelligens kocsmáros

Hornyák azok közé az írók közé tartozik, akiket egy-egy kötetük megjelenésekor mindig felfedezünk. Pedig a lapok hasábjain a kötetek kö-

téka

zötti időben is rendszeresen jelen van. Nem eredeti megállapítás, de ismétlendő igazság, hogy Hornyák az inkább lírába hajló prozai kájsformák teljes értékű művésze, aki olykor karcolat-terjedelemben is nagy dolgokat tud elmondani, mint például éppen a címadó írásban vagy néhány „alkalmi tudósításában”, szín-vázlatában. Karcolatainak, novelláinak művészi szintje szerint Az intelligens kocsmáros szerzője megérdemelné a nagyobb népszerűséget. (Irodalmi Könyvkiadó, 1970.)

Mihail Arnaudov

Pszichologija lityeraturnovov tvorcesztva

A neves bolgár tudós sokéves kutatásainak, elmélkedéseinek eredményeit összegező munka az irodalmi alkotás lélektanát tárja fel. Gazdag világirodalmi anyagra — Puskin, Vazov, Shakespeare, Balzac, Goethe, Dosztojevskij és mások műveire — támaszkodik, ismereteket bővít, érdekes összefüggéseket fedez fel, és sok kulcsgondolatot tisztáz az alkotási folyamatok következetes realista értelmezéséhez. Elsősorban a műalkotás létrehozójának egyénisége, tapasztalata, felfogó és megfigyelő, képzelő és átélő képessége érdekli; így vizsgálja a tudat és a tudattalan, az értelem és az érzélem kapcsolatát, az alkotás menetének, mozzanatainak — az elgondolás és végrehajtás, hangulat, ihlet, koncentráció, improvizálás, választás, változtatás — kérdéseit, s elemzi a költészet nyelvi tényezőinek, kifejezőeszközeinek szerepét, a gondolat és a nyelv viszonyát, a hangfestést, a nyelvi szimbolikát, a melodikát, a stilisztikai-nyelvi típusokat. (Izdatyelsztvo Progressz. Moszkva, 1970.)

Mindenekelőtt szembevetendő, hogy az író egyik regényében sem szűkíti történetét hőseinek belső világára. Császár József önmagával vív ugyan harcot (az ősoktól örökölt gondolkodásmód és egy közösségibb szellem között vergődik), de mindig konkrét élethelyzetekben. E regényhősök belső portréjához nagymértékben hozzátartozik környezetük mikroszkopikus megragadása, az a mód, ahogy látnak, elmondanak eseményeket. Jórészt ezért olyan gyakori Bekénél a szemlélődő-emlékező, a tárgyakat, jelenségeket részletező közlésforma, ahogy például a *Hullámgyűrű* töprengő hősét elének állítja. A regénybe sűrített élet-darab, a színtér részletes bemutatását akkor is rendkívül fontosnak tartja, amikor pszichológiai analízist végez. Kelemen önmészítő lelkitusája a *Vándorvilámban* annyira a munkástelepi viszonyokban gyökeredzik, hogy még a legitimebb érzése is a két életforma — a falusi és a telepi — részeként elevenednek meg előttünk. Falusi tanárának és feleségének tragédiája Jancsó Vilmos jellemgyengességének következménye, de ez az önhullás gyakran találkozik mindennapi tapasztalataival: a hajdani újságírói évek, a falusi élet és saját foglalkozásának nemegyszer nyugtalanító élményeivel, ami azt is jelenti, hogy az önvizsgálat, a hős lelkében zajló történet a környezetét és környezetének emberi kapcsolatait részletező ábrázolással egészül ki (*Bűnben társtalanul*).

Beke Györgyöt az élet jelenségeire érzékenyen figyelő, a stiláris könnyedséget nyelvi kulturáltsággal párosító riporterként ismertük meg több mint egy évtizeddel ezelőtt. Ma egyik legfáradhatatlanabb „te-rep-járó”, egyik legszeleesebb skálájú újságíró-írónk. Ahogy mondani szokták: belülről ismeri a falut, annak társadalmi vajúdásait, otthonosan ül le az „ingázók” közé, és amikor „az est kiszűri a csöndből az izgalmakat”, a nagyváros hangulatába is bele tud simulni.

Talán felesleges ismételnünk: a riportnak lételeme a valóságtisztelet, és az is tudott dolog, hogy nemcsak a „kitalálás” árthat a leírt szó hitelének, hanem a rosszul értelmezett objektivitás is. A riportban az igazság — ahogy nemrég egyik riportjában Beke megfogalmazta — „nem tűri a fél tetteket”, vállalásával valakit „cserben kell hagyni”. Néha önmagunkat, rosszabbik énünket. Ezért van az, hogy Beke György írásaiban — riportban és regényben egyaránt — „a világra és a társadalom dolgaira figyelmező” tartás mély önismeret-igénnyel fonódik össze; olyannyira, hogy ez az önvizsgálat nagyon gyakran válik sorsformálónak. Örlődő regényhőseinek sorsa sokszor azért fordul tragikumba, mert az önvizsgálatot nem tudják maradéktalanul elvégezni; ha pedig elvégzik, nincs erejük az így felismert etikum szerint cselekedni, élni. „Ez már beteges. Ez az örökös önvizsgálat. Tönkrement az idegrendszerem. Már nincs is idegrendszerem. Csipetnyire szagatott ideg-szálak kusza, széthányt halmazza maradt belőle csupán. Pedig csak mindig, mindennel el akartam számolni önmagamnak” — morfondírozik magában a *Bűnben társtalanul* vidéki tanára.

Az önelemző tartásból eleve következik a jellemrajznak mint ábrázolású eszközknek a különös szerepe Beke írásaiban, s a lekerekített portrék gyakorisá-

téka

George Mihail Zamfirescu
Külvárosi szerelem

gának is ez az egyik oka. Ha a hat esztendővel előlt megjelent riportkötetét, a *Diótörést* összehasonlítjuk *Az utolsó Bethlennel*, mindenekelőtt az írói szemlélet árnyaltabbá válása tűnik fel, s ez a szemléletváltozás — a megragadott életdarab értelmezésén túlmenően — a portréteremtésben, illetve az alakok lélekrajzában nyilvánul meg a leginkább. Más a riporteri hozzáállás ebben a kötetben: a derűs szemlélődést, a leíró jelleget (ha nem is kizárólagosan) a közelhozott emberi sorsok szubjektivebb megjelenítése váltja fel. Úgy tűnik, mintha egy-egy jelenség azért érdekelne az író, hogy elmondhassa gondolatait korunk izgató kérdéseiről: az életforma-váltás (városiasodás) lelki következményeiről, az egyéni és társadalmi felelősségről, a pusztító közönyről, a hontalanság fájdalomáról. Jórészt ebből a szándékból fakad az írói invenció előtérbe kerülése Beke riportjaiban. „Az irodalmi élmények kiségtének” — indítja az Utunkban *Zrinyiek földjén* című riportját, elődjének tekintve némiképp a szigetvári várkapitány tetteit megéneklő Tinódi Lantos Sebestyént. Akárcsak az egykori vándordalos, a valóság csontra-bőrrre vetkötetésekor Beke is vigyáz arra, hogy a legendák igazságai se vesszenek el. Ezért vallja: a régi bálványokat csak akkor lehet — szabad — ledönteni, ha újakat tudunk állítani helyükbe. A valóság-hűségnek ilyen értelmezése irodalmiasítja riportjait, fokozva egyúttal a hangvétel szubjektivitását.

A különböző műfaji eszközök sajátos vegyítése különösen érdekes a 130 oldalas *Csángó krónikájában*. Az Orbán Balázs nyomdokain elinduló riportert közvetlen élmények, irodalmi, nyelvészeti, kultúrtörténeti ismeretek alapján térképezi fel egy népcsoport életmódját. A sokrétű vizsgálódásból következően: különböző műfaj-elemek ötvözésével. A szociográfusi pontosságot minduntalan átszövik a krónikás személyes vallomásai, az epikus tényközlést lírai meditációk szakítják meg.

„A nyelv szerszám az írónak. Mennyire ismeri, hogyan kezeli, jórészt attól is függ az alkotás értéke, hatása. Az író nyelvészkedése tehát sohasem csupán műkedvelés” — írta Beke György nemrég Horváth István tájsgyűjtéséről. Mi pedig azért idézzük az alapvető követelményt megfogalmazó sorokat, mert a riportíró Bekének állandó gondja a nyelvi forma, mert a legköznapibb tudósításaiban sem elégszik meg a pusztá tényközléssel. Akármit ír — riportot, beszámolót, interjút —, mindig írói szemmel vizsgál, szép-írói igényvel veti papírra mondanóját.

Kozma Dezső

A regényben — amely a szerző Sorompó című ciklusának legkiemelkedőbb darabja — a század eleji bukaresti külváros, a „mahala” világa elevenedik meg. Hiteles, az író gyermekkorú élményein alapuló részletek keverednek a vagány-romantika kevésbé meggyőző képeivel. Máról holnapra élő kisémberek sötét, nyomasztó sorsa szövődik izgalmas, végzetes tragédiákba torkolló történeté, melynek humánus végkicsengése megrázóan érzékelteti a nyomortól már-már emberi mivoltukból is kiforgatott, elferdült életek egymásrautaltságát. A fordító, Bálint Tibor ihletett munkája sokban hozzájárult az először 1964-ben megjelent magyar változat népszerűségéhez. Ez tette szükségessé a regény második kiadását. (Kriterion Könyvkiadó, 1970.)

E. G. Kazakevics

A két füzet

„Csószkunyhó, magány, illegálitás, álruha...” — az elbeszélés hőse, Lenin, a forradalom egyik legudálságosabb szakaszában folytatja mindennapos harcát az eszme tisztaságáért, s ez a harc annál nehezebb, mivel gyakran legjobb barátaival kell összeütközésbe kerülnie a forradalom taktikájának és stratégiájának kidolgozásában. Kazakevics elbeszélésének értéke nem annyira dokumentum-jellege, mint az a líraian megkapó ábrázolásmód, amellyel emberközelségbe hozza Lenint és környezetét. E hatás elérésében hangulatilag nagy szerepet juttat az író a lehelet-finom tájleírásoknak. A kötet a Horizont-könyvek sorozatában, Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából jelent meg újrakiadásban; fordítója Nikodémusz Elli. (Kriterion Könyvkiadó, 1970.)

TALLÓZÁS

Demokratikus iparvezetés

(Lupta de clasă, 1970. 7.)

Szocialista nemzetgazdaságunk gyors ütemű fejlesztése, az iparosítási politika az utóbbi két évtizedben a termelőerők alakulásában minőségi ugrást eredményezett, s szükségszerűen megkövetelte a vezetési formák és módszerek tökéletesítését — írja átfogó tanulmányában Mihail Florescu, a Gazdasági Tanács alelnöke. Miután a hazai kis-, közép- és nagyvállalatok részarányáról ad statisztikai képet, arra utal, hogy a tudományos-műszaki forradalom megteremtette a társadalom termelési alapjának eddig elképzelhetetlenül nagyarányú fejlesztését elősegítő anyagi feltételeket. Ez egyben forradalmasította általában a nemzetgazdaság és különösen az ágazatok, iparvállalatok szervezésével, tervezésével és vezetésével kapcsolatos nézeteket. A korszerű ipar előtt álló problémák bonyolultsága, valamint a szocialista demokrácia általános fejlődése megköveteli a túlzott centralizmus elemeinek kiküszöbölését, a központi vezetés és tervezés elveinek helyes összeegyeztetését az alapegységek döntési jogainak kiszélesítésével, önállóságuk, autonómiájuk fokozásával. Ez elősegíti az alsófokú szervek és termelőegységek kezdeményező szellemének kibontakozását, felelősségérzetük növekedését.

A szerző ismerteti, hogy ezeknek az elveknek gyakorlatba ültetése véget a párt és az állam vezető szervei széles körű tevékenységet fejtettek ki. E nemcsak gyakorlati, hanem elméleti jelentőségű tevékenység során — szocialista társadalmunk sokoldalú fejlesztésének megfelelően — kidolgozták a szocialista demokrácia további kiszélesítésének alapelveit is.

A nemzetgazdaság és a társadalom szervezésének és vezetésének új formáit az egész nép részvételével állapítják meg, de e tekintetben nem elégséges az intézkedéseket csupán törvénykezés útján kidolgozni — hangsúlyozza a szerző. Mindenekelőtt az szükséges, hogy a vonatkozó törvényes előírásokat a vezető funkcióban levők ismerjék, de ezen túlmenően a dolgozó tömegek is. Nem kevésbé kívánatos, hogy a gazdasági és társadalmi szférában egyaránt konkrét intézkedések

Szabályozzák az elvek gyakorlati alkalmazását.

Nemzetgazdasági tevékenységünk tökéletesítésének széles körű programja az alapegységek átszervezéséből indult ki. A pártvezetőség és a Minisztertanács 1968 áprilisában jóváhagyta a vállalatok és az állami gazdasági szervezetek igazgató bizottságainak megszervezésére vonatkozó határozatot. E bizottságoknak — mint a kollektív vezetés szerveinek — megalakítása rövid idő alatt hatékonyan bizonyult a termelékenységben, az anyagi és pénzeszközökkel való gazdálkodásban, minden egység gazdasági eredményei és az egész nemzetgazdaság növekvő fejlődése tekintetében. Az igazgató bizottság működési elve azon alapszik, hogy e szervnek döntési joga van, a vállalat vezetésével és műszaki, gazdasági, társadalmi szervezésével kapcsolatosan határozatokat hoz. Az igazgató bizottság elnöke a vállalat igazgatója. Határozathozatalkor a tagok kétharmadának kell jelen lennie; ha pedig véleménykülönbség keletkezik az igazgató és a tagok között, a vitás kérdésben a közvetlenül felettes szerv dönt.

Mihail Florescu példákkal szemlélteti, hogy a kollektív munka elvének bevezetése helyenként nehézségekbe ütközött. Ennek egyik oka, hogy a káderek gyakran nem voltak képesek megszabadulni az egyszemélyi vezetés beidegzettségétől. Ilyen körülmények között az igazgató bizottságok nem tölthették be a kollektív vezetés szerepét. Más esetekben pedig nem értették meg, hogy az igazgató bizottság döntésre jogosult, s nem egyszerűen tanácskozó szerv. Az is előfordult, hogy a bizottságok jelentéktelen ügyekkel bíbelődtek, holott fontos gazdasági, műszaki problémákkal kellett volna foglalkozniuk.

A gazdasági vezetés demokratizálásának útján újabb lépést jelent az alkalmazottak közgyűlésének intézményesítése. Ily módon a munkásosztály, a szakemberek cselekvően részt vehetnek a nemzetgazdasági szervezésben és vezetésben. A termelés összpontosítása nagy egységekbe az ipari fővállalatok létesítése révén valósult meg. Ezzel elsősorban az ipari egységek termelő tevékenységének hatékonyságát kívánták fokozni. Egyben szerepet játszott az a szempont is, hogy a korszerű ipar igényeinek megfelelően elősegítsék a vállalatok szakosítását és együttműködését. Ugyanakkor megszűntek a gazdasági jellegű minisztériumok vezérgazgatóságai. Így kiküszöbölődnek az elkerülhetetlenül bürokratikus elemeket szülő közbeeső láncszemek.

A kollektív vezetés elvének további kiterjesztését látja a szerző abban is, hogy a Nagy Nemzetgyűlés tavaly megszavazta a minisztériumok és más központi szervezetek mellett működő kollégiumok létesítésére vonatkozó törvényt.

A bürokratizmus problémái

(Kortárs, 1970. 7.)

Korunkban a társadalom igazgatásában, illetve irányításában — a magántulajdont megőrző társadalmakban éppúgy, mint az azt megszüntetőekben — egyre nagyobb szerepet kapnak a szakapparátusok, s hatásuk a társadalmi élet mind szélcsebb területeire terjed ki — írja Hegedüs András *A bürokratizmus mint a szakigazgatás szociálpatológiája* című mélyreható tanulmányában. S a gondolatmenetet továbbfűzve leszögezi: „Ügy tűnik, a fejlődő társadalmakban az irányítási funkciók teljesítése egyre inkább megköveteli, hogy olyanok foglalkozzanak vele, akik ehhez megfelelő szakértelemmel rendelkeznek, s ezt a tevékenységüket élethivatásszerűen és főállásban végzik, vagyis ehhez kötődik az adott strukturális társadalomban kialakult egzisztenciájuk.”

További fejtegetései során a szerző megállapítja: „A bürokratizmus forrása... rendszerint nem más, mint valamely, a szakirányítási apparátusokban az eredményes működéshez szükséges tulajdonság túlhajtása vagy kiterjesztése olyan dimenziókra, amelyekben ez már nemcsak hogy nem szükségszerű, hanem egyenesen zavaró hatást gyakorol; s így az, amit racionalizmus szült, irracionalizmust eredményez, s ami eredendően arra volt hivatva, hogy a hatékonyságot szolgálja, az eredménytelen működés forrásává válik. Az ilyesfajta mérték nem ismerést különösen jól lehet szemléltetni a hierarchia, illetve a hierarchizálódás problémájával, amely legalábbis a hatalom, az alá- és fölérendeltségi viszonyok dimenziójában elválaszthatatlanul összekötődik a szakirányítási apparátusok kialakulásával és létezésével.”

A hierarchizálódást Hegedüs András nem tekinti valamiféle véletlenszerű vagy éppen negatív jelenségnek. Szerinte e folyamatot szükségszerűvé tette a szakirányítási és igazgatási apparátusok hatékonyságra törekvése, a fegyelem megszilárdításának követelménye, s ez alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakulása nélkül egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt. A probléma tehát nem a hierarchi-

zálódás szükségessége, hanem az, hogy egyes szervezetekben nem haladja-e meg a hatékonyság igényelte optimális mértéket, másrészt pedig, hogy a szükségesnek ítélt szint milyen negatív hatással van az emberre, illetve az emberek közötti viszonyokra.

Ehhez a szerző társadalomlélektani szempontból is figyelemre méltó reflexiókat fűz. „A túlzott hierarchizálódásnak egyik szembevetendő jegye az ügyfél lelketlen lekezelése, amely voltaképpen nem más, mint az igazgatásban kialakuló, a bürokratikus függőségi rendszert tükröző szemléletmód kivetítése a külső társadalomra, amely szerint az ügyfél valamiféle külsőséges, idegen, alacsonyabban álló lény, sőt esetleg egyenesen rosszakaratú személy, akinek az igazgatás, mint az össztársadalom által ráruházott hatalom birtokosa, hierarchikusan mindenképpen felette áll. A misztifikált társadalmi érdek az egyes tisztviselő gondolkodásában legtöbbször nagyobb erő, mint az istentől felszentelt király vagy valamiféle tőkés részvénytársaság, s ez most a szocialista társadalomban társul a hierarchikus hely által nyújtott, részben képzelt, részben valódi presztízzsel. S hogy még groteszkebb és ellentmondásosabb legyen a helyzet, a származékos hatalomnak ez az abszolutizálása és hierarchizálása sokszor jobban eltölti a hierarchia alsó, mint felsőbb szintjein állókat, ez előbbiek mintegy az ügyféllel akarják kárpótolni magukat azért, hogy magán az igazgatási rendszeren belül nincs érdemleges döntési lehetőségük. Így jelenik meg a beosztottakkal kegyetlenkedő őrmester vagy az ügyféllel gorombáskodó portás.

Ennek a viszonyoknak különös esete az, amikor az ügyfél *ügyféli minőségben* nem egyszerűen állampolgár, hanem olyan valaki, aki egy másik szervezet hierarchikus rendjében meghatározott helyet foglal el, és éppen ezért partnerségi kapcsolatra tarthat számot, mert munkaköri presztízst és a másik hivatal valamilyen oknál fogva nem hagyhatja figyelmen kívül. Rendkívül bonyolult mechanizmus működik itt, amely az ilyesfajta igények egy részét teljesen figyelmen kívül hagyja, másokat viszont tolerál, és az az eset sem ritka, amikor bekövetkezik a »felülértékelés«, s az ügyfél egyszerre úgy érzi, hogy már nem is partner, »egy az egyenlők között«, hanem valamilyen különleges hatalommal megáldott személy, akinek minden vágya a másik szervezetben is parancs.”

Ebben a helyzetben az emberek rendszerint még a hivatalok, a munkahelyek világát tekintve is sokdimenziós világban

találják magukat. Az idevágó fejtegetéseket zárva Hegedüs annak a reményének ad kifejezést, hogy éppen a sokdimenzióosság végül is csökkenti a hierarchizálódás szerepét, s megteremti a személyiséggé fejlődött embernek hierarchizálódhatatlanságát.

Nők a társadalmi termelésben

(*Viața economică*, 1970. 28.)

Marx szerint a nők részvétele a társadalmi termelésben: felszabadulásuk alapvető feltétele — írja cikkében Ana Gluovacov. Történelmi fejlődésében tanulmányozva a jelenséget, Marx és Lenin megállapítják, hogy a nők részvétele a társadalmi termelésben — noha sokrétű és ellentmondó velejárói vannak — objektív és visszafordíthatatlan folyamat. Jelenleg az emberiség a gazdasági és társadalmi fejlődésért harcol. Ezért fokozódik a törekvés az erőforrások — beleértve a munkaerőforrást is — minél hatékonyabb értékesítésére. Közismert, hogy a nők csaknem a felét alkotják a világ munkaerőforrásának.

E gondolatmenetet folytatva a szerző hangsúlyozza, hogy a tudományos-műszaki forradalom tág teret biztosított a női munkaerő számára. A korszerű technika, különösképpen az automatizálás bevezetése utat nyitott a nők előtt olyan foglalkozások felé, amelyek a múltban nehéz fizikai munkát igényeltek. A műszaki haladás szükségessé tette a dolgozók kulturális és szakmai színvonalának emelését. Ezzel összefüggésben nagy jelentőségre tett szert a nők általános és szakképzésének megszervezése. Ez ugyanis számos társadalmi-történelmi ok miatt lényegesen elmaradt a férfiak hasonló felkészítésétől. Az UNESCO évkönyvének adatai szerint az érettségizett nők száma 1950—1964 között 283%-kal emelkedett. Romániában az 1968—1969-es tanévben a lányok az egyetemi hallgatók 46,9%-át adták, 29%-át a műszaki, 74,8%-át a gazdasági és 81,7%-át a pedagógiai iskolák tanulóinak.

Számos demográfiai tanulmány bizonyítja, hogy az általános és szakmai iskolát végzett nők arányszáma különösen a fiatalabb korcsoportokban nagyobb, mint a férfiaké. A statisztikai elemzések azt mutatják, hogy a fejlődés még korántsem fejeződött be. Ugyancsak a tudományos-műszaki forradalom nyomán bekövetkezett változások hatására a családi háztartásban végzett munka egyre csökkenő jelentőségű a nők tevékenységében. Szám-

tan szociológiai vizsgálódás hangsúlyozza, hogy ma már egyre több nő a szakmai munkában nem csupán a családi költségvetést kiegészítő jövedelmi forrást lát, hanem élethivatást.

A nők foglalkoztatásának részarányát az egyes országokban érdekes számadatokkal szemlélteti a szerző. Így például a Szovjetunióban 1967-ben az összes foglalkoztatottak 50%-a nő volt, a többi európai szocialista országban ez az arány 1969-ben 33—48% között váltakozott. Hazánkban 1969-ben a foglalkoztatott nők arányszáma a munkaképes női népességben tavaly 46,9% volt. E tekintetben a fejlettség magas szintjén álló országok közé tartozunk. Az Egyesült Államokban, Franciaországban, Angliában, az NSZK-ban, Japánban, Kanadában emelkedett az alkalmazásban levő nők száma, s 1967-ben az összes foglalkoztatottakéhoz viszonyítva 33—37% között ingadozott.

A nőket több ok készíteti munkavállalásra, ezek közül azonban leglényegesebb a gazdasági szükségletekkel kapcsolatos. Ismeretes, hogy a munkavállaló nők között sok az özvegy, egyedülálló anya, elvált vagy hajadon. Az NSZK-ban 1967-es adatok szerint a dolgozó nők egyötöde ezekbe a kategóriákba sorolható. Másfél millió alkalmazotti státusban levő amerikai nő egyedülálló vagy családfenntartó. A kapitalista országokban elég nagy azoknak a dolgozó fiatal lányoknak a száma, akik anyagi okok miatt kénytelenek voltak lemondani tanulmányaik folytatásáról.

Szociológiai szempontból nem kevésbé figyelemre méltó jelenség, hogy a foglalkoztatott női népességben belül — mind a szocialista, mind a kapitalista országokban — növekszik a férjezett nők részaránya. Kanadában például számukat 1969-ben 52%-ra becsülték. Az 1966-os népszámlálás adatai szerint nálunk ez az arány 75,1%.

A mai lengyel szociológia

(*Perspectives polonaises*, 1970. 6.)

A háború utáni lengyel szociológiában 1956-ban bekövetkezett „nagy ugrás” nyomán kialakultak azok az intézményes formák, amelyek elősegítik e diszciplína fejlődését — írja tanulmányában Władysław Markiewicz.

Lengyelországban a szociológiai kutatók hálózata eléggé összetett. A főszerep az egyetemi tanár és docens) tevékenykedik. Az egyetemi kutatóközpontok szer-

kezete nem egyöntetű: a varsói és poznaí egyetemeknek 1969-ben létesített szociológiai intézetük van; a lódzi és a krakkói egyetemen szociológiai tanszék-csoportok működnek, amelyek minden bizonnyal intézetté alakulnak majd át; a többi egyetemen szintén van szociológiai tanszék. A gazdasági, műszaki, pedagógiai főiskolákon is létesültek szociológiai tanszékek és kutatóközpontok. A hálózat másik nagy szektorát a lengyel Tudományos Akadémia alkotja. Társadalomtudományi osztályán belül működik a filozófiai és szociológiai intézet, amely egyike Európa legnagyobb ilyen szerű létesítményeinek. Jan Szczeplanski professzor vezette szociológiai részlege Varsóban és a vidéki fiókoknál több mint száz tudományos munkatársat foglalkoztat. A kutatási hálózat harmadik, viszonylag kevésbé kifejlődött része a minisztériumok hatáskörébe tartozó intézetekből áll.

A szerző a továbbiakban ismerteti a szociológiai kutatások tematikáját. Az elméleti és metodológiai kutatásokkal kapcsolatban rámutat, hogy Lengyelországban néhány év óta a humántudományok tárgykörében elig jelennek meg elméleti és módszertani művek. Ellentétben az empirikus kutatásokkal — amelyeket mindig könnyebb beilleszteni valamilyen kutatási tervbe — a társadalmi fejlődés elméletére alapozott szintetikus munkák nem szülehetnek meg rendszerre. Ezeket sajtószerű szellemi rátermettség, nagy képzettség, a filozófiai és társadalomelmélet fejlődésének kedvező politikai légkörből eredő társaslélektani serkentések hívják életre.

A tanulmányíró aránylag bőven foglalkozik az újraterlepitett nyugati országrészen folyó nagyarányú szociológiai kutatások ismertetésével. Szerinte nem véletlen, hogy a lengyel szociológusok figyelme már kezdettől fogva a vidék felé irányul. Tudni kell ugyanis, hogy e terület olyan tömegmértetű népmozgalom színhelyévé vált, amilyenre Európa leg-

újabbkori történelmében nincs példa. A háború befejezése előtt ötmillió menekült hagyta el ezt az országrészt; a régi lakosságból mindössze kétmillió német maradt itt, akik 1946 és 1948 között a potsdami egyezmények értelmében kitelepültek. E kiürült és lerombolt vidéket az elmúlt huszonöt év alatt hallatlanul gyors ütemben hozták helyre és népesítették be. Ma nyolc és félmillió ember él itt. A lakosság fele már itt született fiatalokból és gyerekekből áll. A más-más vidékről ide-származott, különböző szokású, eltérő kulturális színvonalon álló emberek sokadalma lakik itt együtt. Erthető, ha a sokrétű társadalmi jelenségek valósággal vonzzák a szociológusokat.

Markiewicz rámutat, hogy a munka-, ipar- és üzemszociológiai kutatások főleg 1956 után lendültek fel. A szociológusok rendszeresen kezdték tanulmányozni a mezőgazdaságon kívüli munka problémáit, az iparvállalatot mint társadalmi képződményt, az ipar hatását a kis és nagy társadalmi csoportok fejlődésére. A kutatók hamar felismerték, hogy a lengyel viszonyok között elengedhetlenül fontos egy eredeti, külső befolyásoktól független kutatási modell kidolgozása. Ez az óvatos elhatárolódás azonban nem merev és dogmatikus. Egyszerűen arról van szó, hogy a munkaszociológiai kutatások során elkerüljék a nyugati, főleg amerikai vizsgálódások alapelveinek szolgai utánzását.

A munkaszociológiai kutatásokkal párhuzamosan a szociológusok a társadalmi szerkezet átalakulásait is vizsgálják. Figyelemre méltóak a falvakon bekövetkezett társadalmi változásokkal kapcsolatos kutatások is. Egy szociológus csoport szenvedélyesen kutatja a „paraszt-munkás” jelenséget. A modern kultúra és a szabadidő-gazdálkodás szintén fontos témája a szociológiai kutatásoknak. Az utóbbi években megszorodtak a nemzeti kérdést tárgyaló tudományos művek.

Feljegyzések Ferenczy Béniről

Tollforgató ember számára aligha adódhat nagyobb elégtétel annál, ha írása közvéleményt teremt valami mellett, ha elindít valamit. Ezt az elégtételt érzik e sorok írói is, amikor két 1969-es cikk kapcsán Nagybányán járva valami hasonlóról számolhatnak be. *Nagybányai mementó* címmel az *Utunk* tavalyi 26-os számában ezen írás egyik „társszerzője” kallódó értékeink között Ferenczy Béni ismeretlen domborművére emlékeztetett. A relief Ferenczy Károly festőművész, „a legnagyobb nagybányai” feleségének, Fialka Olgának jeltelen sírján bukkant elő. Megmunkált felületével lefelé fordítva a dombormű évekig „pihent” a nagybányai temetőkerthben, s úgy tűnt, talán az idős bányaiak is megfeledkeztek róla. Pedig a sírkő — mint arra az említett írás is hivatkozik — a szobrász Ferenczy Béni műves alkotása, a legjobb Ferenczy-szobrok között követeli helyét. Amit sikerült kideríteni róla: feltehetően a húszas évek elején készült, és 1930-ban Fialka Olga halála után került a jeltelen sírra. Ábrázol-e valakit a szobor? — másodrendű kérdés volt. A görögös női fej minden bizonnyal senkit sem kívánt ábrázolni, s talán nem is sírkőnek készült, csak Ferenczyné végakarata szerint helyezték el a síron 1930 decemberében.

Mi legyen a sírkő sorsa? Megpendítettük múzeumi elhelyezését, de megfelelőnek látszott visszahelyezése a sírra is. Nagybányán az utóbbit választották. Akikhez a cikk apellálni kívánt, önzetienül és anyagi áldozatokkal vállalták művészi értékét megillető gondozását. Balászné Csiszér Lilla nagybányai illegalista leveléből idézzük: „A domborművet jó magas talapzatra helyezték, így nagyon impozánsan hat, szép a fekete márványtáblára vésett egyszerű felirat is. Kár, hogy a domborművet »megtisztították« drótkéfével, s így kissé csíkos, de remélem, az idő meggyógyítja. Mégis legszebb benne a kezdeményezés...”

Nagybányán járva így találtuk mi is: a Ferenczy-sírkő lelkiismeretes gondozókra lett. Sőt megkockáztatnók azt is, útban van afelé, hogy amolyan turisztikai nevezetességgé váljék a nagybányai temetőkerthben.

Nagybányán sokaig így ismerték: „a kedves Olga néni”; később még egy név is ragadt a bizalmas megszólításhoz — a „Gorkij mama”. Negyven évvel halála után kései tiszteletadás számára a rendbehozott sírhely, és ürügyen hadd mondjuk el róla, ami kortársainak emlékezéséből rekonstruálható.

Ha valaha megírják Nagybánya munkásmozgalmának történetét, a Ferenczy családnak minden bizonnyal külön címszó jut benne. Szó esik majd Fialka Olgáról és a Ferenczy-gyermekekről, Béniről, Noémiről és Valérról, hiszen művészi tartásukon túl humanista hozzáállásukkal, haladó gondolkodásukkal kisebb vagy nagyobb mértékben részt vettek a mozgalomban.

Nagybánya fogalom a századforduló éveitől. Festőtelepe egy ideig a nemzetközi művészeti élet reflektorfényébe állítja, gazdag altalajkincseivel, nemesfémhányáival pedig a nemzetközi tőke figyelmét kelti fel. Mint munkásközpont a kilencvenes években hallat magáról, melegágya lesz századunk első évtizedeiben a hazai munkásmozgalomnak. Arcélének ez a kettős vonása teszi nevezetessé a húszas évektől rohamosan gyarapodó bányászvárost. S e két „eredő” valahol találkozik: a mozgalmi élet búvőkörébe vonzza a festőtelep haladó művészeit, köztük a Ferenczy testvéreket és Fialka Olgát is.

Réti István munkája, *Nagybánya monográfiája*, a Ferenczy család idillikus éveiben mutatja be Fialka Olgát. A fiatalasszony házassága étvétől búcsút mond művészi ambícióinak, ám helyébe olyan művészi miliőt és harmóniát honosít meg a család zárt körén belül, hogy egyengetőjévé lehet a gyermekek művészi pályájának. A hosszú nagybányai estéken fiatalokora tanulmányútajairól mesél, művészreprok felett vitatkozik gyermekeivel. Mindez így igaz, csak éppen a kép hiányos. Fialka Olga — férjének Budapestre költözése, majd váratlan halála után — környezetének problémái, a veresvízi proletárnegyed bányászcsaládjainak gondja-baja iránt érdek-

Fialka Olga síremléke Nagybányán

lődik fogékony lélekkel. „Külterjessé“ bővíti családi körét. „A Réti István által megénekelt számovárt — írja B. Csízér Lilla — most már nem exkluzív társaság ülte körül, hanem jó nagybányai prolik, s Hutira Dezsőnek (a fasizmus áldozatává lett nagybányai kommunistának) jutott a megtiszteltetés — mint Olga néni kedvencének —, hogy a számovárt begyűjtsa, s a teát felszervírozza...“ A nagybányai Gorkij mama kilenc nyelvet beszélt, utoljára oroszul is tanulni kezdett. Nyelvtanulástól kezdve rendszeresen foglalkozik a húszas években a nagybányai munkásifjakkal, baloldali irodalmat terjeszt, az illegalitás üldözötteinek ajánlja fel otthonát...

Lélektani regény fejezeteibe illik e különös asszony sorsa. A művészettörténet azonban egészen más oldalról közelíti meg. Pár hete egy budapesti bemutató után a Ferenczy család gyűjteményes kiállítása nyílt meg Moszkvában. A tárlat anyagában Fialka Olga művészete is helyet kapott. Rajzai, grafikai lapjai, minden, ami közgyűjteménybe került a századfordulót megelőző évekből. S ez a kiállítás éppen azt akarta demonstrálni, hogyan hatott szellemével, artisztikumával ez a nagyszerű asszony a Ferenczy család mestereinek művészetére. A Ferenczyek egyik kiváló művészettörténész-ismerője írja a kiállítás értékeiről: „Fialka Olga művészetéről néhány finom rajz ad csupán hírt a kiállításon. Férjéről készített kis szénrajza expresszív erejű, míg rajzai és akvarelljei a mesterségbeli készség mellett szín- és vonalkultúrát tanúsítanak. Ez a szín- és vonalérzékenység és az ábrázolásban az összefoglalásra való törekvés az, amit Noémi tovább vitt és — igazán minimális tanultság mellett — szövött képeiben (gobelinjeiben) a legmagasabb szintre emelt.“

A kiállítás kapcsán sokan idézik Ferenczyné Fialka Olga sorsfordító szerepét a Ferenczy testvérek pályafutásában. Ferenczy Károly elképzelése szerint Valér, a legidősebb fiú festő lesz, „mert zseniális“, Bénit mérnöknek szánja, Noémit „házikisasszonynak“, mert semmilyen pálya iránt nem mutatott elkötelezettséget gyermekkorában. Az idő viszont az anya ösztönös ráérzését igazolta: Valér nem volt zseni, Béni kiváló szobrász lett, és Noémi az egész családban a legeredetibb egynészséggé nőtt.

Kolozsvár, 1970. szeptember

Murádin Jenő
műtörténész

Vízgazdálkodás és természetszeretet

Az ember és a környezet kapcsolata világprobléma, olyan aktuális kérdés, melyre egyre inkább oda kell figyelnünk. Ezért tartom hasznosnak a *Korunk* 1970. 5. számának idevágó cikksorozatát. Reméljük, hogy az a vezérfonal, melyet U Thant, az ENSZ főtitkára, cikkében körvonalazott, nemcsak írott szó, hanem további vitatéma és megvalósítandó program marad. Noha az ember fokozatosan ura lett a természetnek, a környezetünk feletti uralmunk fő feltétele nem lehet más, mint a következmények előrelátása, az erőforrások felhasználásának körültekintő tervezése és a jó gazdálkodás.

A cikkek változatos témaköre minden fontosabb kérdést érintett, de nem merítette ki őket. A szűk keretek között erre nincs is lehetőség. Ezért szeretnék röviden hozzászólni a civilizációs körök már hevennyé váló betegségének két kérdéséhez: a vizek hasznosításához, valamint az ifjúság és természet viszonyához.

A májusi és júniusi árvizek után furcsán hangzik a vizek gazdaságosságáról vitázni. Pedig a vízről mindig kell vitázni, és érte cselekedni is. A vízzel, sajnos, az a helyzet, ha túl sok van belőle, az is baj, ha kevés, akkor szintén baj. Ezért a vizek hasznosításáért folyó erőfeszítés csak akkor sikeres, ha körültekintően gazdálkodunk velük. Hazánk *vízkezelte* elegendő a jelenlegi és távlati igények kielégítésére. Mindjárt hozzátéhetjük azonban, hogy az igények térben és időben a vízkezeltekkel csak részben esnek egybe. Ebből következően a nemzetgazdaság vízszükségletének számbavétele, a készletek és az igények összehangolása, a vízkezeltekkel való tervszerű gazdálkodás nemzetgazdaságunk további fejlődésének egyik legfontosabb alapfeltétele. Az ipar és a mezőgazdaság növekvő igényeinek kielégítéséhez az első lépés a vízbő időszakok vízfeleslegének a kisebb vízhozamú időszakokra való tárolása. A Kárpátok lejtőin, dombvidékeinken kedvező lehetőségek vannak tárolók és vízlépcsők építésére. De megvan a lehetőség a víztárolásra a síkvidékeken is, a folyók medrében, a hullámtereken, a Holtmedrekben, a vízerekben. Tervszerű gazdálkodással nemcsak a vízigény mennyiségi és minőségi gazdaságossága érhető el, hanem a vizek kártételének elhárítása, csökkentése is megoldható. E tekintetben nagyon jelentősek azok az intézkedések, amelyeket a Központi Bizottság júliusi plenáris ülése kezdeményezett az idei tavaszi áradások következményeinek elhárításával és az ésszerű vízgazdálkodással kapcsolatban.

A vízkezeltek felmérésével párhuzamosan előtérbe kerül a *vizek tisztaságának védelme*. A fogyasztással egyidőben megnövekedett az ipari, a mezőgazdasági és a házi szennyvizek mennyisége is. Folyóvizeink tisztaságának megóvására vagy egyáltalán, vagy alig kielégítő mértékben történt gondoskodás. Ez azzal a következménnyel járt, hogy felszíni vizeink mintegy 50–55%-a már közegészségügyi és népgazdasági szempontból károsan szennyezett. Nézzük csak meg, milyen a Kis-Szamos Kolozsvár felett: tiszta, fürdésre alkalmas. S milyen a város átszelése után? Mocskos, bűzös. Kolozsvár szennye, az ipartelek elhasznált, fertőzött vize még Szatmárnál is érzékelhető. Így van ez a Maroson, Szereten vagy akár a Dunán is egy-egy nagyobb ipari létesítmény közelében. Nem véletlen, hogy a Deltában évről évre fokozatosan csökken a halállomány.

Az ipar nagyarányú fejlődése következtében hazánkban egyre inkább központi kérdéssé vált a vizek tisztaságának megóvása. Annak érdekében, hogy az ezzel kapcsolatos feladatokat sikerrel megoldhassuk, elengedhetetlenül szükséges: minden érintett szerv maradéktalanul tegye magáévá a Központi Bizottság erre vonatkozó intézkedéseit.

A másik téma, mely aggaszt: az *ifjúság és a természet viszonya*. Immár 20 éve járom nyaranta tanulóimmal hazánk tájait. Sajnos, az utóbbi években egyre inkább az a meggyőződésem, hogy ifjúságunk kezd ellustulni. Mind kevesebb diákkal, ifjúmunkással találkozunk a hegyekben. Annál többen lépik el bömbőlő táskarádiókkal a városok cukrászdáit, szórakozóhelyeit. Nehéz hegyitúrákon egyetemi hallgatókat is egyre kevesebbet lehet látni. A középgeneráció és az idősebb korosztály viszont hű maradt a hegyekhez.

Úgy vélem, valahol olajozatlan a kerék. Talán az iskolában, a tanfelügyelőségben, a kirándulások menetirányának kijelölésében, de lehet az is, hogy a turisztikai ismeretterjesztésben. Az iskola megteszi a program keretei között azt a keveset, amit megtehet, s ha akad lelkes oktató, akkor nincs is nagyobb baj. Úgy látszik, ez

is egyre kevesebb van. A gyakorlat hiánya lelohasztja a kezdeményező szellemet, a kezdeti lelkesedést. De hát honnan is legyen gyakorlata a fiatal pedagógusnak, amikor nálunk a turisztikai ismeretterjesztés eléggé esetleges, szórványos? Így nem is csoda, ha tanulóifjúságunk zöme nem ismeri a természetjárás legelemibb szabályait sem. Ezért szükséges, hogy a vezető tanárok ne csak az induláskor, hanem a kirándulás egész időtartama alatt emlékeztessék a természetjáró tanulókat a viselkedési normák betartására.

Azt is szeretnők, ha az iskolai kirándulások kimozdulnának a városnézés és múzeumlátogatások szűk keretéből. A természet szeretetére nevelt ember látásmódja a társadalom számára is érték. Ha tiszteli, megbecsüli a természet alkotásait, tiszteli embertársai munkáját is. A természet szeretetére való nevelés a közösségi szellemre való nevelésnek hatékony eszköze.

Nagykároly, 1970. július

Benedek Zoltán
tanár

Vasárnapi gépkocsivezető

Érdeklődéssel olvastam a *Korunk* 1970. 5. számában Mircea Bolos *Gépkocsivezető és gyalogos* című cikkét. Úgy gondolom, nem fölösleges, ha a hét végén kiránduló amatőr gépkocsivezetők számára elmondanék néhány hasznos tanácsot.

A magángépkocsi-tulajdonosoknak több mint 90%-a városi polgár, aki főleg azért vette járművét, hogy vasárnap és pihenőnapjain kikapcsolódjék a város és munkaköre miliőjéből. Vágyódik arra, hogy szabad idejét aktív pihenésként a lakott területtől távol, erdő-mező határában, folyó vagy tó, tenger partján, tiszta levegőben és bőséges napsugárban töltsé.

A vasárnapi amatőr gépkocsivezető hosszú időn (éveken) át kezdőnek számít, minden egyes út új alkalom számára, hogy nevelje magát, fejlessze feltételes reflexsorait. Fontos tehát, hogy csak megfelelő egészségi állapotban üljön a kormánykerék mellé. Az érzékszervi reakció-idővel azonban nincs mindenki tisztában, hiszen ennek pontos megállapítása időközönként megismétlődő orvosi vizsgálatokat igényel, melyeket az amatőr gépkocsivezetők nem végeztetnek. Ilyen például a látásélesség esetében a homályhoz való alkalmazkodás ideje. Nagyon jól adaptáló szem esetében ez 2—3 másodperc, s szembevilágításkor, ha váratlanul akadály bukkan fel, az egyébként 5 méteres fékút 9 méteresre növekszik. A rosszul adaptáló esetében (ha reflexei még kellőképpen nem alakultak ki) hosszú a cselekvési idő, s a megállás csak 80—140 méteren belül történik. Ez esetben a váratlan baleseti veszélyt elhárítani már nem lehet.

A szórakozásnak induló kikapcsolódás komoly munkává alakulhat, ha defekt, kedvezőtlen meteorológiai tényezők gátolják az autókirándulást. Ezért minden útra úgy készüljünk fel, hogy a váratlanul felmerülő akadályok, nehézségek és kritikus helyzetek megoldásához szükséges fizikai és szellemi energiánk meglegyen. Holtfáradtan tehát nem ülhetünk a volán mellé, a fáradtsági tényezők ugyanis sokrétűek, s hatásuk mind az idegrendszer, mind az érzék- és mozgásszervek működésében jelentkezik. A fáradtság lassítja a centrális idegfolyamatokat, csökkenti a mozgások összerendezettségét és a szenzo-motorikus teljesítmények minőségét, ezenkívül rontja a szem alkalmazkodását a fényhez (fotooptikus adaptáció), valamint a sötétbenlátás szükséges adaptációját.

Nagyon sok vasárnapi vezető éppen azért, hogy „kiváló reflexei” legyenek, hogy „fokozza éberségét”, indulás előtt gyógyszeresen „felerősíti” magát. Ez helytelen, mert a kellemetlen, esetleg nyomasztó érzésektől (gondoktól) felszabadult gépkocsivezető jó kondícióban levőnek érzi magát, gátlásoktól mentesen, akadályt nem ismerve, fokozott sebességgel rohan, ami sok esetben csakis balesethez vezet.

Jelentős számú amatőr úgy szeret útra indulni, hogy előtte „nyugodtan aludjon”, s ezért lefekvés előtt altatót vesz be (carbaxin, luminal, fenobarbital). Néhány órai alvás után csenget az ébresztőóra, felkel, s máris indul az útra. Ez az

állapot azonban nem kedvez a vezetőknek, mivel reflexei lassúak, kinyúlt a reakcióidő, csökkent a figyelőképeség. Számptalan esetben megtörtént az is, hogy a gépkocsivezető elaludt a volán mellett. E gyógyszerfélék nagy része felgyűl a szervezetben, folyamatos fogyasztásuk olyan felhalmozódáshoz vezethet, melynek következtében váratlanul útközben is elalszik a gépkocsivezető.

Ennek ellentéte, amikor valaki attól fél, hogy „elalszik útközben“, s ennek megelőzéseképpen excitant, a központi idegrendszert izgató szert (aktedron, efedrin, jervitin) vesz be, doppingolva ezzel szervezetét. Kétségtelen, hogy ez adott helyzetben kiséghetheti az alváshoz közel állót, fokozza éberségét. Tudni kell azonban, hogy ezzel felhasználódik az illető tartalék-energiája, és ez végzetes lehet akkor, ha hosszú út előtt áll, s nem képes kitarítani mindvégig éber állapotban.

Akad olyan vezető is (szerencsére kevés), aki tompítani akarja az út izgalmait az érzését, s idegcsillapítókat vesz be (romtizazin, nozinan). E gyógyszerek csökkentik a vezető reflexeit; a külső ingerekre, környezetére apátiás, passzív magatartású lesz. Sajnos, e káros hatások még halmozódnak e szerek ismételt használata után.

Utazás előtt a gépkocsivezető nem szedhet vércukorszintet csökkentő gyógyszert (inzulin), mivel hipoglikémiás állapotba juthat, mely szédüléssel, eszméletvesztéssel jár; s ha csak rövid ideig tart is, súlyos következményeket idézhet elő. Hasonlóképpen csökkenthetik a figyelőképeséget, koncentrációt az értágító és vérnyomáscsökkentő szerek is. Még olyan gyógyszerek is, melyek nem hatnak közvetlenül az ideg- vagy érrendszerre, károsan befolyásolhatják a vezetést. Ilyenek például a vizelethajtók (diuretikumok), melyek nátriumot vonnak el a szövetekből, s ezért a fellépő kalciumtöbblet következményeként fokozott izomösszehúzódások jönnek létre.

Külön említem az alkohol hatását. A hivatásos és becsületes gépkocsivezetők megszokták az alkoholtól való tartózkodást, vagy legalábbis nagy részük vezetéskor és előtte nem fogyaszt szeszes italt. A vasárnapi kiruccanások azonban, sajnos, ahogyan azt a világstatisztikai adatok mutatják, a balesetek zömét ittas állapot okozta.

Közismert, hogy az elfogyasztott alkohol percek alatt felszívódik (már a gyomor nyálkahártyáján keresztül is), és a vérbe kerülve a szervezet minden szövetéhez eljut. Az oxidálható anyagok közül az alkohol bomlása megelőzi a többit. Alkoholra legérzékenyebbek a csíra- és idegsejtek. Káros hatása arányos a vérben található koncentrációjával. Megállapított tény, hogy 0,75%-os véralkoholszint felett a szervezet reakcióképesége (ítélőképeség, önuralom, reflexek, látás) csökken, érzékenyebb személyeknél már 0,5%-nál.

Mennyi az az italmennyiség (50 g tiszta alkohol), amely a 70 kg-os embernél a kritikus 0,75%-os véralkoholszintet előidézi? 4 pohár sör (1 liter 5°-os), vagy 2 pohár bor (3,5 dl), vagy 1 pohár pálinka, likőr (1,2 dl). Ezt a mennyiséget tehát egyetlen járművezető sem ihatja meg. A járművezetőnek azonban ne a véralkoholszint tanulmányozása legyen a célja, hanem annak a tudományosan alátámasztott tanácsnak megtartása: aki szeszesitalt fogyasztott, ne üljön volánhoz.

Mit ihat a gépkocsivezető indulás előtt, útközben, vikenden? Legajánlatosabb a gyümölcslé (málna, narancs, alma, citrom), zöldséglé (paradicsom, sárgarépa), savanyú tej, tea vagy kávé (de csak akkor, ha nem érzékeny rá különösen a szervezet), ásványvíz, szódavíz (nyilván mindent csak mértékkel).

Az aktív pihenés mellett a teljes kikapcsolódásra — az alvásra is gondoljunk. A természet csendes ölen, a városi lármától, a járművek és gépek zakatolása okozta zajtól távol, pormentes, tiszta levegőjű környezetben néhány órás alvás teljes pihenést biztosít.

Marosvásárhely, 1970. július

Bedő Károly,
az orvostudományok doktora

DM VILÁG • AZ ÁLLAM- S KAPCSOLATOK ALAPEL- A FIATAL AFRIKAI

<i>Balogh Edgár</i> : Cultura limbii	1291		
<i>Serge Doubrovsky</i> : Vorbirea înrădăcinată în corp	1293	*	
<i>Gilles Lapouge</i> : Filozofia subiectivă și lingvistica	1295	* *	Romul Ladea 1402
<i>Márton Gyula</i> : Limbă și societate	1297		<i>Salamon László</i> : La moartea unui traducător al Tragediei
*			<i>Abrahám János</i> : Misztóts
* * Meridiane lirice (versuri)	1307		<i>Miklós</i> în satul său natal 1405
<i>Kelemen Béla</i> : Omagiu academici- nului Alexandru Graur	1316		VIAȚA INTERNAȚIONALĂ
<i>Alexandru Graur</i> : Tendințe actuale ale dezvoltării limbii române	1318		<i>Bodor András</i> : Anglia — după trei- zeci de ani 1409
<i>Mikó Imre</i> : Limba și dreptul	1323		
<i>Zörgö Benjámín</i> : Gîndirea și vor- birea	1328		TRIBUNĂ
<i>Saszet Géza</i> : Versuri	1338		
<i>Máthé Jakab</i> : Despre teoria gene- rativă a limbii	1342		<i>Kovács János</i> : Jurnal fără voce 1419
<i>Germanus Gyula</i> : Formarea limbii literare arabe	1350		ISTORIE VIE
<i>Teiszler Pál</i> : Limbile lumii	1357		<i>Beke György</i> : Pionierul bucureș- tean al culturii maghiare 1425
<i>Farkas Magda</i> : Neuro-fiziologia psihologică și lingvistica	1362		<i>Alexandru Porțeanu</i> : Legăturile lui Szabó Ervin cu socialiștii români 1428
<i>Vasili Litkin</i> : Dezvoltarea limbii literare a popoarelor din Ural	1368		TINERET — EDUCAȚIE
<i>Kerényi Károly</i> : Despre limbaajul lui Virgil	1372		<i>Adám Zsigmond</i> : Problemele actu- ale ale însușirii limbii române 1435
<i>Mărturii despre știință</i> — de vor- bă cu Robert Graves și Alfred Kastler	1380		RECENZII

OGLINDĂ

<i>Traian Herseni</i> : Cercetări de știin- ța conducerii în Combinatul Chi- mic din Făgăraș	1391	<i>Szilágyi Júlia</i> : Univers eliotian (Operă și lume) 1441
<i>Barabás László</i> : Culesul viilor în împrejurimile Sovatei	1396	<i>Szekernyés János</i> : Un Don Quijote al literaturii maghiare 1444
		<i>Szendy Tamás</i> : Lirică și matema- tică? 1448
		<i>Kozma Dezső</i> : La limita genurilor 1452

Bukarest

Beke György
Graur, Alexandru
Herseni, Traian

Megjelent

Abrahám János és magatartás
Ádám Zsigmond

2. A strukturalizmus vitája
3. Élő leninizmus
4. Történelemírás és önismeret
5. Nemzetközi természetvédelem
6. Együttélésünk múltja és jövője
7. Ifjúságtudomány
8. Bartók Béla szellemében
9. Nyelv és társadalom

Előkészületben

10. A harmadik világ
11. Korszerű nevelés
12. Egyéniség, történelem, irodalom

1970

KORUNK